

L

E

T

O

N

I

C

A

L E T

O

41
2020

N

I C A

IEVADS

Simona Sofija Valke. Zināšanu ģeogrāfija un migrācija

RAKSTI

Kristiāna Ābele. Estētiskās zināšanas sabiedrības progresam: Leopolda fon Pecolda Rīgas perioda (1869–1879) ierosmes Baltijas mākslinieciskās kultūras attīstībā

Stella Pelše. No tautas dzīves apstākļiem līdz priekšmeta pamatraksturam: Īpolita Tēna ideju tiešās un netiešās atbalsis Latvijā

Māra Grudule. Dažu vācu muzikālo tradīciju pārnese latviešu kultūrtelpā 18. gadsimta otrajā pusē

Simona Sofija Valke. Kurzemes hercogu bibliotēka (1561–1701) un tās franču resursi

Viktors Dāboliņš. Kurzemes-Zemgales hercogistes senās monētu kolekcijas

Mārtiņš Laizāns. *Ars scientiae gratia:* Bazilijs Plīnijs un zinātne vārsēs

6 INTRODUCTION

Simona Sofija Valke. Geography and Migration of Knowledge

ARTICLES

10 *Kristiāna Ābele.* Aesthetic Knowledge for the Progress of Society: Impulses Given by Leopold von Pezold during His Riga Period (1869–1879) to the Development of Baltic Artistic Culture

30 *Stella Pelše.* From the People's Conditions of Life to the Essential Character of the Object: Direct and Indirect Echoes of Hippolyte Taine's Ideas in Latvia

46 *Māra Grudule.* The Transfer of Some German Musical Traditions to the Latvian Cultural Space in the Second Half of the 18th Century

60 *Simona Sofija Valke.* La Bibliothèque des ducs de Courlande (1561–1701) et ses ressources françaises

84 *Viktors Dāboliņš.* The Ancient Coin Collections of the Duchy of Courland and Semigallia

96 *Mārtiņš Laizāns.* *Ars scientiae gratia:* Basilius Plinius and Science in Verse

JAUNĀKĀS
LITERATŪRAS
APSKATS

Zanda Gūtmane. Blaumanis divu kultūru krustpunktā [Füllmann, Rolf, Johanning-Radzienė, Antje, Kalnačs, Benedikts, Kaulen, Heinrich. (Hrsg.) (2019). *Rūdolfis Blaumanis (1863–1908). Lettische Moderne und deutschsprachige Literatur*]

Ilva Skulte. Starpeiropieši [Fellerer, Jan, Pyrah, Robert, Turda, Marius (eds.) (2019). *Identities In-Between in East-Central Europe*]

Maija Burima. Pakļautie nespēj klusēt [Gūtmane, Zanda (2019). *Totalitārisma traumu izpausmes Baltijas prozā*]

Ieva Kalniņa. No Kurzemes bēgļa līdz Zviedrijas pavalstniekam [Daukste-Silasproģe, Inguna (2019). *Gaidot laivu. Latviešu rakstnieki bēgļu ceļos Zviedrijā*]

114 REVIEWS

115 *Zanda Gūtmane*. Blaumanis at the Crossroads of Two Cultures [Füllmann, Rolf, Johanning-Radzienė, Antje, Kalnačs, Benedikts, Kaulen, Heinrich. (Hrsg.) (2019). *Rūdolfis Blaumanis (1863–1908). Lettische Moderne und deutschsprachige Literatur*]

125 *Ilva Skulte*. In-between Europeans [Fellerer, Jan, Pyrah, Robert, Turda, Marius (eds.) (2019). *Identities In-Between in East-Central Europe*]

130 *Maija Burima*. The Subaltern Cannot Remain Silent [Gūtmane, Zanda (2019). *Totalitārisma traumu izpausmes Baltijas prozā*]

138 *Ieva Kalniņa*. From a Refugee from Kurzeme to a Swedish Citizen [Daukste-Silasproģe, Inguna (2019). *Gaidot laivu. Latviešu rakstnieki bēgļu ceļos Zviedrijā*]

6

1 Pēcdoktorantūras pētījums 1.1.1.2/VIAA/2/18/358

Zināšanu un telpas sasaiste, īpaši telpas kā refleksiju strukturējoša faktora aktualitāte, kultūras jomā un sociālās zinātnēs izēmējas 20. gadsimta 70. gados. Telpa tiek pētīta kā sabiedrības radīts produkts, vienlaikus arī ietvars, nevis notikumu fons, bet gan kā aktīvs notikumu izraisītājs, dalībnieks, liecinieks u. tml. (Lefebvre 1974), tiek analizēta arī telpas, varas un zināšanu korelācija (Foucault 1975; [Herodote] 1976). Telpas nevienmērīgums, centra-perifērijas redzējums vai policentriska pieeja, kas izskata alternatīvu iespēju telpu pētīt nehierarhizēti, aktualizē jautājumu par centra veidošanās un pastāvēšanas nosacījumiem, tādējādi izceļot ne vien telpas, bet arī vietas jēdziena nozīmīgumu (Castelnuovo, Ginzburg 1981). 20. gadsimta 90. gadi sniedz jaunu artavu telpas koncepta attīstībā ar topogrāfisko pagriezieni (*spatial turn* – angļu val.) kultūru pētniecībā, citstarp telpa tiek aplūkota kā zināšanu fenomena skaidrojums, viens no faktoriem, kas piedalās to veidošanā un attīstībā (Withers 1995 ; Livingstone 2003). Būtiski, ka šo topoloģisko pagriezieni no ārpuses nav iedvesmojuši ģeogrāfijas zinātne, bet tas attīstījies sociālajās un humanitārajās zinātnēs, kļūstot nozīmīgākai kultūras fenomenu telpiskajai dimensijai, un joprojām tupina būt aktuāls analīzes rīks, izmantojot digitālās vides un *GIS* (*geographic information system* – angļu val.) sniegtās iespējas (Feuerhahn, Orain 2017). Telpa kā sabiedriski kolektīvs veidojums, nesot un atspoguļojot savu veidotāju vērtības, priekšstatus, zināšanas un to mainību, nepārtrauktā dinamiskā attīstībā tiecas paplašināties un mijiedarboties. Telpas (*espaces* – franču val.), vietas (*lieux* – franču val.), kustības (*mobilités* – franču val.), tīklojumi (*réseaux* – franču val.) – šādu dalījumu piedāvā izstrādes procesā esošā zināšanu tēzaura *Thésaurus Savoirs* heuristiskās kartes telpiskuma atzars (Jacob 2019). Iepriekšminētā dalījuma vienību daudzskaitļa pieļautā dažādība, piemēram, ģeogrāfiskās, intelektuālās, disciplinārās, radošās, kultūru un nacionālās telpas, neizslēdz šo telpu savstarpēju pārklāšanos, tādējādi veicinot zināšanu migrāciju, kura savukārt rosina tulkošanu, pārveidi, iekļaušanu atšķirīgās shēmas, integrāciju jaunā vidē un kultūras hibrīdproduktu rašanos.

Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts, vēloties attīstīt šo telpas pētniecības paradigmu saistībā ar Latvijas vēsturisko teritoriju, 2019. gada 26. un 27. aprīlī Rīgā Eiropas Savienības mājā rīkoja starptautisku zinātnisku konferenci “Zināšanu ģeogrāfija un migrācija / *Géographie et migration du savoir*”. Šo zinātnisko notikumu atbalstīja Valsts Kultūrkapitāla fonds, Latvijas Nacionālā bibliotēka, Gētes institūts Rīgā un Francijas institūts Latvijā. Konferences mērķi bija 1) pievērsties zināšanu migrācijas izpētei Latvijas vēsturiski ģeogrāfiskajā telpā, īpaši aktualizējot latviešu, vācbaltiešu un franču zināšanu un ideju telpu mijiedarbi, un mūsdienu Latvijā, skatot to Eiropas procesu kontekstā; 2) aktualizēt grāmatas kā zināšanu migrācijas materiālā pamata nozīmi, kā arī citu materiālo un virtuālo zināšanu nesēju specifisko nozīmi; 3) jaunus skatījumus interpretēt zināšanu aģentu sinerģijas mobilizāciju un zināšanu izplatīšanos gan šaurā lokālā vidē, gan pārrobežu satiksmē.

Definētajiem mērķiem atbilstošie un labākie no konferences referātiem ir pārtapuši zinātniskos rakstos un tiek piedāvāti lasītājam šajā žurnāla *Letonica* numurā. Krājuma rakstos uzsvars tiek likts uz zināšanu fenomena, to satura un telpiskās dimensijas sasaisti. Katrā rakstā telpas, pārvietošanās un zināšanu attiecības tiek skatītas un interpretētas no autora izvēlētā skatu punkta un atbilstoši izraudzītajai metodoloģijai, taču nenoliedzami, ka ideja par ģeogrāfiskajām, kultūras u. c. telpām un to atainojumu kā par sabiedrības radītu produktu, kur vēstures

posmos nozīmīgu lomu ir spēlējušas kultūridejas, tradīcijas, personības un zināšanas, tādējādi to veidojot par specifisku no citām atšķirīgu vienību, caurvij visus krājuma rakstus.

Septiņu zinātnisko rakstu pētījumu lauks veido hronoloģisku nogriezni no 16. gadsimta beigām līdz 20. gadsimta beigām. Tematiski ir pārstāvēti pētījumi par māksliniecisko kultūru, literatūrkritiku, mūzikas tradīcijām, bibliotēku resursiem, numismātiku, didaktisko dzeju un indiskajām zināšanām.

Kristiānas Ābeles rakstā tiek iztīrāta zināšanu un brīvības sasaiste un spēja iejusties jaunos zināšanu laukos, proti, estētisko zināšanu, sabiedriskās jomas un Leopolda fon Pecolda (*Leopold von Pezold*) personības mijiedarbe. Stellas Pelšes uzmanības lokā ir Ipolita Tēna (*Hippolyte Taine*) mākslas teorijas recepcija Latvijā, tiek pētīts tās pamatnostādņu pielāgojums un izmantojums dažādās vēsturiskās situācijās, mākslas, kā arī literatūras laukā. Māra Grudule analizē vācu mūzikas tradīciju pārneses radītās jaunās zināšanas tapšanas stadijā esošajā latviešu nacionālā kultūrtelpā. Simona Sofija Valke iedziļinās 18. gadsimta sākuma Kurzemes hercogu bibliotēkas franču resursos, pētot materializētu zināšanu pārvietošanu – franču valodā iespiesto grāmatu ceļus no Francijas u. c. Eiropas valstīm uz Kurzemes hercogisti laikā, kad franču valoda Eiropā kļūst par starptautisku komunikācijas valodu un modernitātes nesēju. Nākamais raksts, kura autors ir Viktors Dāboliņš, arī skar Kurzemes hercogisti 18. gadsimta sākumā, un tas veltīts numismātikai – tiek pētīta monētu kolekcioņēšanas un sistematizēšanas kritēriju veidošanās un šā procesa radītās jaunās zināšanas. Šo zinātnisko rakstu sadaļu noslēdz Mārtiņa Laizāna pētnieciskais raksts, kura centrā ir zinātnes un dzejas savstarpējā saistība 16. gadsimta Rīgas humānista Bazilija Plīnija darbos.

Acīmredzamā un ticamā patiesība, ka Latvijas vēsturiskās teritorijas un tagad arī Latvijas valsts ģeogrāfiskais novietojums ir izdevīgs, lai baudītu dažādu kultūru un zināšanu augļus, dažkārt arī krietni sūrus, šai rakstu kopumā ir guvusi pamatojumu izpētītos dokumentos un faktos, kā arī konkrētos un zinātniski pamatotos argumentos. Rakstu autori, iezīmējot zināšanu vietas, telpas un migrācijas ceļus kā telpiski strukturējošus elementus, sniedz iespēju atšķirīgai zināšanu apropiācijas un apmaiņas procesu izpratnei, kuru tālākā izpēte varētu sniegt interesantus un uzskatāmus rezultātus digitālajā vidē.

- Castelnuovo, Enrico, Ginzburg, Carlo (1981). Domination symbolique et géographie artistique dans l'histoire de l'art italien. *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 40, Nr. 1, p. 51–72.
- Foucault, Michel (1975). *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard.
- [Herodote] (1976). Questions à Michel Foucault sur la géographie, *Hérodote*, Nr. 1, p. 71–85.
- Jacob, Christian (2019). *Vers un thésaurus conceptuel du champ des savoirs*. Disponible: <https://lieuxdesavoir.hypotheses.org/1475> [consulté le 11.07.2020.].
- Lefebvre, Henri (1974). La production de l'espace. *L'Homme et la société*, Nr. 31–32. Sociologie de la connaissance marxisme et anthropologie, p. 15–32.
- Livingstone, David N. (2003). *Putting science in its place. Geographies of scientific knowledge*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Feuerhahn, Wolf, Orain, Olivier (org.) (2017). Qu'est-ce que le "spatial turn"? Table ronde avec Jean-Marc Besse (CNRS), Pascal Clerc (université de Lyon 2), Marie-Claire Robic (CNRS). *Revue d'histoire des sciences humaines*. Disponible: <http://journals.openedition.org/rhsh/674> [consulté le 11.07.2020.].
- Withers, Charles W. J. (1995). Natural History and the 18th Enlightenment: Putting the World in Place. *History Workshop Journal*, No. 39, pp. 137–163.

Estētiskās zināšanas
sabiedrības progresam:
Leopolda fon Pecolda
Rīgas perioda
(1869–1879) ierosmes
Baltijas mākslinieciskās
kultūras attīstībā

Kristiāna Ābele

Atslēgvārdi:

Leopolds fon Pecolds, Baltijas vācu avīzniecība, mākslas kritika, vizuālā kultūra, Rīgas Mākslas biedrība

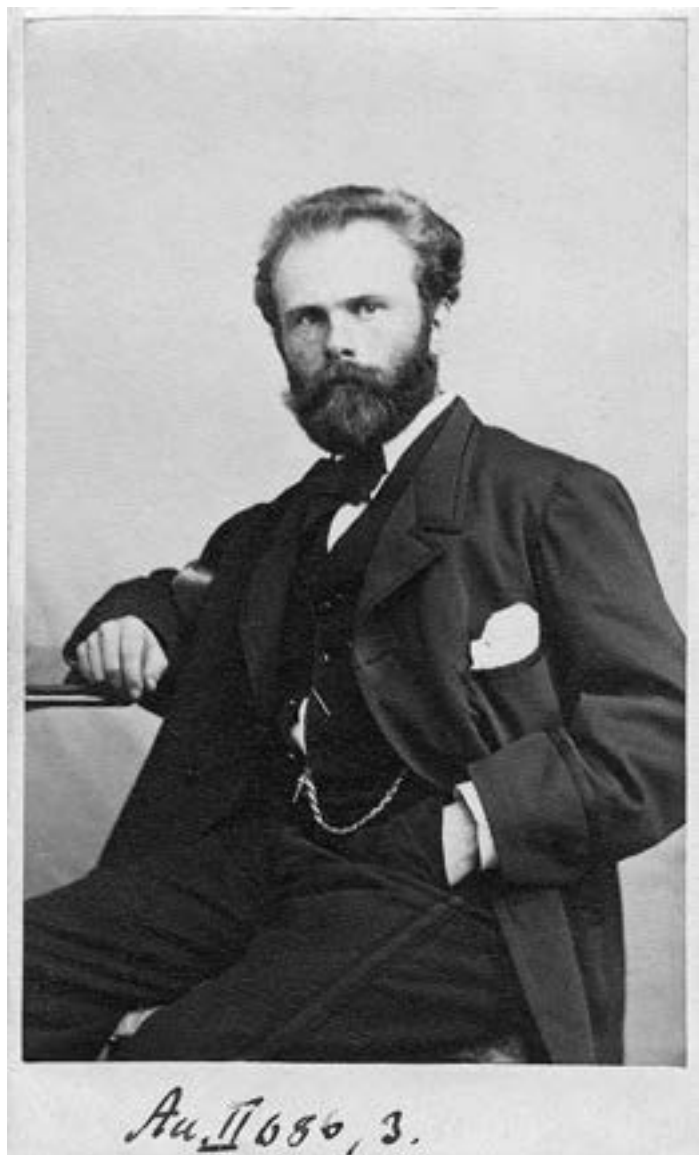
“Pāri pasaulei aužas arvien ciešāks pavedienu tīkls, kas katru zemi savieno ar visām citām zemēm [...]. Tas ir nevis nebrīvības tīkls, bet gan [...] atbrīvošanās līdzekļu sistēma, jo zināšana un prasme dara brīvu,” (–d 1877a: [1]) – šis tobrīd pirmo reizi lasītās rindas ienāca prātā Latvijas Nacionālajā mākslas muzejā 2017. gada beigās, kad kurators Kaspars Vanags izstādē “Tev ir pienākušas 1243 ziņas. Dzīve pirms interneta. Pēdējā paaudze”¹ aizrautīgi stāstīja par sociāli pārveidojošas tīklošanās idejām un centieniem kā 20. gadsimta otrās puses fenomenu. Izlaižot dažus vārdus, var rasties iespaids, ka citētā doma attiecas tieši uz Vanaga aplūkoto periodu un parādību. Taču, atgriežot tos savā vietā, kļūst skaidrs, ka tā ir liecība no cita laikmeta, kura dinamiku izteica dzelzceļš un telegrāfs. Iespējams, vēl pārsteidzošāk, ka sastopamies ar fragmentu no mākslas izstādes apskata, kura ietvarā zināšana un prasme galvenokārt ir saprotama kā jaunās attēlu aprites veicināta vizuālā erudīcija – savveida attēlpratība, ko 19. gadsimta otrās puses cilvēkiem arī Baltijā dāvāja reproducēšanas tehnoloģiju attīstība.

Ar kriptonīmu –d apzīmēdams gan vārda, gan uzvārda pēdējo burtu, šo rakstu lasītājiem piedāvāja vīrs, kurš pirms pusotra gadsimta ieradās Rīgā, lai pēc Igaunijas mākslas dzīvei nozīmīga posma Rēvelē (tag. Tallina) pārņemtu avīzes *Rigasche Zeitung* vadību un desmit gadus (1869–1879) spēcīgi un daudzpusīgi ietekmētu vietējo sabiedriski politisko un mākslas dzīvi. Tas bija Leopolds Dītrihs Ernsts fon Pecolds (*Leopold Dietrich Ernst von Pezold*, 1832–1907) – Baltijas vācu žurnālists, mākslinieks, mākslas kritiķis un dedzīgs liberālisma ideju aizstāvis.

Pētījuma uzdevumi, historiogrāfija un galvenie avoti

Par Leopolda fon Pecolda Rīgas perioda veikuma sabiedriski politisko nozīmi rakstījis jau vēsturnieks Reinholds Vitrams (*Reinhold Wittram*) pētījumā “Viedokļu cīņas Baltijas vācu sabiedrībā 19. gadsimta reformu laikmetā” (1934), turpreti šī “liberālā gleznotājžurnālista” (*der liberale Maler-Journalist*) (Wittram 1934: 96) ietekme

1 Izstādi “Tev ir pienākušas 1243 ziņas. Dzīve pirms interneta. Pēdējā paaudze” Latvijas Nacionālajā mākslas muzejā 9.12.2017.–4.02.2018. sarīkoja Latvijas Laikmetīgās mākslas centrs. Kuratori – Kaspars Vanags, Zane Zajānčauska un Diana Fransena (*Diana Franssen*, Nīderlande).

Leopolda fon Pecolda
portrets. Ap 1870. gadu.
Igaunijas vēstures muzejs
(*Eesti Ajaloomuuseum*),
kol. Nr. AM 12841
F 13713. Nezināms
fotogrāfs

Rīgas mākslas dzīvē vēl nesen nebija apzināta nemaz, lai gan igauņu pētnieki jau izsenis Pecoldu ir visai pamatīgi aplūkojuši kā 19. gadsimta 60. gadu Rēveles mākslas ainas centrālo figūru un galveno reformatoru. Izpētes panorāmā no Igaunijas skatpunkta ievēriību pelna Voldemāra Vagas (*Voldemar Vaga*) monogrāfija “Tallinas māksla 19. gadsimtā” (1970), Reina Lōdusa (*Rein Loodus*) pētījums “Mākslas dzīve Igaunijas pilsētās 19. gadsimtā” (1993), Jutas Kēvallikas (*Juta Kevallik*), Reina Lōdusa un Lehti Vīrojas (*Lehti Viiroja*) sastādītās mākslas

rakstniecības antoloģijas otrais sējums par laiku no Igaunijas Provincēs muzeja (*Estländisches Provinzialmuseum, Eesti Provintsi aalmuuseum*) dibināšanas 1864. gadā līdz 19. gadsimta beigām (Keevallik et al. 2004) un trešais sējums – no 1900. gada līdz Igaunijas Republikas proklamēšanai (Keevallik et al. 2006), Epas Kangilaski (*Epp Kangilaski*) 2013. gada raksts par Leopolda fon Pecolda darbību Tallinā no 1862. līdz 1869. gadam un atsevišķas epizodes Igaunijā strādājušā amerikāņu mākslas zinātnieka Bārta Kērtisa Pūšava (*Bart Curtis Pushaw*) disertācijā “Globālā “mākslas” izgudrošana. Rase un vizuālā suverenitāte koloniālajā Baltijā no 1860. līdz 1920. gadam” (2019).

Ar Baltijas vācu kultūras mantojumu saistītos izdevumos Vācijā 20. gadsimta 80. gados un 90. gadu sākumā publicēti biogrāfiski materiāli, ko individuāli vai sadarbībā ar līdzautoriem sagatavojis Pecolda mazmazdēls ārsts Bernds Kohs (*Bernd Koch*, 1931–2012) no Otavas (Kanāda), izmantojot dzimtas arhīva dokumentus (sk.: Koch 1984; Koch et al. 1985, Koch 1991). Baltijas vācu sabiedriskās domas vēstures ietvarā Pecolda darbību visdetalizētāk pētījis Gerts fon Pistohlkors (*Gert von Pistohlkors*), kurš galveno uzmanību pievērsis viņa Tallinas periodam, mazliet raksturojot arī Rīgā pavadītos gadus (Pistohlkors 1980: 27–46; sk. arī: Pistohlkors 2018: 211–276). Latvijā daži Pecolda mākslas kritikas raksti kā papildu avoti monogrāfijām par māksliniekiem Kārli Hūnu (1831–1877) un Johānu Heinrihu Baumanu (*Johann Heinrich Baumann*, 1753–1832) jau 21. gadsimta otrajā desmitgadē piesaistīja mākslas vēsturnieci Edvardu Šmiti (Šmite 2016: 165, 178–179, 193, 202; Šmite 2017: 31, 42–43, 69), kas priekšlasījumā par Hūnu 2015. gada Letonikas kongresa sekcijā “Māksla grāmatniecībā un periodikā: Vēsture un mūsdienas” ieminējās, ka Pecolds pats būtu atsevišķas uzmanības vērts.

Nozīmīgā estētisko zināšanu nesēja līdzšinējo lokālo aizmirstību ir mēģināts kļiedēt “Latvijas mākslas vēstures” 3. sējuma (2019) otrās grāmatas daļā par mākslas dzīvi no 1840. līdz 1890. gadam (Ābele 2019: 15–81). Taču tikpat svarīgi būtu arī koncentrēti paraudzīties uz šo personību jau ārpus “Latvijas mākslas vēstures” vākiem un turpināt viņa devuma izpēti, atsedzot pārsteidzoši dinamisku un novatorisku ideju apriti 19. gadsimta 70. gadu kultūras ainā. Galvenais avots to izzināšanai šoreiz piedāvātajā ieskatā ir *Rigasche Zeitung* iespiestie, ar kriptoniņu –*d* signētie raksti par mākslu, papildus izmantojot gan iepriekš minētos pētījumus un apcerējumus, gan citas publikācijas – tostarp Pecolda retrospektīvos darbus “Rēveles pagātnes siluēti” (Pezold 1898; Pezold 1901) un “Par *Rigasche Zeitung* vēsturi” (Pezold 1907), kas 1907. gadā bija lasāms tikko atjaunotā laikraksta pirmajos numuros un atsevišķā iespiedumā, kā arī viņam veltītos nekrologus un portretējumus laikabiedru atmiņās. Tē vajadzīga piebilde, ka Pecolda paraksts –*d* noslēdz arī apceres par literatūru, teātri, izglītības aktualitātēm un citiem ar kultūras dzīvi saistītiem jautājumiem, kā arī dažādu autoru un nozaru priekšlasījumu atreferējumus. Lielākā daļa šo publikāciju pašlaik paliks ārpus uzmanības loka, lai, cerams, nākotnē piesaistītu plašāku starpdisciplināru interesi. Turklāt šajā rakstā, atšķirībā no Reinholda Vitrama pētījuma, nebūs par tiešām Pecolda uzskatu liecībām izmantotas, piemēram, anonīmi publicētas vietējās ziņas. To saturu akcenti, bez šaubām, atbilda laikraksta kursam, tomēr autorība nav skaidra – sevišķi tāpēc, ka Pecolds paplašināja *Rigasche Zeitung* redakcijas darbinieku un ārštata korespondentu loku (Pezold 1879: [2]).

Laikraksts *Rigasche Zeitung* (1778–1889) Pecolda redakcijas priekšpēdējā gadā jau varēja atskatīties uz pastāvēšanas gadsimtu.² 1843. gadā tas bija kļuvis par sešreiz nedēļā iznākošu dienas avīzi, turpmāk izveidojoties par pieprasītāko Baltijas vācu periodisko izdevumu. 1861. gadā *Rigasche Zeitung* tirāža bija 3000 eksemplāru un 1875. gadā – 4600, no kuriem puse tika izsūtīti abonentiem ārpus Rīgas (sal.: [Anon.] 1862: 307; Sivers 1876: [8]). 60.–70. gadi laikraksta vēsturē izcēlās kā modernizācijas un liberālisma posms 1861.–1867. gadā Jūliusa Ekarta (*Julius Eckardt*, 1836–1908) un Džona Bērensa (*John Baerens*, 1834–1884), 1868.–1869. gadā Bērensa un visbeidzot 1869.–1879. gadā Leopolda fon Pecolda vadībā. Ekarts un Bērenss avīzi bija izveidojuši par modernu laikrakstu, taču tieši Pecolda desmitgadē augstāko līmeni sasniedza ne tikai politisks liberālisms un labvēlība pret latviešu un igauņu nacionālajiem centieniem, bet arī mākslas jautājumu loma avīzes saturā un to interpretācijas kvalitāte.

Tomēr, kā izteicies Vitrams, “viņa rakstības veidā neizpauzās specifiska politiska enerģija un iedarbīgums” (Wittram 1934: 97) – citiem vārdiem, politisks asums jeb īpašības, kas daudz lielākā mērā piemitsušas Ekarta un vēl dažu citu laikabiedru publicistikai. Šo šķietamo pretrunu vēsturnieks izskaidroja ar Pecoldam raksturīgo tieksmi uz vidutājību un izlīdzinājumu, kā arī viņa možās un visaptverošās estētiskās izjūtas pārsvaru pār politisku redzējumu: “Viņš spēja rakstīt un spriest arī kā politiķis, taču tad nerīkojās atbilstoši savas būtības kodolam.” (Turpat) Minētās raksturojuma šķautnes ir ļoti būtiskas, jo saistās ar Pecolda uzskatu un darbības pamatvirzi – pārliecību, ka mākslai ir spēks un pienākums padarīt pasauli labāku. Kādā vēstulē tuviniekiem 1869. gadā viņš aprakstīja savus jaunus vēsturiskos gleznojumus kā “mēģinājumu virkni attēlot labo un skaisto, lai samierinātu strīdniekus katrā grupējumā”, jo mākslai viņa izpratnē pieder “šis augstais, vīrs ikdienas kaislībām peldošais mērķis” (pēc: turpat).

Personības veidošanās un Rēveles perioda veikums

Leopolds fon Pecolds piedzima 1832. gada 6. (18.) jūlijā gleznotāja Augusta Pecolda (*August Georg Wilhelm Pezold*, 1794–1859)³ ģimenē Vīlandē (*Viljandi*), Igaunu Vidzemē (jeb Vidzemes guberņas igauņu daļā), lielu daļu bērnības pavadīja Rēvelē un Pēterburgā, bet vidējo izglītību ieguva Cēsu apkaimē – Alberta Holandera (*Albert Hollander*, 1796–1868) pedagoģiskā ideālisma papildītājā protestantiskajā Bērzaines (*Birkenruh*) ģimnāzijā, kam atmiņās veltīja cieņas un pateicības pilnas lappuses (Pezold 1901: 341–345). Tērbatas Universitātē (1851–1856) Leopolds fon Pecolds vispirms saskaņā ar vecākajam dēlam viņa

2 Bibliogrāfisko pamatinformāciju par *Rigasche Zeitung* sk.: Annus 1993: 220–224.

3 Latviešu valodā par Augustu Pecoldu sk.: Bruģis, Pujāte 2014: 460–464; Kļaviņš 2019: 110–111.

dzimtā tradicionālu izvēli (Pezold 1932⁴) sāka studēt teoloģiju. Tomēr pēc diviem semestriem viņš pievērsās vēsturei, galvenokārt interesēdamies par mākslas vēsturi un iegūdamis vēlāk par enciklopēdiskām dēvētās zināšanas šajā jomā (Koch et al. 1985: 104). Nostrādājis divus gadus par mājskolotāju Rēvelē, viņš devās mācīties glezniecību uz Diseldorfu un Karlsrūi (Koch et al. 1985: 105). Mākslas studijās un ceļojumos pa Eiropu liela nozīme bija draudzībai ar gados jaunāko novadnieku Eduardu fon Gebhartu (*Eduard von Gebhardt*, 1838–1925) – vēlāko Diseldorfas Mākslas akadēmijas profesoru (Pezold 1932).⁵ 1860. gadā Itālijā Pecolds pieredzēja Džuzepes Garibaldi (*Giuseppe Garibaldi*, 1807–1882) karagājieni un, itāļu tautas atmodas iedvesmots, atainoja to kādā lielā gleznā (Böhtlingk 1908: 30; Pezold 1932). Ārzemju iespaidus viņš atzina par izšķirošiem faktoriem paša personības izaugsmē: “Mākslas krātuves, auditorijas, teātri viņam gan kā ceļotājam, gan studentam atklāja jaunu pasauli, daba līdznuma dēļam rādīja akmenī sastingušo zemes augšupniecību un ziemeļu dēļam – dienvidu pāriplūstošo radīšanas spēku un krāsu košumu.” (Pezold 1907: 31) Frīdriha Šillera (*Friedrich Schiller*, 1759–1805) simtgades svinības un daudzas citas Vācijā piedzīvotās norises modināja spēcīgu pacēlumu (turpat), kas kļuva par Pecolda garīgo bagāžu un pēc atgriešanās dzimtenē iedvesmoja viņu jaunā darbalaukā – žurnālistikā.

Dienās gleznodams un vakaros rediģēdams (Pezold 1932), 1862. gadā viņš sāka strādāt 1860. gadā nodibinātās avīzes *Revalsche Zeitung* redakcijā un pēc īslaicīgas atgriešanās Diseldorfas akadēmijā piekrita vadīt šo izdevumu (1867–1869) (Koch et al. 1985: 105).⁶ 19. gadsimta 60. gados Pecolds bija Rēvels mākslas dzīves pārmaiņu galvenais virzītājspēks. 1863.–1864. gada rudens un ziemas sezonā viņš sarīkoja pilsētā pirmo lekciju ciklu par galvenajiem mākslas vēstures laikmetiem,⁷ turpinot lektora darbu arī nākamajos gados. Pēc viņa ierosmes Igaunijas Literārā biedrība (*Estländische Literarische Gesellschaft*) 1864. gadā atvēra Igaunijas Provincas muzeju ar plašu mākslas nodaļu un nodibināja Muzeja biedrību (plašāk sk.: Loodus 1993: 44–49). Muzeja atklāšanas uzrunā Pecolds uzsvēra, ka māksla ir nevis lieka greznība, bet “nepieciešamība cilvēku cilts attīstībā” un “tautu civilizācijas līmeni mēra pēc to attieksmes pret mākslu” (citēts: [Anon.] 1864b: 7). Saistību ar šo kultūras iestādi kā īpaši dārgu lolojumu viņš saglabāja visu mūžu, tās tapšanu un izaugsmi grāmatas “Rēvels pagātnes siluete” nodaļā “Mūsu muzejs” (Pezold 1901: 289–315) atainojot “pastāvīgā gūšanas un došanas, baudīšanas un radīšanas, augšanas un mācīšanas mijiedarbībā” (turpat: 315).

It kā īpatnēji, tomēr, iespējams, gluži likumsakarīgi, ka Pecolda, jaunākā, glezniecība bija tematiski un stilistiski historizējoša, kā tas redzams viņa pazīstamākajos 60. gadu darbos – Baltazara Rusova (*Balthasar Russow*, 1536–1602) “Livonijas hronikas” ierosmē radītajās

4 Šo piemiņas rakstu tēvam veltīja dēls Hanss (Johannes Ernsts) fon Pecolds (*Johannes Ernst (Hans) von Pezold*, 1870–1935), ārsts un Karlsrūes Tehniskās augstskolas docents.

5 Plašāk par draudzību ar Gebhartu sk.: Pezold 1901: 138–109 etc. Raksta autorei pašlaik nav pieejams Pecolda atmiņstāsts “Pirms četrdesmit gadiem: Karlsrūes mākslas skolnieka atmiņas” (*Vor vierzig Jahren: Erinnerungen eines Karlsruher Kunstschülers*, 1903).

6 Par Pecolda publicistisko darbību Rēvelē sociālpolitiskā kontekstā plašāk sk.: Pistohlkors 1980: 27–46.

7 Par pirmā četru lekciju cikla noslēgumu 1864. gada 17. (29.) janvārī sk.: [Anon.] 1864a.

vēsturiskajās kompozīcijās “Maija grāfa ierašanās Rēvelē” (1869, linetes gleznojums Lielās ģildes namā Tallinā) un “Mājas dievkalpojums Igaunijas muižā 16. gadsimtā” (1866, Tallina, Igaunijas Vēstures muzejs). Kultūras vēsturnieka Jēpa Lērsena (*Joep Leerssen*) skatījumā uz romantisma inerci un pēctecību 19. gadsimtā pirmā no minētajām ainām ir “tipiska pēcnācāriešu Diseldorfas stila” piemērs Baltijā, kas ietver vācu nācāriešu sienu gleznojumu tradīcijai raksturīgās pazīmes – skaidrus siluetus, košas krāsas un “disnejisku” kopiespaidu (Leerssen 2019). Savukārt otrā aina ar dižciltīgām vācietēm tautas valodā lasām dievvārdus saimes ļaudīm atbilda Pecolda centieniem pēc sociālu un nacionālu pretišķību izlīdzināšanas ar kultūras spēku, meklējot atbalsta punktus arī pagātnē, un, to sacerēdams, viņš noteikti ticēja, ka lasījums igauņiski ietekmēja ne tikai klausītājus, bet arī lasītājus. Asi izjūdzams atšķirības starp vāciešiem dažādās Baltijas daļās, Pecolds tās izskaidroja ar ietekmēšanos no igauņiem un latviešiem. Saskaņā ar viņa vērojumiem “krāsu prieka un formu prasmes apveltītās igauņu tautas ielokā ir izaudzis daudz vairāk tīras vācu izcelsmes gleznotāju un tēlnieku nekā Latvijā, turpretī daži latviešu praktiski apķērīgā, centīgā un pašapzinīgā rakstura vilciens ir viegli pamanāms Vidzemes vāciešos” (Pezold 1901: 70). Nav šaubu, ka rakstītājs šajā ziņā jutās tuvs savam priekšstatam par mākslinieciskajiem igauņiem. Toties par viņa paša glezniecību visai kritiski izteicās Jelgavā dzimušais rakstnieks un publicists Teodors Panteniuss (*Theodor Pantenius*, 1843–1915), kas pēc ārštata sadarbības 1874. gadā kļuva par *Rigasche Zeitung* darbinieku. Panteniusa vērtējumā “galvenais redaktors Leopolds Pecolds piederēja pie tiem ļaudīm, kuros daba ir ielikusi nepārvaramu tieksmi uz kādu mākslu, bet nav viņus apveltījusi ar atbilstošu talantu. Te šī māksla bija glezniecība. Pecoldu [...] Tērbatā uzskatīja par vienu no apdāvinātākajiem [studentu korporācijas] *Estonia* biedriem. Viņš patiešām bija ļoti talantīgs cilvēks, taču ar dāvanām citās jomās, nevis glezniecībā, kas viņu toties neatvairāmi pievilka.” (Pantenius 1912: 28–29)

Brīvdomīgais redaktors un “mākslas draudzes” pulcinātājs Rīgā

1869. gada 19. septembrī (1. oktobrī) *Revalsche Zeitung* pēdējo reizi iznāca ar Pecolda vārdu, aiznākamo numuru ievadīja redakcijas sirsnīgs atskats uz viņa rosinošo darbību ([Anon.] 1869b: [1]), bet jaunajā darbavietā Rīgā tajās dienās jau publicēja pirmos –d parakstītos feļetona nodaļas materiālus – teātra recenzijas un trīsdaļīgu kultūrvēsturisku skici “Parūka un bize” (–d 1869d: [2]; –d 1869b: Nr. 218: [1–2], Nr. 219: [1–2], Nr. 220: [1–2]; –d 1869c: [1]). Pecolda “ēra” *Rigasche Zeitung* redakcijā oficiāli sākās ar 1869. gada 20. oktobra (1. novembra) numuru (Pezold 1869: [1]), un nepilnus divus mēnešus vēlāk “Baltijas Vēstnesis” rakstā “Zemnieku būšana” konstatēja: “Iekš “Rig. Ctg.,” kamēr Pecold k.[ungs] viņas redakciju uzņēmis, sāk jo dienas pa visam citāds gars rādīties. Senāk šī avīze Latviešiem negribēja it ne kādu brīvību atļaut, un tik pa reizēm [...] dabūjām kādu mīkstkāku vārdu dzirdēt. Tagad “Rig. Ctg.” iekš Nr. 287 ar skaidriem vārdiem izsaka, ka tiem tagadīgiem kungiem esot

no savas nepietamas augstības jānokāpj un jālūko savienoties ar zemniekiem, jo tik caur to varot š[e]jies guberņu plaukšanu panākt. Bet viņi tik tad varot uz īstu savienošanos rēķināt, kad atsacīšoties no savām īpašām brīvībām un rektēm un atļausot visiem pie tām dalību ņemt, un kad gādāšot, ka pie Latviešiem pieņemās zemes īpašniecība, gaisma un tiesa.”⁸ ([Bez aut.]: 1869: [781]) *Rigasche Zeitung* iekšzemes rubrikas oriģinālpublikācijā patiešām bija uzsvērts: “Baltijas vāciešiem tagad nav cita tik svarīga uzdevuma, kā visiem spēkiem veicināt zemnieku tiesības, īpašumu un izglītību.” ([Anon.] 1869c: [2]) Pa to laiku galvenais redaktors jau bija pievērsies arī Rīgas mākslas notikumiem, vērtēšanu drīz apvienojot ar iesaistīšanos un izvēršot Rēveles posmam līdzīgu darbību šajā jomā.

1869. gada 16. (28.) martā, pusgadu pirms Pecolda pārcelšanās uz Rīgu, apmeklētājiem tika atvērta Rīgas pilsētas gleznu galerijas (*Städtische Gemälde-Galerie zu Riga*) pagaidu ekspozīcija Pilsētas reālģimnāzijas augststāvā ([Anon.] 1869a: 6) – pilsētas arhitekta Johana Daniela Felsko (*Johann Daniel Felsko*, 1813–1902) celtajā ēkā (1865–1867, pārbūve 1874), kur tagad mājā Rīgas Valsts 1. ģimnāzija. Virsskolotāja Dr. Roberta Grosa (*Robert Gross*, 1832–1902) sastādītajā katalogā tobrīd bija iekļautas ziņas par 96 gleznām (Gross 1869). Pecolda pirmais raksts par vizuālo mākslu Rīgā bija tā paša gada 1. (13.) novembrī publicēta plaša recenzija, kurā viņš analizēja galerijas ekspozīciju un katalogu, kritiski diskutējams par terminoloģiju un mākslas darbu atribūcijas jautājumiem. Kopumā recenzents uzsvēra: “Pilsētas gleznu kolekcija ir sākums tādām darbam, kas var virzīties tikai palēnām, tomēr gadu no gada rast arvien lielāku interesi un ciešāk iekļauties mūsu pilsētas sabiedriskajā un garīgajā dzīvē.” (–d 1869a: [1])

1870. gadā pēc ietilgusa birokrātisku šķēršļu pārvarēšanas posma piepildījās rīdzinieku iecere izveidot Rīgas Mākslas biedrību (*Rigascher Kunstverein, Kunstverein in Riga*, turpmāk RMB) (plašāk sk.: Röpénack 1895: 13–18; Ābele 2019: 26–27). Kā savu dzimšanas dienu tā atzīmēja 22. maiju (pēc jaunā kalendārā stila: 3. jūniju), kad reālģimnāzijā notika dibināšanas sapulce. Taču jau 25. martā (6. aprīlī) *Rigasche Zeitung* publicēja iekšlietu ministra janvārī apstiprinātos RMB statūtus ([Anon.] 1870: [1–2]). Pecolds rosīgi darbojās dibinātāju grupas kodolā, viņu ievēlēja biedrības valdē (Röpénack 1895: 16–17, 74), un mūža nogalē viņš atcerējās: “Mākslas biedrībai un galerijai valdes locekļu personās bija cieša saistība ar *Rigasche Zeitung*, un šajā kopīgajā darbā izdevās sarīkot ne tikai Baltijas gleznu [kop]izstādes, bet arī vairākas atsevišķu mākslinieku personālizstādes.” (Pezold 1907: 54)

Pecolda vadītais laikraksts kļuva par galveno preses platformu RMB ideju izplatīšanai, un viņš pats būtiski sekmēja jaunās organizācijas pirmos panākumus, kas saskanēja ar viņa sociāli estētiskajiem ideāliem. RMB 1870./1871. darbības gadā lielu popularitāti Rīgā, līdzīgi kā iepriekš Rēvelē, izpelnījās Pecolda lekcijas par mākslas vēsturi, kur katram cikla pasākumam guberņas ģimnāzijas (bij. ķeizariskā liceja) zālē bijis ap 200 klausītāju ([Anon.] (1871b: [3])).⁹ 1870. gada beigās viņu Rīgā uzņēma arī Krievijas Baltijas provinču vēstures un senatnes

8 “Rig. Ctg.” – *Rigasche Zeitung*, “rektes” – tiesības.

9 Tomēr nākamajā sezonā Pecolda veselības problēmu dēļ RMB šos priekšlasījumus pārtrauca.

pētītāju biedrībā (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*) ([Anon.] 1871a: [3]), un tās 1873. gada sēžu ziņojumu sējumā (1874) ievietotais Pecolda raksts par Livonijas bīskapa Meinarda (*Meinhard von Segeberg*, ap 1130/1140–1196) kapaplāksnes ornamentu (Pezold 1874: 34–38) piederēja pie pirmajām publikācijām par vietējo viduslaiku mākslu.

RMB sarīkotā vērienīgā mākslas izstāde 1871. gada vasarā 22 dienās Rīgas Politehnikuma telpās piesaistīja desmit tūkstošus apmeklētāju (Hollander 1871: [1]) – atsevišķam, nevis daudznozaru pasākumā iekļautam tēlotājas mākslas sarīkojumam ļoti lielu skaitu, ko turpmākajā pusgadsimtā mazliet pārspēja vienīgi interesentu pieplūdums IV Latviešu mākslinieku darbu izstādē Rīgā 1914.–1915. gada ziemā, jau Pirmā pasaules kara sākumā¹⁰. Piedalīdamies 1871. gada izstādes organizēšanā, Pecolds sekoja jau kopš Igaunijas Provincences muzeja izveidošanas lolotajam virsmērķim – apzināt un parādīt Baltijā uzkrātās un radītās mākslas vērtības. Uzsākot izstādes apskatu, viņš uzsvēra: “Māksla ir kopīpašums kā gaisma un siltums; kas to kopj, tas to dara ne tikai savā, bet arī citu labā. Jā, tā kādam īsti pieder tikai tad, ja par to līdzī priecājas arī citi. [...] Māksla īsteno savu mērķi, t. i., sasniedz savu īsto iedarbību tikai tad, kad prāti ne vien paši nododas tās baudīšanai, bet arī apzinās šīs baudas kopīgumu un līdzīgo garīgo pacēlumu, tādējādi veidojot savdabīgu draudzi, kas pulcējas ap skaisto.” (–d 1871: Nr. 134: [1]) RMB aicinājums mākslas darbu autoriem un īpašniekiem bija guvis atsaucību – biedrība eksponātus saņēma ne tikai no Rīgas, bet arī “no attālām muižām, provinces pilsētām, kaimiņu provincēm, Pēterburgas un ārzemēs dzīvojošiem novadniekiem” (turpat). Raizes, vai izdosies piepildīt abas izstādei paredzētās Politehnikuma zīmētavas, pārvērtās pretmetā, jo gleznu parādīšanai vajadzēja arī aulu, un visam iesūtītajam tik un tā nepietika vietas (turpat). Skaitļu izteiksmē eksponātu kopumu veidoja 403 gleznas, sešdesmit skulptūras, kā arī liels skaits akvareļu, grafikas darbu, zīmējumu un fotoreprodukciju, biedrībai sadarboties ar 29 māksliniekiem un 72 citiem īpašniekiem (Hollander 1871: [1]; sk. arī: [Anon.] 1871c).

Zīmīgi, ka pusotru no deviņām apskata daļām Pecolds veltīja daudzpusīgai izstādes lielākā mākslas darba – Pēterburgas Ķeizarkās mākslas akadēmijas profesora igauņa Johana Kēlera (*Johann Köler*, 1826–1899) gleznas “Atmošanās no burvju miega (Igaunu teiksma)” (1874, liktenis nezināms; kompozīcija pazīstama pēc 1882. gada heliogravīras) – analīzei un kritikai. Viņš iebilda pret ainas teatrālo pārspīlētību un satura politisko tendenciozitāti, bet vienlaikus pievērsa uzmanību tautas apspiestības un atmodas tēmas aktualitātei, kā arī apliecināja cieņu igauņu glezniecības pamatlicēja Kēlera meistarībai (–d 1871: Nr. 137: [1]; Nr. 138: [1]; Nr. 139: [1]).¹¹ Daudz vēlāk Pecolds viņu atcerējās kā “kaismīgu, iekarsīgu, nacionālām un sociālām cīņām vienmēr gatavu” gleznotāju, kurš Romā gandrīz aizmirsis dzimto valodu, bet vēlāk Pēterburgā kļuvis par “kvēlu savas tautības priesteri” (Pezold 1901: 137). Gleznieciskā

10 Tā kā Latviešu etnogrāfiskās izstādes Dailes nodaļai 1896. gadā nebija atsevišķas apmeklētāju uzskaites, nav iespējams noteikt, cik liela daļa no izstādes publikas – 40 315 maksātājiem un apmēram 5000 brīvbiļešu ieguvējiem (sk.: [Bez aut.] 1897: [1]) – bagātīgajā programmā pievērsa uzmanību arī mākslinieku sniegunam. Tāpēc salīdzinājumam izmantoti patstāvīgu speciālu mākslas izstāžu apmeklētības rādītāji.

11 Plašāk par šo Kēlera gleznu un tās rezonansi sk.: Levin 2019: 158–160.

ziņā Kēlera māksla bijusi “viscaur saistīta ar uzticību dabai, ar parādības ārēju patiesību, bet apbrīnojamā tehnika, ko viņš šajā tieksmē bija iemantojis, neļāva viņam novērsties no skaistuma ceļiem, krāsas tīrības un gaismas spēka” (Pezold 1901: 137).

Mākslas izstādes ārkārtējo popularitāti noteica pirmreizīgums un tās sarīkošana paralēli 2. Baltijas lauksaimniecības izstādei, kas Rīgā izraisīja iebrucēju pieplūdumu un caurmērā pulcināja desmitreiz vairāk interesentu nekā RMB pasākums. Paplašinot “mākslas draudzī” pāri vācu kopienas robežām, Pecolds gleznu apskatē bija pavadījis kolēģi – ievērojamo Tērbatas igauņu avižnieku Johanu Voldemaru Jansenu (*Johann Voldemar Jannsen*, 1819–1890), kurš šīs tikšanās ierosmē satīriski didaktiska dialoga formā piedāvāja *Eesti Postimees ebk Näddaleht* lasītājiem pirmo pamācību glezniecības aplūkošanā igauņu valodā (J. W. 1871; [Jannsen] 1871).¹²

Turpinot 1871. gada izstādes apskatā uzsvērto ievirzi, Pecolds divus gadus vēlāk rakstīja: “Katrš īsti cildens mākslas darbs nes daudzkārtīgu svētību, [...] tas apvieno kopīgā draudzē visus, kas bauda vai meklē tā iedarbību. [...] Zālēs, no kuru sienām uz ļaudīm klusi noraugās skaistas un saturā bagātas gleznas, nevar mājot bardzība, netaisnīgums un uzskatu zemiskums.” (–d 1873: Nr. 215: [1]; Nr. 216: [1]) Sabalsojoties ar viņa kultūrkritikas caurviju tēmām, šīs rindas ir lasāmas trīsdaļīgā publikācijā “Mākslas ceļojums” par RMB pārstāvju 1873. gada ekspedīciju uz Zemgales muižu mākslas kolekcijām, kas bija sarīkota ar domu, ka “mūsu provinču muižās atrodas dažs bagāts un svarīgs mākslas vērtību krājums, īpašnieku prieka un lepnuma avots, arī apmeklētāju novērtēts, bet plašākai publikai nepieejams un mākslas vēstures pētniecībai pilnībā pazaudēts” (–d 1873: Nr. 215: [1]). Pecolds jau tolaik bija pārliecināts, ka, pārvarot ierobežotās satiksmes iespējas, būtu vērts prasmīga fotogrāfa pavadībā doties muižu mākslas vērtību apzināšanas braucienos, padarot šīs kolekcijas par Baltijas kopējo lepnumu.

Var tikai iztēloties, kas tagad atklātos, ja šī ierosme būtu piepildījusies un no RMB pirmajiem darbības gadiem būtu saglabājusies stikla plašu kolekcija ar tādām fotoliecībām. Taču mūsu rīcībā vismaz ir talantīgi uzrakstīts ceļojuma apraksts, pievēršot uzmanību ne tikai vecmeistaru darbiem Mežotnē, Rundālē un Svitenē, bet arī kultūrvides pārmaiņām citos sociālajos segmentos. Ekspedīcija ceļā no Jelgavas uz Svitenes muižu, kur bija paredzēts apskatīt turienes izslavēto gleznu krājumu, piestāja kādā spodrā, ar litogrāfijām, ierāmētām fotogrāfijām un dabas veltēm asprātīgi, gaumīgi un pat eleganti rotātā krogā, kur daudz pieredzējušo Pecoldu izbrīnīja ne tikai interesanti lakotu piepju dekori, kādus viņš citur nebija skatījis, bet arī un vēl vairāk latviešu valodā tipogrāfiski iespiests aicinājums uz teātra izrādi un koncertu tuvīnajā Sesavā: “[...] šādi saviesīgi baudījumi latviešiem, kā zināms, vairs nav retums. Izbrīnīt mūs izbrīnīja drukātā cedele dziļos laukos.” (–d 1873: Nr. 215: [1]) Divu dienu izbraukuma galvenais mērķis toreiz bija Svitenes pils, kur grāfiene Cecīlija fon Anrepa-Elmpta (*Cäcilie von Anrep-Elmpt*, 1812–1892) viņus iepazīstināja ar savu galeriju “193 vecākām un jaunākām eļļas gleznām”, kas bija izvietotas zālē un četrās lielās

12 Pecolds ir rakstos minētais “mākslas lietpratējs” un “Rīgas redaktors”. Sal.: Keevallik et al. 2004: 286–289.

istabās (–d 1873: Nr. 216: [1]).¹³ Pecolds priecājās, ka gleznas ir labi saglabātas un izdevies iztikt bez nemākulīgas restaurācijas, turklāt krājuma katalogā (domājams, rokraksta formā) rūpīgi dokumentētas visas izmaiņas piesardzīgos gleznu autorības minējumos.

RMB darbības pirmajā desmitgadē, šķiet, neviena izstāde nepagāja bez Pecolda dota izvērtējuma. Krievijas Pārvietojamo mākslas izstāžu sabiedrības jeb pervedziņiku viesizstādes 1873., 1875. un 1878. gadā rīdziniekiem Politehnikuma aulā sniedza iespēju redzēt arī Kārļa Hūna darbus – pēdējā no tām jau pēc viņa nāves. Pecolds toreiz uzsvēra: “Patiesībā neviena no šīm gleznām nedrīkstētu atstāt Rīgu. Pirmkārt jau Mākslas biedrības pienākums būtu iegādāties vismaz vienu no mūsu novadnieka atstātajiem darbiem.” (–d 1878: Nr. 282 [2]) Hūns, pēc viņa domām, bija viens no tiem “dāsni apveltītajiem māksliniekiem, kuru darbi ļaudīm liek personiski iemiļot to radītājus” (turpat). Skumstot par sāpīgo zaudējumu, Pecoldam necēlās roka rakstīt par Hūnu pagātnes formā, toties gribējās formulēt viņa mākslas savdabību: “Ne-raugoties uz sākotnējo izglītību, daudzu tēmu izvēli un smalko Krievijas ainavas rakstura un formas izpratni, viņš īsti nepieder pie krievu skolas. Tās naturalisms viņam ir svešs, un tomēr viņš ir vienādā mērā gan paties, gan poētisks.” (Turpat).

1877. gada jaunievedums RMB programmā bija par “meistaru izstādēm” (*Meisterausstellungen*) nodēvētas vietējo mākslinieku personālizstādes, lai iedziļinātos atsevišķu autoru veikumā. Pirmā no personībām ar 78 gleznām bija jau gandrīz pusgadsimtu iepriekš mirušais Johans Heinrihs Baumanis, kura redzējumā Pecolds saskatīja pretstatu laikmetīgajām tendencēm un omulīgu Baltijas pagātnes iemiesojumu: “Modernajai mākslas gaumei šis tas izstādē nebūs pa prātam. Mēs šodien pieprasām lielāku mainību, straujāku kustību, noslēgtu kompozīciju, efektīgu apdari, mirdzošu krāsainību. [...] Maltīšu garaiņos un tabakas dūmos nomelnējušie “baumaņi” ir nolūkojušies uz dažu jaутru kompāniju un iespiedušies dažā jaunā sirdī kā tēva māju simbols. Vecais Baumanis pie mums ir iemantojis īpašu popularitāti un netaps aizmirsts.” (–d 1877b: [5])

Viena no svarīgākajām avīzes nostiprināšanas iespējām Pecolda skatījumā bija padarīt to par izdevumu visai ģimenei, kura saturs ieinteresētu izglītotas un estētiski prasīgas Baltijas vācu sievietes. “Vācietis kopš apmešanās latviešu un igauņu zemē ir kļuvis par [...] kungu, aristokrātu tautas priekšā gan labā, gan ļaunā nozīmē. Šajā stāvoklī viņš, kad vien rocība ļāvusi, ir rotājis savu sabiedrisko un privāto dzīvi [...].” Pecolds rakstīja atmiņās par Rīgas periodu, secinot, ka “šīs dzīves izdaiļošanas prieks ir kļuvis par estētisku vaibstu baltiešu raksturā” – faktoru, kas Baltijas provincēs veicinoši ietekmē “sieviešu audzināšanu un sievietes varu mājas dzīvē” (Pezold 1907: 43).

Vizuāli izglītojošo mērķu īstenošanā svarīga loma bija jaunajām attēlu pavairošanas iespējām, un Pecolds mākslas darbu reproducēšanu aicināja uztvert kā “tautu savienošanas sistēmas pavedienu” (–d 1877a: [1]). Tieši šādā izpratnē lasāmi jau raksta ievadā citētie Pecolda vārdi: “Pāri pasaulei aužas arvien ciešāks pavedienu tīkls, kas katru zemi savieno ar visām citām zemēm [...]. Tas ir nevis nebrīvības tīkls, bet gan – kā telegrāfa un dzelzceļa sakari – atbrīvošanās

13 Par Ceciliju fon Anrepu-Elmptu un viņas kolekciju plašāk sk.: Ābele 2019: 27, 35–37.

līdzekļu sistēma, jo zināšana un prasme dara brīvu.” (–d 1877a: [1]) To iemesls bija plaša pasaules arhitektūras un mākslas attēlu izstāde, ko 1877. gada rudenī Lielās ģildes nama zālē privāti sarīkoja emancipētā rakstniece un ceļotāja Elfrīde Jakša (*Elfriede Jaksch*, 1842–1897) – lieltirgotāja Roberta Jakša (*Robert Jaksch*, 1835–1915) sieva – sadarbībā ar Rīgas grāmatu un mākslas tirgotavām kā attēlu devējam.

Zīmīgi, ka ilgtermiņā gan “ļaukais ienaidnieks”, kā fotogrāfiju no sava laika glezniecības pozīcijām nodēvēja mākslas vēsturnieks Vilhelms Neimanis (*Wilhelm Neumann*, 1849–1919) (Neumann 1902: 70), gan citi radniecīgi attēlu radīšanas un pavairošanas fotomehāniskie paņēmieni būtiski paplašināja sabiedrības vizuāli estētiskās pieredzes lauku, izraisdami tajā Pecolda slavināto tīklošanos un apriņķus. Citzemju mākslas darbi attēlos kļuva par neatņemamu elementu RMB pastāvīgajā izstādē, savukārt mūsdienu skatītājs nojausmu par šī maz pētītā vizuālās kultūras segmenta tehnoloģisko izsmalcinātību un estētiskajiem kritērijiem nesen Rīgā varēja gūt izstādē “Mākslas darbu fotogrāfijas 19. gadsimtā. Latvijas Nacionālā mākslas muzeja bibliotēkas kolekcija”¹⁴ (2019). Iesaistoties diskusijā par Pecolda idejām, Bārts Pūšavs pat norāda, ka viņa “tīklojumi šķiet priekšvēstām Valtera Benjamina (*Walter Benjamin*) ikoniskos rakstus, kā arī antropoloģes Deboras Pūlas (*Deborah Poole*) jēdzienu “attēlu pasaule” (*image world*), kas bieži piesaukts 19. gadsimta kontekstos” (Pushaw 2019: 117). Pretstatā paša glezniecības visai anahroniskajam idealizētajam retrospektīvismam, kas sakņojās 19. gadsimta sākuma nācariņu dievbijīgi romantiskajā daiļradē un Diseldorfas skolas tradīcijās, Pecolds bija novators un pat vizionārs uzskatos par sabiedrības vizuālo komunikāciju.

Liberālis starp ideālismu un vilšanos: Rīgas perioda iznākums

Rigasche Zeitung redaktora raksti var radīt iespaidu par piesardzīga optimisma pilnu rosmi pakāpeniskā un pacietīgā “mākslas draudzes” audzēšanā un audzināšanā, stoiciski samierinoties ar to, ka RMB lielākajām 70. gadu iecerēm – zīmēšanas skolas izveidei un Zinātnes un mākslas muzeja būvei (sk.: Ābele 2019: 27–28) – bija lemts apstāties projektu stadijā, kā arī atsaucību neguva ne aicinājums veidot privāto mākslas kolekciju fotodokumentāciju, ne mudinājums atrast veidu, kā Rīgā paturēt Hūna gleznas. Tomēr kritiskajam Teodoram Panteniusam atskatā šķita, ka Rīgā, atšķirībā no dzimtās Igaunijas, Pecolds palicis svešinieks un asi pārdzīvojis nošķirtību, tāpēc nav varējis izvērsties un ārpus godprātīga avīzes veidotāja darba noslēdzies laimīgā ģimenes dzīvē un gleznieciskās studijās (Pantenius 1912: 29–30). Viņam piemitušas ārkārtējas spējas strauji un dziļi iejusties jaunās zināšanu jomās, taču tas, pēc Panteniusa domām, izpauzies tikai reizi pa reizei, jo apstākļu ietekmē trūcis noturības un darbaprieka (Pantenius 1912: 30).

14 Izstāde “Mākslas darbu fotogrāfijas 19. gadsimtā: Latvijas Nacionālā mākslas muzeja bibliotēkas kolekcija” notika Mākslas muzejā “Rīgas Birža” no 2019. gada 12. jūlija līdz 15. septembrim. Kuratore – Irēna Bužinska.

Iespējams, abām Panteniusa minētajām “nobēgtnēm” – glezniecībai un ģimenei, kas bija nodibināta 1869. gadā pirms pārcelšanās uz Rīgu, – kā sociālu nišu varētu pievienot arī mākslas kritiku un RMB, kuras valdē Pecolds darbojās līdz Rīgas perioda beigām un kas viņam pēc tam par “daudzajiem nopelniem [...] Mākslas biedrības un visas Rīgas mākslas dzīves labā” ([Anon.] 1879b: [6]) piešķīra goda biedra statusu. Savukārt gadsimtu mijā publicētā īsbiogrāfijā avīzes *Rigasche Rundschau* ilustrētajā pielikumā Pecolds raksturots kā “žurnālistisks unikums” – vīrs ar stipriem nerviem, kas visu Rīgas desmitgadi nostrādājis bez atvaļinājumiem ([Anon.] 1901: 31). Karlsrūes Tehniskās augstskolas vēstures un literatūras profesors Arturs Bētlings (*Arthur Böhtlingk*, 1849–1929), kas draudzējās ar Pecoldu un viņa ģimeni pēc tās apmešanās Vācijā, Baltijas almanaha “Dzimtenes balsis” 1908. gada laidienā aicināja domāt, ka Rīgas periods savā ziņā bija “viņa dzīves virsotne”: “Viņš taču bija kļuvis par sabiedriskās domas garīgo vadoni dzimtenē. Viņa viesmīlīgais nams ar laipno dzīvesbiedri, kas bija dalībniece un atbalstītāja visās viņa daudzveidīgajās garīgajās un estētiskajās interesēs, kļuva par pulcēšanās vietu literātiem un māksliniekiem, kas tur varēja nodoties brīvākajai domapmaiņai. Katrs ideālu tieksmju paudējs varēja rēķināties ar viņa nesavtīgo atbalstu.” (Böhtlingk 1908: 29)

Dzīves un darba aina, pēc visa spriežot, bija daudzslāņaina un pretrunīga, tomēr arī Gerta fon Pistolcorsa pētītē privātās sarakstes avoti liecina, ka ar *Rigasche Zeitung* vadības uzņemšanos saistītās lielās cerības izplēnējušas jau drīz pēc pārcelšanās uz Rīgu, jo politiskā cenzūra šeit izrādījies vēl bargāka nekā Rēvelē un vietējās sabiedrības elite pārāk nepieejama cilvēkam, kas nav dzimis rīdzinieks vai vidzemnieks (Pistolcors 1980: 45). Visbeidzot 70. gadu nogalē avīzi un tās spiestuvi nopirka grupējums, kurā dominēja politisks konservatīvisms, un Pecolds, nespēdams pievienoties uzspiestajai ievirzei, atstāja amatu (Pezold 1907: 54–55). 1879. gada 22. jūnijā (4. jūlijā) viņš atvadījās no *Rigasche Zeitung* lasītājiem (Pezold 1879: [1–2]), un šo pavērsienu komentēja arī “Baltijas Vēstnesis”: “Savā atvadišanās rakstā Pecold kungs dod pārskatu par Baltijas avīzniecības attīstīšanos beidzamos 10 gados un “Rig. Ceitungas” augšanu jeb palielināšanos šai laikā, un izskaidro, ka viņa programma ar vienu bijuse uzturēt un tālāk attīstīt Baltijas provinču tiesības. Tāpat esot viņa pastāvīgs mērķis bijis radīt un uzturēt mieru un labu satikšanu starp dažādām partijām un iedzīvotāju šķirām. [...] Īpaši caur savu pastāvīgo mērenu, pieklājīgu un godības pilnu valodu “R. C.” šai laikā parādīja savu pārsvaru par citiem šejienes Vācu laikrakstiem un nostājās līdzīgi ārzemes lieliem drukas orgāniem.” ([Bez aut.] 1879: [201])

Dzīve Vācijā un Rīgas perioda vēlinās atbalsis

1879. gadā Pecolds, “jau stipri nosirmojis” ([Anon.] 1901: 31), kopā ar ģimeni pārcēlās uz pastāvīgu dzīvi Karlsrūē, aizbildinoties ar nepieciešamību bērniem nodrošināt labu izglītību vācu garā, ko Baltijā ierobežoja rusifikācijas pastiprināšanās (sk. [Anon.] 1907b: 117; Pezold 1932: 3; Wittram 1934: 96). Dažus gadus pēcāk sadarbību ar viņu uzsāka cita Rīgas vācu avīze – *Zeitung für Stadt und Land* (vēlākā *Rigasche Rundschau*), kuras feļetona pielikumā kopš 1883. gada parādījās Pecolda “Dienvidvācu vēstules” (*Süddeutsche Briefe*) un citas korespondences, galvenokārt vēstot par mākslu Vācijā un turpinoties, kamēr vien to ļāva rakstītāja veselība (par šo sadarbību sk.: [Anon.] 1907c: 7), savukārt grāmatas “Rēveles pagātnes siluēti” pirmsākums 90. gados bija rakstu sērija avīzes *Revaler Beobachter* feļetona nodaļā. Viņš vairs gandrīz negleznoja, bet strādāja arī dažādiem Vācijas preses izdevumiem, neklātienē ar organizatorisku starpniecību un dāvinājumiem atbalstīja RMB (sk.: [Anon.] 1880: [5]; [Anon.] 1887a: [3]; [Anon.] 1895: [3]) un 1887. gadā sāka mācīt mākslas vēsturi nesen nodibinātajā Karlsrūes Sieviešu gleznošanas skolā (*Malerinnen-Schule zu Karlsruhe*)¹⁵, vienlaikus aizrautīgi nodarbojoties ar dēla, četrus meitu un viņu vienaudžu izglītošanu mājas lekcijās par literatūru un mākslu (Böhntlingk 1908: 40).

Karlsrūē bija Pecolda ilgu pilsēta kopš mākslas studiju laikiem, taču, pēc citām ziņām, viņš bija cerējis, ka *Rigasche Zeitung* izvērtīsies par projektu visai dzīvei (Koch 1991: 102). Pēdējā publikācija Pecolda mūžā bija iepriekš jau citētais apcerējums par *Rigasche Zeitung* vēsturi (Pezold 1907), ko viņš uzrakstīja pēc atjaunotā laikraksta pasūtījuma ([Anon.] 1907d: [1]), veltot uzmanību ne tikai avīzes liktenim, bet arī pārmaiņām šejienes sabiedrībā un kultūrā plašā spektrā kopš 70. gadiem. Atcerēdamies, piemēram, Džordža Gordona Bairona (*George Gordon Byron*, 1788–1824) dramatiskās poēmas “Manfrēds” (*Manfred*, 1817) uzvedumu Latviešu biedrības namā Ādolfa Alunāna (1848–1912) režijā, Pecolds pieminēja, ka “tagad latviešu un igauņu dramatiskā literatūra jau ir visnotaļ ievērojama, tostarp pirmajiem ir “Fausts” Raiņa un Elzas Rozenbergas tulkojumā” (Pezold 1907: 52). Interesanti, ka par latviešu “Manfrēdu” *Rigasche Zeitung* Pecolda darbības laikā bija rakstījusi gan vispirms samērā vēsi un isi 1872. gadā tūdaļ pēc izrādes, gan plašā, ļoti savilņojošā retrospekcijā piecus gadus vēlāk, pilnā citējumā piedāvājot Vācijas rakstnieka un teātra kritiķa Rūdolfa Ženē (*Rudolph Genée*, 1824–1914) viedokli par šo iestudējumu kā “vienu no interesantākajiem teātra notikumiem” starptautiskā mērogā (sal.: [Anon.] 1872: [6]; [Anon.] 1877: [1–2]).

15 Par to vēstīja arī laikraksti Rīgā un Liepājā: [Anon.] 1887c: [2]; [Anon.] 1887b: [2].

Noslēgums

Kad Leopolda fon Pecolda mūžs 1907. gada 22. aprīlī Karlsrūē aprāvās, Baltijas vācu presē sekoja plašu piemiņas rakstu vilnis (piemēram: [Anon.] 1907a: [3]; [Anon.] 1907b: 117–118; [Anon.] 1907c: 7; [Anon.] 1907d: [1]; [Anon.] 1907e: [2]) ar spēcīgām Bādenes publikāciju atbalsīm un īsu atsauci arī avīžniecības latviešu segmentā. Avīze “Balss” toreiz atzīmēja: “Leopolds Pecolds, vācu žurnālists, bijušais “Rev. Ceitungas” un “Rig. Ceitungas” redaktors, aizvakar Vācijā nomiris. Vācieši viņu slavē par ideālu strādnieku. Nelaiķis bij pietamams arī dažiem brīvākiem uzskatiem, nekā pie vāciešiem allaž pieņemts.” ([Bez aut.] 1907: [2]) Karlsrūes rakstnieka Alberta Geigera (*Albert Geiger*, 1866–1915) rezumējumā Pecolds, pretēji lielākajai daļai citu Baltijas vāciešu enerģiski aicinādams piešķirt igauņiem un latviešiem tiesības piedalīties pašpārvaldē, jau Rīgas periodā bija centies “miera ceļā panākt to, kas tagad tiek izkarots ar asinīm” (pēc *Badische Presse* raksta citējuma: [Anon.] 1907b: 117). Kopvērtējumā viņš Pecoldā saskatīja kaut ko no tā “universālā cilvēka” ideāla, kādu “bija lemts īstenot Gētem un Humboltam” (turpat). Līdzīgi arī Arturs Bētlings uzsvēra: “Pirmais un pēdējais viņam bija personības izaugsme Gētes izpratnē. [...] Dzīve viņam kļuva par mākslas darbu, un paša personība bija viņa meistardarbs.” (Böhtlingk 1908: 40–41) Pamazām retrospektīvi iepazīt šo personību un noteiktāk ierakstīt to Latvijas kultūras vēsturē ir rosinoši ne tikai pagātnes izzināšanas labad, bet arī tāpēc, ka mūsdienu liberālie intelektuāļi lielā mērā var sajūst kopību ar Pecolda idejām, centieniem, šaubām un arī rezignāciju, atklājot sev pēctecības saikni ar spēcīgu domubiedru un diskusiju partneri no aizpagājušā gadsimta.

- Ābele, Kristiāna (2019). Mākslas dzīve. 1840–1890. Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 3. sēj.: 1780–1890, 2. grām. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts un Mākslas vēstures pētījumu atbalsta fonds, 15.–81. lpp.
- Annus, Endel (toim.) (1993). *Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.
- [Anon.] (1862). Buchdruckereien, Buchhandlungen, Bibliotheken und Zeitschriften. *Rigasche Stadtblätter*, Nr. 34, 23. Aug., S. 307.
- [Anon.] (1864a). Vierte öffentliche Vorlesung im Hörsale des hiesigen Gymnasiums. *Revalsche Zeitung*, Nr. 20, 25. Jan., S. [11].
- [Anon.] (1864b). Die Eröffnung des ehstländischen Provinzialmuseums. *Revalsche Zeitung*, Nr. 271, 21. Nov., S. [6–7].
- [Anon.] (1869a). Die städtische Gemälde-Galerie. *Rigasche Zeitung*, Nr. 61, 15. (27.) März, S. [6].
- [Anon.] (1869b). Inland. Reval, 22. September. *Revalsche Zeitung*, Nr. 219, 22. Sept. (4. Okt.), S. [1].
- [Anon.] (1869c). Inland. Riga, 10. December. *Rigasche Zeitung*, Nr. 287, 10. (22.) Dez., S. [1–2].
- [Anon.] (1870). Statut des nunmehr bestätigten Kunstvereins in Riga. *Rigasche Zeitung*, Nr. 69, 25. März (6. Apr.), S. [1–2].
- [Anon.] (1871a). Bericht über die 354. Versammlung der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen in Riga am 5. December 1870. *Rigasche Zeitung*, Nr. 56, 10. (22.) März, S. [3].
- [Anon.] (1871b). Kunstverein zu Riga: Bericht über die Generalversammlung am 28. Mai 1871. *Rigasche Zeitung*, Nr. 132, 11. (23.) Juni., S. [3].
- [Anon.] (1871c). *Verzeichniss der Gemälde älterer und moderner Schulen, sowie der Werke vaterländischer Künstler, ausgestellt vom Rigaschen Kunstverein in den Sälen des Polytechnicums im Jahre 1871*. Riga: Müller.
- [Anon.] (1872). Locales. Am Sonntag. *Rigasche Zeitung*, Nr. 61, 15. (27.) März, S. [6].
- [Anon.] (1877). Eine Reminiscenz. *Rigasche Zeitung*, Nr. 62, 17. (29.) März, S. [1–2].
- [Anon.] (1879). Kunstverein. *Rigasche Zeitung*, Nr. 281, 1. (13.) Dez., S. [5–6], Beil.
- [Anon.] (1880). Zur permanenten Ausstellung. *Rigasche Zeitung*, Nr. 131, 7. (19.) Juni, S. [5].
- [Anon.] (1887a). Auf der letzten Generalversammlung des Kunstvereins. *Rigasche Zeitung*, Nr. 27, 3. (15.) Febr., S. [3].
- [Anon.] (1887b). Ausländische Blätter. *Libausche Zeitung*, Nr. 223, 25. Sept. (7. Okt.), S. [2].
- [Anon.] (1887c). Unser Landsmann Leopold Pezold. *Rigasche Zeitung*, Nr. 219, 24. Sept. (6. Okt.), S. [2].
- [Anon.] (1895). Der Kunstverein. *Rigasche Rundschau*, Nr. 107, 13. (25.) Mai, S. [3].
- [Anon.] (1901). Unsere Bilder. Leopold von Pezold. *Illustrierte Beilage der Rigaschen Rundschau*, Nr. 3, S. 31.
- [Anon.] (1907a). Leopold von Pezold †. *Düna-Zeitung*, Nr. 84, 11. (24.) Apr., S. [3].
- [Anon.] (1907b). Leopold von Pezold †. *Illustrierte Beilage der Rigaschen Rundschau*, Nr. 4, S. 117–118.
- [Anon.] (1907c). Leopold von Pezold †. *Rigasche Rundschau*, Nr. 83, 10. (23.) Apr., S. 7.
- [Anon.] (1907d). Leopold von Pezold †. *Rigasche Zeitung*, Nr. 84, 11. (24.) Apr., S. [1].
- [Anon.] (1907e). Über die Beerdigung Leopold von Pezolds. *Rigasche Zeitung*, Nr. 92, 21. Apr. (4. Mai), S. [2].
- [Bez aut.] (1869). Zemnieku būšana. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 99, 13. dec., [781.] lpp.
- [Bez aut.] (1879). “Rig. Ceitungsas” redaktors. *Baltijas Vēstnesis*, Nr. 26, 27. jūn. (9. jūl.), [201.] lpp.
- [Bez aut.] (1897). Rīgas Latviešu biedrība 1896. gadā. *Bals*, Nr. 9, 26. febr. (10. marts), [1.]–2. lpp.
- [Bez aut.] (1907). Leopolds Pecolds. *Bals*, Nr. 84, 11. apr., [2.] lpp.
- Böhtlingk, Arthur (1908). Leopold von Pezold. Gestorben den 22. April 1907. Hunnius, Carl; Wittrock, Viktor (Hrsg.). *Heimatstimmen: Ein baltisches Hausbuch*, Bd. 3. Reval: Kluge; Leipzig: Hartmann, S. 24–42.
- Bruģis, Dainis, Pujāte, Inta (sast.) (2014). *Portrets Latvijā. 19. gadsimts = Das Porträt in Lettland. 19. Jahrhundert*. Riga: Neputns.
- d [Pezold, Leopold von] (1869a). Die städtische Gemäldesammlung zu Riga. *Rigasche Zeitung*, Nr. 254, 1. (13.) Nov., S. [1–2].
- d [Pezold, Leopold von] (1869b). Perrücke und Zopf. (Culturhistorische Skizze). *Rigasche Zeitung*, Nr. 218, 20. Sept. (2. Okt.), S. [1–2]; Nr. 219, 22. Sept. (4. Okt.), S. [1–2]; Nr. 220, 23. Sept. (5. Okt.), S. [1–2].

- d [Pezold, Leopold von] (1869c). Theater. “Die Bastille” oder “Wer Andern eine Grube gräbt, fällt selbst hinein.” Originallustspiel in drei Acten von Berger. *Rigasche Zeitung*, Nr. 221, 24. Sept. (6. Okt.), S. [1].
- d [Pezold, Leopold von] (1869d). Theater. *Rigasche Zeitung*, Nr. 216, 18. (30.) Sept., S. [2].
- d [Pezold, Leopold von] (1871). Von der Kunstausstellung, I. *Rigasche Zeitung*, Nr. 134, 14. (26.) Juni, S. [1]; II, Nr. 135, 15. (27.) Juni, S. [1]; III, Nr. 136, 16. (28.) Juni, S. [1]; IV, Nr. 137, 17. (29.) Juni, S. [1]; V, Nr. 138, 18. (30.) Juni, S. [1]; VI, Nr. 140, 21. Juni (3. Juli), S. [1]; VII, Nr. 143, 25. Juni (7. Juli), S. [1]; VIII, Nr. 144, 26. Juni (8. Juli), S. [1]; IX, Nr. 145, 28. Juni (8. Juli), S. [1].
- d [Pezold, Leopold von] (1873). Eine Kunstreise. *Rigasche Zeitung*, Nr. 215, 15. (27.) Sept., S. [1]; Nr. 216, 17. (29.) Sept., S. [1–2]; Nr. 217, 18. (30.) Sept., S. [1–2].
- d [Pezold, Leopold von] (1877a). Die Ausstellung im Saale der großen Gilde. *Rigasche Zeitung*, Nr. 246, 24. Okt. (5. Nov.), S. [1].
- d [Pezold, Leopold von] (1877b). Die Baumannsausstellung. *Rigasche Zeitung*, Nr. 11, 15. (27.) Jan., S. [5].
- d [Pezold, Leopold von] (1878). Die russische Wanderausstellung, I. *Rigasche Zeitung*, Nr. 267, 16. (28.) Nov., S. [2]; II, 17. (29.) Nov., S. [2]; III, Nr. 271, 21. Nov. (3. Dez.), S. [2]; IV, Nr. 282, 4. (16.) Dez., S. [2].
- Gross, Robert (1869). *Catalog der städtischen Gemälde-Sammlung zu Riga*. Riga: W. F. Häcker.
- Hollander, August Heinrich (1871). Bericht des Präsidenten des Kunstvereins über die Kunstausstellung in Riga 1871. *Rigasche Zeitung*, Nr. 226, 30. Sept. (12. Okt.), S. [1].
- J. W. [Jannsen, Johann Voldemar] (1871). Riiaast. Näitusest. *Eesti Postimees ebk Näddaleht*, Nr. 26, 30. juuni, lk. 150.
- [Jannsen, Johann Voldemar] (1871). Mis “Postimehe” sadik taggasitultes juttustab. I. *Eesti Postimees ebk Näddaleht*, Nr. 30, 28. juuli, lk. 173.
- Kangilaski, Epp (2013). Leopold von Pezoldi tegevus Tallinnas aastatel 1862–1869. Liibek, Tõnis (koost.). *Eestimaa Provintsi muuseum ja muuseumitraditsiooni algus Eestis* (= *Varia historica VII*). Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, lk. 126–135.
- Keevallik, Juta, Loodus, Rein, Viirjoja, Lehti (2004). *Tekste kunstist ja arhitektuurist = Texte über Kunst und Architektur*, kd. 2: Kunstikirjutus Eestis 1864–1900 = Kunstschreibung in Estland 1864–1900. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Keevallik, Juta, Loodus, Rein, Viirjoja, Lehti (2006). *Tekste kunstist ja arhitektuurist = Texte über Kunst und Architektur*, kd. 3: Kunstikirjutus Eestis 1900–1918 = Kunstschreibung in Estland 1900–1918. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Kļaviņš, Eduards (2019). Tēlotāja māksla. 1780–1840. Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 3. sēj.: 1780–1890, 1. grām. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts un Mākslas vēstures pētījumu atbalsta fonds, 77.–135. lpp.
- Koch, Bernd (1984). Leopold von Pezold. Böckler, Erich (Hrsg.). *Beiträge zur Geschichte der Kunst im Osteeraum* (= Homburger Gespräch 6). Bad Homburg: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, S. 222–226.
- Koch, Bernd (1991). [Eingleitung zum Nachdruck von: Pezold, Leopold von. Zur Geschichte der Rigaschen Zeitung].
- [Carl-Schirren-Gesellschaft] (Hrsg.). *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1992*. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, S. 101–105.
- Koch, Bernd et al. (1985). Aus dem Nachlaß Leopold von Pezolds. [Carl-Schirren-Gesellschaft] (Hrsg.). *Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1986*. Lüneburg: Nordland-Druck, S. 103–115.
- Leerssen, Jeep (2019). Neo-Romanticism at the Fin de Siècle: Symbolism and National Identity. Keynote lecture. *Symbolist Art and the Baltic Sea Region, 1880–1930*. Conference at Kumu Art Museum. Tallinn, Estonia, 31.01.–02.02.2019. Video available: https://www.youtube.com/watch?v=F6GC-QHp_a4&list=PL-COOLMBPjtfLRD-chv57pwXcYBzMtgXj3y&index=7&t=0s [Accessed: 30.05.2020.].
- Levin, Mai (2019). *Johan Köler (1826–1899)*. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum.
- Loodus, Rein (1993). *Kunstiulu Eesti linnades 19. sajandil: Uurimusi Eesti kunstist ja kunstielust*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia – Ajaloo Instituut.
- Neumann, Wilhelm (1902). *Baltische Maler und Bildhauer des XIX.*

- Jahrhunderts*. Riga: Alexander Grosset. Pantenius, Theodor Hermann (1912). In Riga. Aus den Erinnerungen eines baltischen Journalisten. Hunnius, Carl, Wittrock, Viktor (Hrsg.). *Heimatstimmen: Ein baltisches Hausbuch*. Bd. 5. Reval: Kluge; Leipzig: Hartmann, S. 5–48.
- Pezold, Hans von (1932). Leopold von Pezold, zum hundertsten Geburtstag. *Rigasche Rundschau*, Nr. 148, 7. Juli, S. 3.
- Pezold, L[epold]. (1869). [Redaktionswechsel]. Riga, 20. October. *Rigasche Zeitung*, Nr. 243, 20. Okt. (1. Nov.), S. [1].
- Pezold, [Leopold] (1874). Die in Stein gehauene Ornamentik, welche einst das Grabmal Bischof Meinard's in der hiesigen Domkirche umgab. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1873*. Riga: Livländische Gouvernements-Typographie, S. 34–38.
- Pezold, Leopold (1879). Zum Abschied. *Rigasche Zeitung*, Nr. 142, 22. Juni (4. Juli), S. [1–2].
- Pezold, Leopold von (1898). *Schattenrisse aus Revals Vergangenheit: Sonderabdruck aus dem "Revaler Beobachter" mit Erweiterungen*. Reval: Revaler Beobachter, 1898.
- Pezold, Leopold von (1901). *Schattenrisse aus Revals Vergangenheit*. 2. erweiterte Aufl. Reval: Franz Kluge
- Pezold, Leopold von (1907). *Zur Geschichte der Rigaschen Zeitung: Sonderdruck der Rigaschen Zeitung* Riga: Müller. Pirmpublicējums: *Rigasche Zeitung*, Nr. 1, 1907, 2. (15.) Jan., S. [1–2]; Nr. 2, 1907, 3. (16.) Jan., S. [1–2]; Nr. 3, 1907, 4. (17.) Jan., S. [1–2]; Nr. 4, 1907, 5. (18.) Jan., S. [1–2]; Nr. 5, 1907, 8. (21.) Jan., [S. 1–2]; Nr. 6, 1907, 9. (22.) Jan., S. [1–2]; Nr. 7, 1907, 10. (23.) Jan., S. [1].
- Pistohlkors, Gert von (1980). "Hamlet in Reval": Bürgerbewußtsein und Meinungsfreiheit in den Ostseeprovinzen Rußlands: Nach den Papieren und Korrespondenzen Leopold von Pezolds 1855–1871. Hehn, Jürgen von, Kenéz, Csaba János (Hrsg.). *Reval und die baltischen Länder: Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag*. Marburg: J. G. Herder-Institut, S. 27–46.
- Pistohlkors, Gert von (2018). "Die Öffentlichkeit und die Presse zieh das klare Denken groß." Zur deutschbaltischen Presseöffentlichkeit zwischen 1865 und 1889. Lukas, Liina, Schwindtal, Michael, Undusk, Jaan (Hrsg.). *Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur* (= Schriften der Baltischen Historischen Kommission 22). Münster: LIT Verlag, S. 211–276.
- Pushaw, Bart Curtis (2019). *The Global Invention of "Art": Race and Visual Sovereignty in the Colonial Baltic World, 1860–1920*. PhD dissertation. Maryland: University of Maryland.
- Röpenack, Nicolai (1895). *Beitrag zur Geschichte des Kunstvereins in Riga: Zur Feier des 22. Mai 1895 dem Kunstverein gewidmet*. Riga: Rigaer Tageblatt.
- Sivers, Jegor von (1876). Das Hauptblatt der Vereine in Liv-, Est-, Kurland und Oesel für Wissenschaft, Literatur und Kunst: Vortrag, gehalten am 16. (28.) Januar 1876 in der 64. Versammlung der gemeinnützigen und landwirtschaftlichen Gesellschaft für Süd-Livland. *Rigasche Zeitung*, Nr. 106, 12. (24.) Mai, S. [7–10].
- Šmite, Edvarda (2016). *Vienkārsas tiešamības skaistums. Kārlis Hūns*. Rīga: Neputns.
- Šmite, Edvarda (2017). Medību mālderis Johans Heinrihs Baumanis. Šmite, Edvarda, Daija, Pauls. *Johans Heinrihs Baumanis*. Rīga: Neputns, 6.–93. lpp.
- Vaga, Voldemar (1970). *Kunst Tallinnas XIX sajandil*. Tallinn: Kunst.
- Wittram, Reinhold (1934). *Meinungskämpfe im baltischen Deutschland während der Reformepoche des 19. Jahrhunderts: Festschrift der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde zu Riga zu ihrer Hundertjahrfeier am 6. Dezember 1934*. Riga: Kommissionsverlag E. Bruhns.

Aesthetic knowledge for the progress of society: Impulses given by Leopold von Pezold during his Riga period (1869–1879) to the development of Baltic artistic culture

Kristiāna Ābele

Keywords: Leopold von Pezold; Baltic German journalism; art criticism; visual culture; Riga Art Society

“An ever thicker network is woven over the world, connecting every country with all the other countries [...]. It is not a net that constrains but a system of liberation, like the telegraph and railway communications, as knowledge and skill make one free,” these statements appeared in 1877 in the newspaper *Rigasche Zeitung*, signed with the cryptonym –d. that was used by its editor-in-chief Leopold von Pezold (1832–1907) – Baltic German journalist, artist, art critic and deliberate champion of liberal ideas. From 1869–1879, Riga was the centre of Pezold’s versatile activities after an important period in Tallinn and before moving to Karlsruhe. In autumn 1869, this rising star of Baltic journalism succeeded John Baerens as the editor-in-chief of the largest newspaper in the Baltic provinces, *Rigasche Zeitung*, and his ultimate resignation from this post in the summer of 1879 was caused by his opposition to the political conservatism of the periodical’s new owners. Although political aspects of Pezold’s work at the *Rigasche Zeitung* have been discussed in Baltic German historiography since the 1930s, his contribution to the development of the art scene in Riga of the 1870s has been almost completely neglected in Latvian and foreign scholarship, contrasting the detailed analysis and appreciation of his decisive role in the artistic life of Tallinn of the 1860s as revealed by Estonian art historians. After the first outline as part of a general overview in Volume 3 of the *Art History of Latvia* (2019), this article continues to fill this gap, featuring Pezold as an inspiring agent of progress in his art criticisms and organisational activities, most closely related to the founding of the Riga Art Society (*Kunstverein zu Riga, Rigascher Kunstverein*) in 1870 and its major early achievements. Quite conventional in his own painting, Pezold stands out as a surprisingly modern visionary

in his ideas about the means and functions of visual communication in the society of his time. He continuously reflected on the role of art and aesthetic appreciation as harmonising instruments of progress and emancipation, as well as recognising the role of new reproduction technologies for the general increase of visual expertise, circulation of images, sharing of knowledge, and building of networks in an extensive “community of art” beyond nations, classes and ethnic groups.

No tautas dzīves
apstākļiem līdz
priekšmeta
pamatraksturam:
Īpolita Tēna ideju
tiešās un netiešās
atbalsis Latvijā

Stella Pelše

Atslēgvārdi:

Ipolīts Tēns, mākslas teorija, estētika, marksisms, dabas atdarināšana, latīņu kultūra

Frāze – “cilvēka gara ražojumi, tāpat kā dzīvās dabas ražojumi, saprotami tikai, vērā ņemot arī apkārtni, kurā tie radušies” ([Tēns] 1897: 9) – izklausās gana mūsdienīgi, lai tās autorība un datējums nebūtu acīmredzami. Piemēram, pārļūkojot Rietumu mākslas vēstures metodoloģiju vismaz pēdējo piecdesmit gadu laikā, pavērsiens no pašvērtīga mākslas objekta apceres uz tā tapšanas un patērēšanas kontekstu sen vairs nav novitāte, bet jau iesakņojusies tradīcija. Angļu filozofs un estētiķis Pols Krouters (*Paul Crowther*) to dēvējis pat par sava veida dogmatisku “ortodoksiju”, kam bieži trūkst kritiska izvērtējuma (Crowther 1997: 1). Tiesa, salīdzinājumā ar sociālisma “nometnē” vairākas desmitgades valdījušo oficiāli sankcionēto socioloģisko dogmu Rietumu kontekstuālisms var šķist arī vairāk pamatots. Reaģējot uz 20. gadsimta pirmajā pusē valdošajiem formas, autonomijas un ģēnija lomas biežajiem pārspilējumiem, izplatījās dažādu kritisko un postmoderno teoriju versijas, piemēram, “politika, feminisms, psihoanalīze un teorija” (Fernie 1998: 19) kā jaunās mākslas vēstures interešu centrs, kas turpina papildīt mākslas izpēti un apceres telpu, reizēm arī reducējot mākslas darbu līdz sociālās vēstures ilustrācijai. Kā noteikta pretreakcija gan notiek arī pievērsšanās paša objekta uzmanīgam lasījumam, bremzējot gatavu teorētisku postulātu uzkundzēšanos; interesi un pārvērtēšanu no jauna izpelnās arī savulaik marginalizētie modernisma un formālisma fenomeni (Rose 2019: 1–16). Katrā ziņā bīstamība pārspilēt konteksta nozīmi, zaudējot pašu mākslas specifiku, tomēr nav iemesls atteikties no konteksta izzināšanas, kas lielākoties var bagātināt un dažādot mākslas izpētē gūtos secinājumus.

Plašas publikas uzrunātājs

Iepriekš minētais acinājums saprast mākslas ražojumus caur apkārtni, kurā tie radušies, nav piebilde 20.–21. gadsimta mijas metodoloģiskajām diskusijām humanitārajās zinātnēs. Tas ir krietni senāks un datējams jau ar 19. gadsimta 60. gadu vidu, demonstrējot noteiktu ideju un nostādņu spēju migrēt cauri dažādiem laikmetiem un situācijām. Izteikums pieder franču autoram Ipolitam Tēnam (*Hippolyte Taine*, 1828–1893) (1. att.), kurš parasti dēvēts par literatūrzinātnieku, kritiķi un vēsturnieku, kā arī par “vienu no vadošajiem franču 19. gadsimta pozitīvisma pārstāvjiem” (Harrison 1998: 610), kurš pielāgojis dabaszinātņu metodes sabiedrības, tostarp literatūras

Žans Bero (*Jean Béraud*, 1849–1936)

Ipolita Tēna portrets. 1889. Koks, eļļa. 46,3 × 37,8 cm

Privātkolekcija. © Christie's Images / Bridgeman Images

un mākslas, izpētei. Kā īsti viņam izdevies saliedēt šīs atšķirīgās jomas, pievienojot vēl arī rakstnieka amplituā? Kā raksta amerikāņu vēsturnieks Džonatans Dīvolds (*Jonathan Dewald*), Tēns piederēja neatkarīgu intelektuāļu kopai, kas 19. gadsimta 50.–60. gados pulcējās Parīzē ap literatūras kritiķi Šarlu Ogistēnu Sentbēvu (*Charles Augustin Sainte-Beuve*). “Šie autori bija materiāli atkarīgi no savas spējas uzrunāt plašu publiku [...]. Visi bija ieinteresēti literārajā kultūrā un kādā savas dzīves brīdī pievērsās rakstniecībai. Gan savos romānos, gan vēstures tekstos viņi centās izskaidrot cilvēku dzīvi pasaulē un viņu personību funkcionēšanu. Tikpat svarīgi ir, ka šie intelektuāļi bija vien daļēji saistīti ar oficiālajām institūcijām un to programmām. Tīšām vai ne, viņi bija kļuvuši pazīstami žurnālistikā un salonu pasaulē, ne tik daudz

universitāšu vidē. Šis ērkšķainais ceļš uz panākumiem, šķiet, bija radījis atsvešinātu skepticis-
mu attieksmē pret daudzām sabiedrības oficiālajām vērtībām, ieskaitot ticību progresam un
kristīgo ētiku.” (Dewald 2006: 53)

Tulkojumi un uzskatu kodols

“Skeptiķa” Tēna sacerējumi, kas pasaulē izdoti neskaitāmās versijās, dažādās valodās un
periodos, ar laika nobīdi 19. gadsimta beigās uzrunāja plašāku publiku arī toreizējā Krievijas
impērijas provincē Latvijā. Kad šai posmā latviski parādījās pirmie plašākie izteikumi par
mākslu, tos neizbēgami ietekmēja cittautu autori. Atšķirībā no vācu avotiem, kas pamatā
tika apgūti nepastarpināti, piemēram, gleznotāja un teorētiķa Jaņa Rozentāla versijā (Pelše
2007: 32–36), franču ideju migrāciju ierobežoja atkarība no tulkojumiem, kas Tēna gadījumā
sākotnēji bija vien īsi preses materiāli. Piemēram, “Tēna domu dzirksteles”, pārpublicētas no
franču laikraksta *Figaro* viņa nāves gadā, rādot, ka “rakstītājam no dzīves bijis rūgts uzskats”:
“Neviens cilvēcisks radījums no kāda otra cilvēcisca radījuma netop saprasts. Viņi lielākais
nokļūst tik tālu, ka viens otru aiz paraduma, kūtrības, līdzjutības vai draudzības pacieš.”
([Bez aut.] 1893: 147) Šādiem fragmentāriem latviskojumiem 1897. gadā piebiedrojās jau
izvērstāks materiāls. Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Derīgu grāmatu apgādāšanas
nodaļa publicēja grāmatu ar nosaukumu “Tēna domas par mākslu”, piedāvājot viņa lekciju
pirmo kursu “Mākslas filozofija” un nedaudz vēlāk tapušo “Par ideālu mākslā”. Lekcijas Tēns
lasīja Parīzes Tēlotājmākslas skolā (*Ecole des Beaux Arts*), kur 1864. gadā viņš ieguva Estētikas
un mākslas vēstures profesora vietu un nostrādāja divdesmit gadus.

Turpinājums Tēna ideju lokalizācijai sekoja Pirmā pasaules kara gados, kad parādījās jau
1914. gadā nodrukātās, bet tikai 1918. gadā klajā laistās “Lekcijas par mākslu” ar trim lekciju
kursiem (iecerēti gan bijuši pieci) limbažnieka Pētera Stumpa apgādā un žurnālista J. Urdziņa
tulkojumā. Papīra deficīta dēļ pārējo kursu izdošana atlikta un, ciktāl zināms, tā arī nav realizēta.
Neskatot tulkojuma atšķirības, šeit lasāms arī pirmajā latviskojumā neiekļauts materiāls – otrais
kurss “Mākslas filozofija Itālijā” un trešais kurss “Mākslas filozofija Nīderlandē”, kur pamatīgāk
izvērstas “latiņu” un “ģermāņu” rasu atšķirības tieši mākslas aspektā, savukārt nodaļa par ideālu
mākslā šeit nav iekļauta. Mākslinieka Alberta Kronenberga zīmējums šai grāmatā apspēlē grieķu
mitoloģijā sakņoto Sfinksas mīklas tēmu, ko šeit var interpretēt arī kā sarežģīto jautājumu
par mākslas būtību un funkcijām. Domājams, otrā tulkojuma izdošana politiski saspringtajā,
dramatiskajā laikposmā, kad izšķīrās valsts turpmākais liktenis un arī mākslā jau bija notikušas
svarīgas modernizējošas pārvērtības, radīja mazāku rezonansi, salīdzinot ar pirmo izdevumu.

Atzīmējot Tēna ietekmi uz vairāku 20. gadsimta sākuma autoru, galvenokārt literātu un
literatūras kritiķu – Teodora Zeiferta, Jaņa Jansona (Brauna), Jāņa Asara u. c. – estētiskajiem
uzskatiem, atbilstoši padomju valdošajai ideoloģijai par šo uzskatu attīstības virsotni tika

pieņemts marksisms. Tādējādi citi “pirmsmarksistiskie” iespaidi izpelnījās kritiku, piemēram, estētikas vēsturnieks Pēteris Zeile rakstīja, ka Tēns vēsturiskos apstākļus saprotot “abstrakti” un “ierobežoti”, ignorējot “sabiedrības šķirisko antagonismu” (Zeile 1976: 197). Nekādi nepiekrītot traktēt kāda autora koncepciju tikai kā nepilnīgu pakāpi vai soli ceļā uz kādu iztēloto pilnību, jāatzīst, ka vismaz no vizuālās mākslas teorijas viedokļa Tēna pozīcijā pretrunas nav grūti saskatāmas. Jeb, izsakoties pozitīvākā toņkārtā, tā ir daudzslāņaina un demonstrē senāku un jaunāku nostādņu koeksistenci. Zem dabaszinātniskās, deskriptīvās “virskārtas” (kultūra, tostarp māksla, kā noteiktas vides “garīgās temperatūras” ([Tēns] 1897: 27), klimata u. c. tautas dzīves apstākļu rezultāts) atrodams visai tradicionāls pēcrenesances Eiropā cirkulējošo priekšstatu slānis. Vispirms apgalvots, ka “mūsu estētika ir jauna zinība un izšķiras no vecās ar savu vēsturisko, ne dogmatisko dabu” (turpat: 9), ka autors neuzņemoties “māksliniekus vadīt” (turpat: 10) un “uz mākslas ražojumiem jāskatās kā uz faktiem un parādībām, kuru raksturiskās īpašības izskaidrojamas, rašanās iemesli izpētāmi – un vairāk nekā” (turpat), tomēr lielu daļu tekstu aizņem nepārprotami aksioloģiski jeb vērtējoši secinājumi, kuros kaut kas ir atzīts par labāku nekā kaut kas cits, kaut vai piesaucot bioloģiskās “ziedu laiku” un “panikuma” metaforas. Dabaszinātniskie skaidrojumi fokusēti uz dažādu klimatisko apstākļu veidotiem cilvēku “tipiem”, kas līdz ar to radot arī atšķirīgu mākslu. Bet vienlaikus kā nepārspēta virsotne joprojām tiek postulēta antīkā Grieķija, kurai itāliešu dižrenesanse tikai maksimāli pietuvojusies; savukārt viduslaiku traktēti kā totāls pagrimums. Tēlniecība un glezniecība esot “pakaļdarinātāja” jeb atdarinātāja māksla, kas “vienumēr paliek necīgāka un nīkst, kad tiek aizmirsta pareiza pakaļtēlošana un vairs neievēro dzīvus paraugus” (turpat: 13). Svarīgi gan neesot visi ārienes sīkumi, bet cilvēku un notikumu “kopīgais sakars un atkarība, t. i., viņu loģika” (turpat: 17). Taču sakaru un samērību varot arī izmainīt. “[...] lielākie mākslas darbi ir īpaši tie, kuri visvairāk pārmaina patieso sakaru un samērību” (turpat: 18), lai labāk atklātu “priekšmetu pamata raksturu un svarīgākās īpašības” (turpat: 29). Vizuālajā mākslā gan šis “pamata raksturs” tika krietni ierobežots: “[...] mākslas gleznojuma vērtība atkaras no tā, cik tanī pareizi ievērotas ārējā fiziskā cilvēka raksturiskās pamata īpašības; rakstnieka svarīgākais uzdevums radīt dzīvus garus, bet bilžu cirtēja un gleznotāja – dzīvas miesas formas.” (turpat: 71) Tādi žanri kā ainava vai klusā daba šeit netika skatīti vispār, atbalsojot klasicisma figurālo tradīciju. Kā atzīmē mākslas teorijas vēsturnieks Moše Barašs (*Moshe Barasch*), Tēna pamatraksturs jeb būtība faktiski saglabā metafiziskās tradīcijas elementu, jo tas ir “kāds dziļāks slānis, kas nav pieejams vērojšanai skatienam” (Barasch 1990: 324) un ir saistāms arī ar Tēna pieejas veidošanos Georga Vilhelma Frīdriha Hēgeļa (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*) ietekmīgās koncepcijas gaismā. “Dzīvo paraugu” piesaukšana ir nepārprotams arguments mimētiski traktēta reālisma aizstāvju rokās, savukārt atteikšanās no “sīkumiem”, lai labāk atklātu “pamata raksturu”, varēja noderēt arī naturālisma kritiķiem, atbalstot dažādos veidos “uzlabotu” tēlojumu. Var izteikt minējumu, ka šī pretruna pārceļojusi arī daudz vēlākajā sociālistiskā reālisma doktrīnā, pieprasot no māksliniekiem tēlot tipisko un būtisko pretstatā naturālistiskām detaļām vienlaikus ar dzīves patiesīgumu un konkrētiem, nevis vispārīgiem darbaļaudīm. Protams, šādu paralēļu uzrādīšanas mērķis nav padarīt Tēnu atbildīgu par padomju ideologu patvaļīgajiem mākslas regulēšanas centieniem starp formālisma Skillu un naturālisma Haribdu. Taču vēra ņemama ir iespēja, ka tieši ar pozitīvistu starpniecību šai doktrīnā iecēloja virkne tradicionālās klasiskās estētikas dogmu.

Vienlaikus nebūtu arī pamatoti gaidīt no Tēna, piemēram, vēlāko mākslas pētnieku un teorētiķu Aloīza Rīgla (*Alois Riegl*) vai Vilhelma Voringerā (*Wilhelm Worringer*) koncepcijas par visu mākslas vēstures periodu un stilu vienlīdzību, atceļot grieķu klasiskās mākslas hegemoniju, kuras “vadošā loma” bija dziļi iesakņojusies kopš vācu mākslas vēsturnieka un arheologa Johana Joahima Vinkelmaņa (*Johann Joachim Winckelmann*) publicētās un visā Eiropā ļoti ietekmīgās “Antīkās mākslas vēstures” (*Geschichte der Kunst des Alterthums*, 1764). Šo atcēlumu tomēr virzīja arī modernizācija pašā mākslā, savukārt Tēna lekcijas par mākslu tapa laikā, kad impresionisms tikai uzsāka pirmos mēģinājumus ielauzties akadēmisma dominētajā mākslas scēnā.

Agrīnā rezonanse

Pats Tēna latviskotājs kritiķis un žurnālists Ermanis Pīpiņš-Vizulis apjomīgā rakstā “Gēnijs un māksla” atklāja, ka tomēr Tēns nebija viņa vienīgā autoritāte. Sastatot Tēna, Žana-Mari Gijo (*Jean-Marie Guyau*) un Emīla Ennekena (*Emile Hennequin*) izteikumus, Pīpiņš-Vizulis noteikti neuzskatīja “apkārtni” par pietiekamu mākslinieciskās ģenialitātes izskaidrojumu: “[...] vidējs talants daudz atkarīgāks no apkārtnes nekā ģēnijs.” (Pīpiņš-Vizulis 1895: 311) Līdz ar to Tēna lekciju popularizēšana uzskatāma drīzāk par potenciālas diskusijas sākumpunktu, nevis galavārdu. Latviskā pirmizdevuma raisītajā rezonansē, šķiet, tomēr dominēja kopumā pozitīvs tonis, piemēram: “Tēns mākslas kritikai liek pozitīvas zinātnes un pozitīvas tikumības pamatus! Viņa analīze gaiša kā dienas gaisma. Varbūt, ka šīs grāmatīņas lietīšķā nopietnība, humānā loģika un plašā, tālredzīgā vispusība, pamatotas uz dabas zinātnes granīta pamatiem, drusku piepalīdzēs atvēsināt mūsu kritiķu iekarsušās smadzenes, kuri – ar retiem izņēmumiem – līdz šim ne vien pāri par subjektīvismu, bet pat pāri par personiskām rupjībām nav spējuši pacelties.” (Alksnis 1897: 650) Tā izteicās vēlāk ievērojamais ķirurgs Jēkabs Alksnis. Literatūras kritiķis un vēsturnieks Teodors Zeiferts pēc korekta Tēna koncepcijas izklāsta gan minēja, ka “pie Tēna domām būtu daudz ko piebilst. Bet viņas ir cienīgas, ka ar tām pilnīgi iepazīstas: tikai pēc tam viņu pārbaudīšana būtu vietā” (Zeiferts 1898: 194), uzsverot, ka vēlme aplūkot mākslu vien “pašu par sevi” nākot no “vecās estētikas”. Žurnālists un grāmatizdevējs Jēkabs Dravnieks bija līdzīgi labvēlīgi noskaņots, uzsverot grāmatas saprotamību un spēju aizraut: “[...] arī mazāk izglītots cilvēks to lasīs bez jebkādam grūtībām.” (Dravnieks 1897: 3) Viņš arī plaši citēja grāmatas ievadu, tam tomēr mazliet oponentot: “Tēna domas par ideālu mākslā it nebūt nav novecojušas un arī nemaz nevar novecoties, tādēļ ka viņš nav uzstādījis nekādus “likumu paragrāfus”, bet, piemērus iz dabas un dzīves pievezdams, tikai norādījis, pēc kā māksliniekam vajag censties, lai tas savā mākslā sasniegtu ko pilnīgu.” (turpat: 3). Atzinību klāstā bija arī kādas skeptiskākas balsis; tā autors ar pseidonīmu Br. (iespējams, Brazīlietis jeb literāts Eduards Mellups) rakstā par Derīgu grāmatu nodaļas izdevumiem vairākkārt uzsvēra, ka nevēloties izdevniecības darbu nopelt, tomēr plaši apcerēja faktu, ka ļoti daudzi izdevumi “pie tautas neatrod atzišanu, netiek no tās lasīti” (Br. 1903: 4). Starp tādiem esot Viljama Šekspīra (*William Shakespeare*), Johana Volfganga fon Gētes (*Johann*

Wolfgang von Goethe) un Frīdriha Šīllera (*Friedrich Schiller*) darbi, kā arī “Tēna domas par mākslu”, kur “jau pie pirmās lappuses varot aizmigt, tādēļ tie arī pa lielākai daļai tiekot tik pašķirstīti [...]” (Br. 1903: 4). Proti, “parastiem” lasītājiem, kuru teiktais rakstā atstāstīts, tamlīdzīgas grāmatas bijušas par sarežģītu jeb, mūsdienu terminoloģijā, pārlietu elitāras, kontrastējot ar iepriekš citēto Jēkaba Dravnieka atziņu. Šķiet, ka latviešu recenzentiem vispievilcīgākais šķita tieši Tēna “zinātniskums” un “objektivitāte”, ar ko koriģēt, viņuprāt, pārlietu izplatītos subjektīvi patvaļīgos spriedumus. Savukārt kritisku pieeju nedaudz vēlāk pauda vietējie marksistiskie autori, pēc kuru domām, pozitīvistu Tēna un Georga Brandesa (*Georg Brandes*) idejas esot novecojušas – ja arī pusgadsimtu agrāk “liels nopelns bija nodibināt triju faktoru teoriju – apkārtnes (*milieu*), momenta un rases iespaidu teoriju (Tēns)” (Pelše 1912: 158), tad pašlaik tā uzskatāma vien par noiētu “naivā materiālisma” etapu.

Iespējamie un ticamie impulsi 20. gadsimta sākumā

Tēna tekstos rodamo ideju un formulējumu analogijas bez tiešām atsaucēm ir visai bieži sastopamas 20. gadsimta sākuma latviešu autoru rakstos par mākslu. Viens no piemēriem: aicinājums atteikties no dabas ārienes naturālistisko sīkumu protokolēšanas, radniecīgi Tēnam atlasot tikai svarīgāko, piemēram: “Nevis atdot visas nejaušības, sīkumus un vienaldzīgos priekšmetus, kas dabā atronās, bet izlobīt iz dabas tās krāsas, formas un līnijas, kas raksturo šo parādību būtnei, kas ir tipiskas vai vajadzīgas kā izteiksmes līdzeklis novērotās vai gribētās sajūsmas iztēlošanai [...]” (Rozentāls 1903: 111) “Gleznai jābūt ne dzīves tiešamības fotogrāfijai, bet gan studijai, pētījumam krāsās un līnijās, kuru uzdevums “nesvarīgo atmet un galveno izcelt”, jo sīkumu patiesība nav tā lielā patiesība, kuras dēļ ir vērts dzīvot un dzīvi tēlot” (Švābe 1914: 34) u. c. Tomēr priekšstats par “sajūsmu” jeb emocionālo noskaņu kā šo “galveno” jau lielā mērā pieder sekojošajam neoromantisma laikmetam, tāpēc vairs nav tieši sasaistāms ar Tēna “fiziskā cilvēka” pamatraksturu, un izteikumu radniecīgā forma tomēr jāuztver piesardzīgi, nepasludinot šos autorus par tiešiem Tēna skolniekiem, lai gan viņa rakstītais tiem varēja būt pazīstams.

Tiešākas sasaucis ar Tēna koncepcijas tradicionālajiem elementiem, proti, mākslu kā dabas atdarināšanu, savukārt nolasāmas tēlnieka Gustavs Šķīltera konservatīvi orientētajos rakstos. Viņš bija “viens no nacionālās latviešu tēlniecības skolas (ši jēdziena plašākā nozīmē) dibinātājiem, impresionistisks realists, simbolists un tiešākais t. s. rodēnisma ievadītājs Latvijas mākslā” (Kļaviņš 2014: 372), kas pieskaitāms arī ražīgāko teorētiku pulkam, publicējot apceres par mākslu gan 20. gadsimta sākumā, gan arī starpkaru periodā. Rakstā “Par tēlniecību”, kas ir šī mākslas veida vēstures konspektīvs pārstāsts ar atsevišķiem teorētiskiem iestarpinājumiem, līdzīgi Tēnam akcentēti grieķu saulainie dzīves apstākļi, kas noteikuši arī stila ziņā nepārspētas mākslas rašanos. Vienlaikus tomēr grieķu māksla nebija paraugs tiešai atdarināšanai; tā esot

bijusi “dekoratīvi-ornamentāla”, savukārt jaunlaiku tēlniecība – “raksturiski-psiholoģiska”, bet ideāls būtu meklējams šo abu principu laimīgā savienošanā, tātad zināmā jaunās, tieši šim laikmetam piemērotas mākslas tapšanā. Šķiltera rakstā jaušamā pāreja no cilvēka fiziskā veidola perfekcijas bez garīgo pārdzīvojumu atstātām pēdām antīkajā mākslā uz literatūrai piederīgo domu vai “sajūsminājumu” ([Tēns] 1897: 85) tēlošanu kā jauno laiku iezīmi ir zināms caurviju motīvs Tēna apcerēs. Savukārt “primitīvie arhaisti”, kā Šķilters dēvēja modernistus, savā ziņā sasauca ar Tēna kritizētā viduslaiku pagrimuma paudžiem: “Saprotams, ka ražojumi, kuri nepamatojas uz reālām formām, nav spējīgi dzīvot un uzskatāmi par aizpasaules murgiem. Tā ir literatūras un fantāzijas tēlniecība. [...] Bez reāla pamata mākslā trūkst nopietnības, estētiskas vērtības un nozīmes [...]” (Šķilters 1910: 1)

Savukārt grafiķim Rihardam Zariņam “tēniskā” atsauce uz tautas dzīves apstākļiem bija arguments etnogrāfisko priekšmetu – durvju klinķu, kroņlukturu, kapu krustu u. tml. – apzināšanai un izmantošanai, aicinot balstīties uz autentisku tautas mākslu pretstatā no ārvalstīm ievazātajam jūgendstilam: “Pastāvīga vērtība caur gadusimteniem ir vienmēr bijusi mākslas darbiem, kuri izauguši uz tautas vecās mākslas pamatu un piemēroti zemes klimatam un tautas dzīves apstākļiem.” (Zariņš 1904: 148) Nedaudz tālāk autors gan pieļauj, ka daudz kas būšot arī jārada no jauna, jo tautas dzīves apstākļi jau esot tapuši citādi nekā mūsu tēvu tēvu dzīvē.

Starpkaru perioda atsauksmes

Tēna rakstītais starpkaru posmā joprojām bijis jauns un nezināms plašākam, bet profesionāli neiesaistītam kultūras interesentu lokam provincē, kā rāda, piemēram, ieskats pašizglītības pulciņu pārskatos, kas adresēti Centrālajai izglītības savienībai: “Lielu prieku mums sagādāja Jūsu atsūtītās Ipolita Tēna “Lekcijas par mākslu” un Jāņa Asara kop. rakstu 1. sēj. grāmatas. Tas bij rets dārgums priekš mums, kas mākslas vārdu dabūjam lasīt tikai laikrakstos, teātru kritikās. – Šejienes bibliotēkas netur par vajadzīgu iegādāties “neinteresantas grāmatas” [...] ļoti lūdzam dāvēt mums arī uz priekšu savu laipnību un atsūtīt vēl bez daiļliteratūras darbiem kādas grāmatas par mākslas jautājumiem, kuras mums citādi pilnīgi nesasniedzamas.” (Kļaviņa 1928: 164) Salīdzinot ar gadus trīsdesmit agrāku pagātni, kad, kā minēts iepriekš, Tēna sacerējums šķītais vienkāršiem lasītājiem par sarežģītu, situācija acīmredzot bija mainījies uz labo pusi, ko gan nevar teikt par lasāmvielas pieejamību.

Lai gan šai periodā Tēna idejas var uzskatīt drīzāk par estētiskās domas vēsturei piederīgu mantojumu, nevis popularizējamu aktualitāti, Latgales rakstnieks un kritiķis Viktors Mundurs 1932. gadā publicēja izvērstu apceri “Mōksla” latgaliski divos turpinājumos, visnotaļ korekti izklāstot Tēna koncepcijas aprises ar cerību, ka šī “īvārojamō mōkslas filozofa” (Mundurs 1932: 25) domu gājiens būs žurnāla “Zidūnis” lasītājiem interesants. Iestarpinot arī kādu latviešu autoru – Raiņa vai Jaņa Rozentāla – citātus un minot gan literatūras, gan

vizuālās mākslas piemērus, Mundurs piedāvājis, šķiet, plašāko popularizējošo ieskatu Tēna koncepcijā, nemēģinot ar to jebkādi diskutēt vai tai iebilst. Vaicājot, kas tad ir mākslas darbs, vispirms tas tika atzīts par daļu no visiem viena mākslinieka darbiem, kas savukārt ir daļa no vesela laikmeta mākslas. Tā ap Pēteru Paulu Rubensu (*Peter Paul Rubens*) grupējoties daudzi līdzīgi mākslinieki, bet tieši uz viņu fona varot saprast, ka Rubenss ir par citiem ievērojamāks. Mākslā izpaužoties sabiedrības domas, jūtas un ideāli, kā piemērs tiek aprakstīta Senā Grieķija, kurai pagrimstot, izbeidzās arī tās kultūra. Sekojot Tēnam, Mundurs atdalīja dzeju, tēlniecību un glezniecību kā “pakaļdarinātājas dabai” no arhitektūras un mūzikas, kritizēja atkarību no iepriekšējiem paraugiem, nevis mācīšanos no dzīves, tad atkārtoja argumentu pret absolūti precīzu atdarināšanu, jo mākslai neesot jānodarbojas ar ārējo un pārejošo: “[...] lelam mōkslas dorbam vajag arī lelu un dziļu ideju – na ikdeinišku seikumu.” (Mundurs 1932: 20) Raksta beigu daļā Mundurs izvērša domu par mākslas pārlaicīgo raksturu, tās mūžīgi cilvēcei ideāliem, nonākot arī pie atziņas, kas var šķist īsti nesavienojama ar Tēna pausto: “[...] fantastiskō mōksla bīži vystyvōk atbilst dzeives dziļōkū slōņu un jūs dabeigu spēku byuteibai, cikom realō mōksla napīskasarūt dziļōk lītu byuteibai aizlidoj pavērši pōri un tōs tāli ir tukši un mozvērteigi.” (Mundurs 1932: 21) Noslēgumā nepārprotami dominēja Tēna koncepcijas metafiziskais elements, uzsverot, ka atkāpes no reālā kalpo tikai pamatrakstura, būtības un galvenās idejas izcelšanai.

Šai laikposmā Tēna mantojumam pieskārs vai vismaz viņa vārdu kā autoritatīvu argumentu reizēm piesauca autori, kuri pārstāvēja visdažādākās kultūras nozares. Visplašāk Tēna vārds pašsaprotami parādās ar literatūras vēsturi un kritiku saistītās publikācijās. Pedagoģis un literāts Kārlis Dziļleja apcerē par Ermani Pīpiņu-Vizuli aplūkoja Tēnu kā svarīgu ietekmju avotu līdzās Gijo un Ennekenam: “Tēna apstākļu reālisms ar Gijo socioloģisko nozīmi un Hennekena ideālistisko, no rakstnieka uz sabiedrību atpakaļnesto iespaidu – tāds ir bijis Vizulis kā kritiķis.” (Dziļleja 1927: 203) Literatūrkritiķis un pedagoģis Jānis Kadilis rakstā “Par jaunradīšanu un imitāciju” norobežojās no Tēna teiktā par dabas atdarināšanu kā mākslas uzdevumu, tā vietā pievērsoties jau radītās mākslas, konkrēti, literatūras atdarināšanas jautājumiem, saistot nespējīgu atdarināšanu ar diletantismu kā sava stila trūkumu: “Katram māksliniekam ir savs stils, kas ir viņa personības atspoguļojums. Diletantam, turpretim, nav sava stila; viņš raksta tā, kā varētu rakstīt arī cits viņa vietā, viņš nav spējīgs izdalīt domas, idejas, lietas ārā no sabiedrības kopīpašuma. Viņš nerada, bet tikai imitē radīšanu.” (Kadilis 1937: 809–810) Savukārt publicists Kārlis Ducmanis plaši apcerēja vienpusīgu intelektuālisma attīstīšanu, vispirms kā piemērus minot Tēnu un viņa mācekli Georgu Brandesu, kuri “abi sāka salt zinātņu mirdzošajās, bet aukstajās sniega virsotņū tālēs [...]” (Ducmanis 1933: 890), un tālāk apskatot dāņu filozofa Haralda Hofdinga (*Harald Høffding*) uzskatu evolūciju – vilšanās zinātniskajā pozitīvismā, kas novedusi pie jaunas intereses par reliģiju un ētiku. Izvērstā raksta motivācija acīmredzot bijusi akcentēt “jaunās Latvijas skolu un izglītības sistēmas strupeļu, kurā tā caur vienpusīgu intelektuālās izglītības fabrikāciju *en masse* šodien ir nonākusi [...]” (Ducmanis 1933: 899). Cits piemērs – Jānis Cīrulis rakstā, kas vērstas pret dziedāšanas stundu mazināšanu izglītības sistēmā par labu praktiskākiem priekšmetiem, uzsvēra, ka “zinātne un māksla viena otru neizslēdz un abas ved cilvēku tuvāk pasaules būtības izpratnei, pirmā – ar abstraktu jēdzienu un formulu palīdzību, otrā – ar dzīviem tēliem, vienkāršā, visiem saprotamā sirds valodā, – saka ievērojamais franču domātājs Ipolits Tēns” (Cīrulis 1925: 15).

Tēna koncepcija izrādījās arī noderīga autoritārisma slavināšanai, paužot organisku saikni starp noteiktiem dabas apstākļiem un personības tapšanu. Recenzējot Kārļa Ulmaņa runu un rakstu izdevumu, rakstnieks un žurnālists Oļģerts Liepiņš konstatēja: “J. Rudums Prezidenta rakstu ievadā norāda uz divām dabas siluetu līnijām, kas ietekmējušas Prezidenta rakstura izveidošanos, līdzīgi tam, kā mākslas un literatūras vēsturnieks Ipolīts Tēns allaž cenšas izpētīt cilvēka izaugšanu tādā vai citādā apkārtnē. Šīs līnijas ir: Zemgales nepārrēdzamais līdzenums un Šveices bezgalīgo kalnu virsotnes. Dzimtenes zaļajā klajumā Kārlis Ulmanis smēlās mīlestību uz latvju zemi un zemnieka izturību, brīvajā Šveicē viņa gars atraisījās visu pasaules problēmu uzņemšanai.” (Liepiņš 1940: 4)

Tēnisma modifikācijas cīņā par jauno mākslu?

Iepriekšminētie piemēri vedina domāt, ka Tēna idejas lielākoties noderējušas vairāk vai mazāk konservatīviem kultūras teorētiķiem un kritiķiem, kas aizstāvēja akadēmisma un reālisma mantojumu. Tomēr 20. gadsimta 20. gadu sākumā tieši vizuālās mākslas novatori bieži atsauca uz “latīņu” un “vācu” mākslas pretstatījumiem, izceļot pirmo kā sekošanas vērtu paraugu. Jau latviešu modernistu līderis Jāzeps Grosvalds savā programmatiskajā rakstā “Latviešu māksla (Jaunie)” minēja, ka “[..] kaut kur aiz vācu robežām pastāv latīņu kultūra ar visu diženo mākslas laikmetu – antīkās pasaules, gotikas un renesanses tradīcijām” un “Mīnhenes māksla nobālēja franču milžu priekšā, un konstruktīvā, mirdzošā latīņu grupu rādīja ceļu nedrošajiem meklētājiem” (Grosvalds 2002: 10). Rīgas mākslinieku grupas aktīvākais jauno uzskatu tribūns Romans Suta secināja, ka “mēs esam izjutuši visu krievu-vācu mirušo galmu kultūras postu un sākam meklēt lielus kultūras ideālus latīņu tautu tradicionālajā kultūrā” (Suta 1921: 2), bet ražīgais kritiķis Uga Skulme prātoja, ka “[..] savādi izklausās, kad ļaudis čalo par nacionālu mākslu, par sekošanu senlatviešu plastiskām tradīcijām un tomēr pat nemēģina nomest krievu-vācu skolas važas. Nopietnāka iedziļināšanās latviešu ornamentā rāda, ka tas tuvāks skaidrajai latīņu tautu mākslai” (Skulme 1924: 6). Šis pretstatījums vedina domāt par Tēna koncepcijas attālu atvasinājumu; savā trešajā lekciju kursā “Mākslas filozofija Nīderlandē” viņš patiesi apgalvoja: “Divas tautu grupas ir bijušas un vēl līdz šim laikam paliek galvenās jaunlaiku civilizācijas radītājas: no vienas puses, latīņu jeb latinizētās tautas – itālieši, franči, spānieši un portugāļieši; no otras – ģermāņu tautas – beļģieši jeb flamandieši (flāmi), holandieši, vācieši, dāņi, zviedri, norvēģi, angļi, skoti un amerikāņi.” (Tēns 1914: 175) Latviešu modernistu sacītais par vācu skolu kā sastingušu, šablonisku, literāru, naturālistisku u. tml. (Suta 1919: 3; Skulme 1921: 4–5; Skulme 1930: 242–244 u. c.) patiesi mazliet sasauca ar Tēna slēdzieniem: “Vācu gleznotāji uz audekla vai savās freskās cenšas attēlot humanitāras vai reliģiozas idejas. Domām tie liek valdīt pār krāsām un formām; viņu ražojumiem ir simbolisks raksturs [..] vislielākie no viņiem nav nekas cits kā filozofi, kuri nejauši iemaldījušies glezniecībā un spēj vairāk teikt prātam nekā acīm un kuriem piederētos labāk turēt rokā spalvu nekā pindzeli.” (Tēns 1914: 111) Tomēr šis līdzības nebūtu jāpārspīlē. Lai arī ir ļoti

ticams, ka iepriekš minētie modernisti bija tieši vai pastarpināti pazīstami ar Tēna koncepciju, viņi to neizvirzīja autoritātes statusā; turklāt ir arī nozīmīgas atšķirības starp Tēnu un polemiski izcelto latīņu kultūras glorifikāciju. Tēnam latīņu kultūras etalons bija vispirms Itālijas māksla ar tās smalko, vispusīgo garīgo kultūru un skaidro, lineāro formu; par latviešu modernistu pielūgto franču mākslu viņš nemaz tik augstās domās nebija, uzskatot frančus par vairāk “prozaisku” tautu, kuras dabiskais uzdevums esot izkopt “sarunas mākslu” (turpat: 92), bet tās glezniecībā esot “daudz vairāk poētisku, vēsturisku un dramatisku nekā tieši glezniecisku elementu” (turpat: 113). Savukārt ģermāņu mākslas pozitīvais etalons viņam bija flāmi un holandieši, kuru lielākais nopelns ir “krāsu, kolorīta pārsteidzošais skaistums un smalkums” (turpat: 209), izskaidrots ar dabas apstākļiem un mitro klimatu, un varētu drīzāk atbilst modernistu atbalstītajam gleznieciskumam nekā lineāri grafiskās, ilustratīvās tradīcijas antitēzei. Tādējādi secināms, ka modernistu pozīcijā saskatāmais “tēnisma” elements ir nenoliedzami būtiski transformēts, pielāgots polemiskiem mērķiem un ietekmējies arī no mākslas turpmākās attīstības, kas Tēna laikā vēl nebija paredzama.

Tēna mantojums nacionālisma un uzlabota reālisma sardzē

Zināma tuvība Tēna koncepcijai saskatāma arī 20. gadsimta 30. gadu otrās puses autoritārisma gaisotnē paustajos viedokļos par latviskas un nacionālas, savā zemē un tautā sakņotas mākslas nepieciešamību. Kā apgalvoja Tēns, “pirmatnējie raksturi ievērojamāki par citiem visiem; pēc valodas un mitoloģijas var jau nosacīt, kāda būs tautas reliģija, prātniecība, sadzīves kārtība un māksla” ([Tēns] 1897: 63), bet “jo lielāks mākslinieks, jo dziļāki viņš spēj zīmēt savas cilts temperamentu” (turpat: 74). Māksla kā nepieciešams nacionālā gara izpauzums kļuva par laikmeta aktualitāti, tomēr atšķirībā no Tēna, kam mākslas nacionālā savdabība bija drīzāk zinātniski noteikta un neizbēgama, latviskuma propagandētājiem tā kļuva par programmatisku uzdevumu, kas jāpilda, novēršoties no kaitīgām ietekmēm. Šajā kontekstā tika nosodīta dažādu svešu – modernistisku un kreisu – ietekmju pārņemšana, kas ejot rokrokā ar mākslinieka amata prasmju aizmiršanu un sekojošu profesionālu nevarību, aktualizējot arī antīkās tradīcijas mimētisko pusi. Literāts Jānis Lapiņš savās apcerēs kritizēja nespēju “uzzīmēt cilvēku, kāds viņš izskatās” ([Lapiņš] 1938a: 163), un secināja, ka “arvien vēl kā paraugs jāuzskata senās grieķu statujas, kur bija dzīvais cilvēks” (Lapiņš 1938b: 46), bet gleznotājs Roberts Šterns, uzsverot, ka mākslas virsotne ir grieķu “klusais lielums un daiļā vienkāršība” (Šterns 1936: 16–17), modernisma virzienus salīdzināja ar ātri pārejošo, tāpēc vismazāk vērtīgo modi, līdzīgi Tēnam, kurš apgalvoja, ka “uz viszemākās pakāpes nostādāma modes literatūra” ([Tēns] 1897: 64) un “visniecīgākās ir bildes, kuras zīmētas, neliekot svaru uz pašu cilvēku, bet uz drēbēm” (turpat: 70). Kolektīvi instinktīvs mākslas redzējums, kurā tās izcelsme tika sasaistīta ar spēkiem, kas ir pilnīgi neatkarīgi no mākslinieka, viņa iztēles

un unikālā personiskā rakstura, sasniedza savu apogeju kādā anonīmā rakstiņā ar parakstu Akadēmiķis: “Mums vēl jārada kopēja mīla, lai mākslas darbi būtu līdzīgi kā tīrasiņu zirgi. [...] Lai neviens arī nesmādē, ja kāds Tilberga vai Purvīša skolnieks atgādina savus meistarus. No šīs atgādinašanas sākas nacionāla skola un kultūra. Pat Dievs savā bezgalīgajā izdomu spējā nav mūs radījis katru gluži atšķirīgu, bet tautas locekļi viens atgādina otru.” (Akadēmiķis 1939: 308) Savukārt jau ļoti tuvi Tēna domu pārstāsti atrodami arī latviskumam gluži pretējās, kreisi orientētās, publikācijās – pulksteņmeistars un zeltkalis ar rakstnieka ambīcijām Voldemārs Branks, kurš publicējās Rīgas Tautas augstskolas žurnālā “Signāls”, uzsvēra, ka “mākslas darbs stāv sakarā ar apkārtni, ar sabiedrību, ar darbu, ar šķiru un laikmetu” (Branks 1929: 111), bet mākslas mērķis ir “izcelt priekšmeta pamata raksturu vai galveno īpašību, valdošo ideju, attēlot to visu spilgtāk, [ne]kā varētu parādīties tas dabas priekšstats, apkārtējā sabiedrībā vai dzīvē” (turpat: 112).

Tēnisma atskaņas 20. gadsimta otrajā pusē

Lielākā daļa Tēna vārda pieminējumu periodā pēc Otrā pasaules kara saistās ar dažādām literatūras vēsturei velītām publikācijām, kurās šis autors ir viens no reālisma principu iedvesmotājiem, tomēr neaizmirstot arī kritiku attiecīgās ideoloģijas gaismā, piemēram: “Tēna trīs faktoru teorija – rase, vide, moments – dibināta uz abstrakta pozitīvisma atziņu pamata, pat nemaz nepieskaroties reālistiskās literatūras cieši tuvajiem sabiedriskās dzīves un sociālo šķiru jautājumiem.” (Upīts 1965: 127) “Taču paša J. Jansona-Brauna radikālisms drīz vien nonāk pretrunā ar Tēna vēsturisko apstākļu izpratnes abstraktumu un sabiedrības šķiriskā antagonisma ignorēšanu, sabiedrisko parādību tuvināšanu bioloģiskajām [...]” (Zeile 1972: 130) Bez šādiem iepriekšparedzamiem, lielā mērā gadsimta sākuma marksistu domu turpinošiem materiāliem vērts atzīmēt gleznotājas Ilzes Streckāviņas publikāciju jau atmodas noskaņām tuvajā 80. gadu nogalē, kurā viņa apcerēja “mākslu kā vienotu vizuāli strukturālu sistēmu” (Streckāvina 1987: 8). Līdzās Rūdolfa Arnheima (*Rudolf Arnheim*), Ežēna Delakruā (*Eugène Delacroix*), Johana Volfganga fon Gētes u. c. autoru atziņām saistoša šķitusi Ipolita Tēna ideja par daļu kopīgo sakaru un atkarību, kā arī tas, ka “lielākie mākslas darbi ir īpaši tie, kuri visvairāk pārmaina patieso sakaru un samērību” (turpat: 8), tālāk izsakoties par mākslas tēlu kā “sistēmu”, kuras struktūras pamatā jābūt “mākslinieciskai daudznozīmībai” kā vienlaicīgas uztveres priekšnoteikumam.

Laikā, kad vizuālajā mākslā oficiāli dominēja nemitīgi paplašinātais sociālistiskais reālisms, “tēniskas” nostādnes bez tiešām atsaucēm samanāmas, piemēram, gleznotāja Leo Svempa izteikumos “atkušņa” gaisotnē 20. gadsimta 50. gadu beigās, uzsverot padomju republiku dažādos ģeogrāfiskos apstākļus kā zināmu leģimitizāciju mākslas daudzveidībai. Arī “paradumi, dzīves veids un citas tautas īpatnības” (Svemps 1957: 3) nevarot neatstāt iespaidu mākslā: “[...] nacionālās formas bagātināšanās un vērienīguma labad nepieciešama tautu savstarpēja

ietekme, taču pamatā jāpaliek tautiskumam un vietējai specifikai.” (turpat: 3) Savukārt mākslas kritikā regulāri piesauktās pozitīvās, vēlamās kvalitātes – “dzīvīgums” un “dzīvais varonis” (Lapiņš 1961: 3), “dzīves uztveres svaigums”, “enerģija”, “veselīgums” (Lāce 1962: 27–47) u. tml. – apliecina, ka padomju oficiālās doktrīnas sastāvdaļa bija priekšstats par mākslu ne tikai kā par sociālu, bet arī kā organisku fenomenu, ļaujot nojaust atskaņas no “tēniskā” grieķu mākslas ideāla.

Latviešu periodikā atrodamās Tēna ideju recepcijas provizoriskais kartējums liek kopumā pieņemt, ka dažādi viņa koncepcijas elementi tika ilgstoši un selektīvi pielāgoti dažādiem mākslinieciskiem vai propagandiskiem mērķiem un politiskajiem kontekstiem, pārtopot arī vispārēji akceptētās, pat triviālās aksiomās par mākslas nacionālo raksturu un funkcijām. Katrā ziņā Tēnu iespējams atzīt par vienu no latviešu kultūrā pazīstamākajiem un ietekmīgākajiem franču autoriem.

- Akadēmiķis (1939). Nacionālās glezniecības ceļi. *Sējējs*, Nr. 3, 306.–308. lpp.
- Alksnis, Jēkabs (1897). Tēna domas par mākslu. *Austrums*, Nr. 8, 650. lpp.
- Barasch, Moshe (1990). *Modern Theories of Art, 1: From Winckelmann to Baudelaire*. New York, London: New York University Press.
- [Bez. aut.] (1893). Tēna domu dzirksteles. *Dienas Lapas Feļetona turpinājums*, 1. maijs, 147. lpp.
- Br. (1903). Kādēļ Rīgas latviešu biedrības Derīgu Grāmatu Nodaļai tik maz biedru-veicinātāju? *Pēterburgas Avīzes*, 4. apr., 3.–4. lpp.
- Branks, Voldemārs (1929). Domas par strādnieku mākslas pamata jautājumiem. *Signāls*, Nr. 4, 111.–114. lpp.
- Cīrulis, Jānis (1925). Dziedāšana un skola. *Mūzika*, Nr. 1, 15.–18. lpp.
- Crowther, Paul (1997). *The Language of Twentieth-Century Art: A Conceptual History*. New Haven: Yale University Press.
- Dewald, Jonathan (2006). *Lost Worlds: The Emergence of French Social History, 1815–1970*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Dravnieks, Jēkabs (1897). Tēna domas par mākslu. *Baltijas Vēstnesis*, 12. marts, 3. lpp.
- Ducmanis, Kārlis (1933). Atziņas koks un dzīvības koks. *Burnnieks*, Nr. 12, 889.–900. lpp.
- Dziļleja, Kārlis (1927). E. Pīpiņa-Vizuļa nozīme latviešu literatūras kritikā. *Domas*, Nr. 3, 198.–204. lpp.
- Fernie, Eric (ed.) (1998). *Art History and its Methods: A Critical Anthology*. London: Phaidon.
- Grosvalds, Jāzeps (2002). Latviešu māksla (Jaunie). Bužinska, Irēna (sast.). *Latviešu mākslinieku teorētiskie raksti un manifesti*. Rīga: Neputns, 10.–16. lpp.
- Harrison, Charles et al. (eds.) (1998). *Art in Theory 1815–1900: An Anthology of Changing Ideas*. Malden: Blackwell Publishers Ltd.
- Kadīlis, Jānis (1937). Par jaunradīšanu un imitāciju. *Sējējs*, Nr. 8, 806.–810. lpp.
- Kļaviņa, N. (1928). Jaungulbenes liter. pulciņš. Ārpuskolas izglītība, Nr. 4/5, 164.–165. lpp.
- Kļaviņš, Eduards (2014). Tēlotāja māksla. Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture IV: Neoromantiskā modernisma periods 1890–1915*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, Mākslas
- vēstures pētījumu atbalsta fonds, 174.–403. lpp.
- Lapiņš, Arturs (1961). Mākslas ceļš uz dzīvības nākotni. *Māksla*, Nr. 3, 2.–3. lpp.
- [Lapiņš, Jānis] (1938a). Augusta Brača un Jāņa Lapiņa trešā domu apmaiņa. *Sējējs*, Nr. 2, 160.–164. lpp.
- Lapiņš, Jānis (1938b). Dzīvais cilvēks mākslā. *Sējējs*, Nr. 1, 44.–46. lpp.
- Lāce, Rasma (1962). Dažās latviešu padomju glezniecības attīstības problēmas. Bēms, Romis (sast.). *Latviešu tēlotāja māksla* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 27.–47. lpp.
- Liepiņš, Oļģerts (1940). Prezidenta runas un raksti. *Mūsu Mājas Viests*, Nr. 5, 3.–4. lpp.
- Mundurs, Viktors (1932). Mōksla. *Zidinis*, Nr. 9/10, 25.–28. lpp.; Nr. 11/12, 18.–24. lpp.
- Pelše, Roberts (1912). Šķiru elementi mākslā. *Vārds*, Nr. 1, 153.–171. lpp.
- Pelše, Stella (2007). *Latviešu mākslas teorijas vēsture. Mākslas definīcijas valdošo laikmeta ideju kontekstā 1900–1940*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts.
- Pīpiņš-Vizulis, Ermanis (1895). Ģēnijs un māksla. *Austrums*, Nr. 4, 306.–312. lpp.
- Rose, Sam (2019). *Art and Form: From Roger Fry to Global Modernism*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2019.
- Rozentāls, Janis (1903). Par Vilhelmu Purvīti un viņa mākslu. *Vērotājs*, Nr. 1, 109.–119. lpp.
- Skulme, Uga (1921). Alfrēda Plītes-Pleitas pēcnāves izstāde Rozentāla kundzes salonā. *Latvijas Vēstnesis*, 23. apr., 4.–5. lpp.
- Skulme, Uga (1924). Neatkarīgo mākslinieku vienības izstāde. *Latvijas Kareivis*, 11. maijs, 6. lpp.
- Skulme, Uga (1930). Trīs mākslas izstādes gadu maiņā. *Daugava*, Nr. 2, 242.–244. lpp.
- Strekāvina, Ilze (1987). Uztveri – kultūras apziņai! *Literatūra un Māksla*, 24. apr., 8.–9. lpp.
- Suta, Romans (1919). Par mūsu glezniecību. *Latvijas Sargs*, 15. jūl., 3. lpp.
- Suta, Romans (1921). Ap akadēmiju. *Latvijas Sargs*, 15. marts, 2. lpp.
- Svemps, Leo (1957). Vēl plašākus daiļrades apvārņus. *Literatūra un Māksla*, 16. marts, 3. lpp.
- Šķilters, Gustavs (1910). Par tēlniecību. *Dzimtenes Vēstnesis*, 19. nov., 1. lpp.
- Šterns, Roberts (1936). Mākslas ceļu maldugunis.

Latvju mākslinieku biedrības darbu klāsts 1936. gadā. Rīga: Latvju mākslinieku biedrība, 7.–17. lpp.

Švābe, Arveds (1914). Dzīves patiesība un mākslas patiesība. *Rīts*, Nr. 2, 32.–35. lpp.

[Tēns, Ipolits] (1897). *Tēna domas par mākslu.* Latviski apstrādājis Vizulis. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Zinību

komisijas Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļa.

Tēns, Ipolits (1914). *Lekcijas par mākslu.* Limbaži: P. Stumps.

Upīts, Andrejs (1965). Pretburžuāziskās ciņas reālisma virziens. *Karogs*, Nr. 4, 121.–131. lpp.

Zariņš, Rihards (1904). *Māksla un amats.* *Austrums*, Nr. 2, 147.–153. lpp.

Zeiferts, Teodors (1898). Tēna domas par mākslu. *Jaunā Raža*, Nr. 1, 193.–194. lpp.

Zeile, Pēteris (1972). Marksistiskās estētikas līdzumnieks Latvijā. *Karogs*, Nr. 3, 129.–134. lpp.

Zeile, Pēteris (1976). *Estētiskā doma Latvijā.* Rīga: Liesma.

From the People's Conditions of Life to the Essential Character of the Object: Direct and Indirect Echoes of Hippolyte Taine's Ideas in Latvia

Stella Peļše

Keywords: Hippolyte Taine, art theory, aesthetics, Marxism, imitation of nature, Latin culture

The article aims to trace the reception of French positivist Hippolyte Taine's (1828–1893) ideas in Latvian culture, bringing together opinions voiced in Latvian periodicals since the late 19th century up to the 1980s. Aside from direct mentions and assessments, also included are rather similar but sometimes already clearly modified views discovered during the study of Latvian art theory. The core of Taine's conception is not uniform and comprises quite incongruent elements, allowing the use of his legacy for different aims in various contexts. In addition to an emphasis on the people's living conditions (milieu, race and moment) as the main factors shaping culture and art, there is also the component of traditional aesthetics, claiming that art is the imitation of nature but focused on the essential character of the object. Taine's lectures on art were published in Latvian in 1897 and 1918. Most authors who directly referenced Taine's work, appreciated it as scientifically grounded, while Marxists criticised it as incomplete regarding the class struggle aspect. Unattributed statements similar to Taine's are found in traditionally oriented articles on art in the early 20th century, but by the 1920s, modernists from the Riga Artists' Group used Taine's typical distinction between "Latin" and "Germanic" cultures to extol the former as an example for Latvian art to follow. On the contrary, Taine's reliance on the national temperament to determine all artistic and cultural manifestations could be used for the propagation of national and realistic art in the 1930s. National specificity as derived from the life conditions and climate proved useful also during the Soviet period to legitimise a limited degree of independence of Latvian art from the Socialist Realist examples imposed by the regime. Taine can certainly be regarded among the best-known and influential French authors in Latvia.

Dažu vācu muzikālo tradīciju pārnese latviešu kultūrtelpā 18. gadsimta otrajā pusē

Māra Grudule

Atslēgvārdi: tautas apgaismība, ziņģe, kantāte, solodziesma, Gothards Frīdrihs Stenders

18. gadsimta vidus un tā otrā puse tiek pamatoti saistīta ar latviešu laicīgās literatūras dzimšanu. Apgaismības laikmets rosina attieksmes maiņu pret Baltijas pamatiedzīvotājiem. Gandrīz reizē ar asu sociāli kritisku publicistiku nāk klajā raksti par latviešu mitoloģiju, tiek apkopoti sakāmvārdi un mīklas, vāktas un tulkotas latviešu tautasdziesmas, pētīta latviešu valodas izcelšanās. Visi šie notikumi ir ideju un literārās tradīcijas, plašāk – kultūras pārneses – rezultāts no vācvalodīgās vides latviešu garīgajā telpā. Visi tekstu vācēji un radītāji, tulkotāji un krājumu sastādītāji, un publicisti ir vai nu Baltijā dzimuši un strādājuši, vai tikai strādājuši vācieši. Īpaša un izcila loma viņu vidū ir Kurzemes mācītāju dzimtas atvasei Gothardam Frīdriham Stenderam (*Gottbard Friedrich Stender*, 1714–1796), vienam no savdabīgākajiem Rietumeiropas ideju adeptiem Baltijā. Vēl nesasniedzis pusmūžu, jau 1761. gadā viņš Baltijas vācu presē tiek dēvēts par *der berühmte Lette* jeb ‘slavenais latvietis’ ([RA] 1761), bet mūža galā – par *unser Patriarch in der lettischen Literatur* jeb ‘mūsu latviešu literatūras patriarhs’ ([MZ] 1796). Arī Stendera darbība latviešu vokālās mūzikas jomā ir novatora parādība latviešu kultūras vēsturē.

Vācu mūzikas konteksti 18. gadsimtā

Apgaismības laikmetu raksturo mūzikas ienākšana publiskajā sfērā, muzicēšana kā brīvā laika pavadīšanas veids vidusšķiras mājokļos, mājas koncerti, muzikālas pēcpusdienas. Baznīcas kā kulta celtnes sāk pildīt koncertzāļu funkcijas, līdzās garīgam repertuāram atskaņojot arī laicīgas dziesmas un lielākas formas skaņdarbus ārpus dievkalpojumiem. Rīgā ap 1750. gadu ir dibināta Mūzikas biedrība, regulāri iknedēļas koncerti ir notikuši Rīgas rātsnamā, no 18. gadsimta vidus saglabājušās ziņas par ļoti izglītotiem Rīgas mūzikas mīļotājiem, starp viņiem arī Rīgas tirgotājs un rātskungs Johans Kristofs Bērenss (*Johann Christoph Berens*, 1729–1792) un ģenerālgubernatora sekretārs Andreass Virfels (*Andreas Würffel*, ?–1768), kura īpašumā bijusi vislielākā 18. gadsimta Rīgas nošu bibliotēka (ap 250 izdevumu) un ievērojams mūzikas instrumentu krājums. Mūzikas biedrība pastāvējusi arī Jelgavā, 18. gadsimta otrajā pusē tā rīkojusi abonementu koncertus, piemēram, 1786. gadā tiem bijuši 110 regulāri klausītāji jeb abonementu īpašnieki (Gailīte 2003: 275–288).

Apgaismības laikmetā būtiska nozīme ir arī ģeogrāfiski un vēsturiski “citādā” atklāšanai, nostiprinoties jēdzienam *Volkslied* jeb ‘tautas dziesma’ un gandrīz vienlaikus ar to arī – *Lied im Volkston* jeb ‘dziesma tautas ritmā [garā]’ (Garda 2001: 6). Nāk klajā mūzikas leksikoni un pirmie muzikālajai dzīvei veltītie periodiskie izdevumi, sabiedrība diskutē par mūzikas uztveres un mūzikas pedagoģijas jautājumiem. Franču rokoko kultūras iespaidota, vācu birģeru namos uzplaukst solodziesma. Salonos debitē sievietes – dziedātājas, dzejnieces un arī komponistes.

1753. gadā Berlīnē publicētā krājuma “Dziesmas ar melodijām” (*Oden mit Melodien*) ievadā tā sastādītāji Karls Vilhelms Ramlers (*Karl Wilhelm Ramler*, 1725–1798) un Kristiāns Gotfrīds Krauze (*Christian Gottfried Krause*, 1719–1770) uzbur ideālu apgaismotās sabiedrības kā dziedošas sabiedrības modeli: “Skaists skats paveras bezpartejiska pasaules pilsoņa vai vispārīga cilvēkmīlotāja acīm, kad viņš savā tautā redz laucinieku, kas ar savām vīnogām vai sīpoliem rokās ir dziedošs un priecīgs, un laimīgs; kad viņš redz, kā pilsētnieki no saviem galdiem atvairā rūpes ar dziesmiņu un kā augstākās sabiedrības ļaudis, izglītotās dāmas un izcili apdāvinātie kungļi savu draugu loku un pastaigas papildina ar dziesmām un arī viņam piejauca jokus un dziesmas.”¹ (Ramler, Krause 1753) Krājuma autori skaidro arī dziesmas sociālās funkcijas – dziedošs zemnieks vairs nedzer, neapreibinās un neēd pār mēru (Ramler, Krause 1753). Labai dziesmai ir jābūt formā vienkāršai, izteiksmē skaidrai un visiem pieņemamai, tādai, kuru ir viegli paturēt prātā.

18. gadsimta otrajā pusē par jēdzienu *Lied im Volkston* ‘dziesma tautas garā [ritmā]’ un *Volkslied* ‘tautas dziesma’ šķīrumu vēl īstas skaidrības nav. Tie tiek lietoti arī kā sinonīmi. Tikai 19. gadsimta sākumā pirmais iegūst skaidri didaktisku nokrāsu: dziesma tautas garā ir domāta zemāko slāņu izglītošanai; tai raksturīgs viegli uztverams, pamācošs un stereotipiem piesātināts saturs, nereti arī shematizēta pieeja uztvērējam (Siegert 1995: 691–692). Par šo pirmo mūzikas vēsturnieks Heinrihs Vilhelms Švābs (*Heinrich Wilhelm Schwab*) raksta: “Apgaismoti sakot – tautu vest laukā no izglītības trūkuma jeb nepilngadības,” un pēc tam – attiecībā uz otro – turpina, “*Volksgesang* jeb ‘tautas dziesma’ 19. gadsimta sākumā īsti romantiskā garā augstu vērtē tās nenoslīpētās, tumšās individualitātes un poētiskās bagātības dēļ”² (Schwab 1992: 189).

1 *Es ist ein schöner Anblick für einen unparteiischen Weltbürger und allgemeinen Menschenfreund, wenn er bei diesem Volk einen Landmann mit seiner Traube oder mit seiner Zwiebel in der Hand singend und lustig und glücklich sieht; wenn er sieht, wie die Bürger in den Städten die Sorgen von ihren Tischen durch ein Liedchen entfernen, und wie die Personen aus der schönen Welt, die Damen von dem feinsten Verstande und die Männer von den größten Talenten ihre Zirkel und Spaziergänge mit Liedern aufgeräumt erhalten und ihren Wein mit Scherz und Gesang vermischen.*

2 *[..] aufklärerisch gesprochen – das Volk aus seiner unverschuldeten Bildungsnot herauszuführen [..], der später als romantisch bewertete echte Volksesang, dessen ungeschliffene, dunkle Individualität man als besonderen poetischen Reichtum gerade der nordischen Völker allmählich zu schätzen begann.*

Stenders un latviešu ziņģes kā *Lied im Volkston* jeb 'dziesma tautas garā'

18. gadsimta otrajā pusē Baltijas vācu mācītāju latviešu leksikas vākumos līdzās dziesmai, precizāk, garīgai dziesmai, ir fiksēts vēl viens žanrs – ziņģe, kas radies no darbības vārda ziņģēt – kalka no vācu vārda *singen* jeb 'dziedāt'. Ziņģi raksturo sadzīviska tematika, atskaņas un vienkāršs ritms. Kā raksta Smiltenes mācītājs un valodnieks Jakobs Lange (*Jakob Lange*, 1711–1777), šo īpatnību dēļ tā atšķiras no latviešu t. s. dabiskajām dziesmām un varētu būt pārņemta no vāciešiem (Lange 1772: 511). Tātad latvieši vismaz kopš 18. gadsimta vidus pazīst un dzied arī vācu ziņģes. Kad Stenders 1774. gadā publicē krājumu "Jaunas ziņģes pēc jaukām meldeijām" un nedaudz vēlāk papildinātu izdevumu "Ziņģu lustes" divās daļās (I – 1783, II – 1789), no žanra viedokļa šīs dziesmas latviešiem nav gluži svešas. Tomēr dziesmu saturs ir jauns – pamācošs, atbilstošs apgaismības centieniem. Stendera 113 ziņģu lielākā daļa ir tulkojumi no 18. gadsimta vācu populārajām dziesmām. Ieskatu krājumu saturā sniedz nodaļu nosaukumi, piemēram, "Dabas ziņģes", "Mīlības ziņģes", "Kāzu ziņģes", "Tikuma ziņģes", "Mācības", "Priecības ziņģes". Stendera ziņģes līdz šim vērtētas kā jaunums un "garīgs apvērsums latviešu literatūrā" (Apinis, Čakars, Klekere 2001: 250). Tomēr to nozīme latviešu kultūrā ietiecas dziļāk par vienīgi literāru novitāti, jo ziņģes, protams, ir domātas arī dziedāšanai. Par to atgādina krājumu nosaukumi, piemēram, "Jaunas ziņģes pēc jaukām meldeijām", un satura rādītāji, piemēram, iepriekšminētajam izdevumam – satura rādītājs vācu valodā – *Verzeichniß der Gesänge* jeb 'Dziesmu saraksts' (Stenders 1774: 79).

Saskaņā ar apgaismotāju uzskatiem ar dziesmas palīdzību tekstā ietvertajām pamācībām ir vieglāk sasniegt dziedātāju prātu. Arī Stenders atzīst: "Tīri vārdi caur vienu ausi ieiet, caur otru iziet. [...] Ne cietas galvas vaina, bet bērnam lustes trūkst." (Stenders 1789: 5) Ne velti vārdu "luste" – kalku no vācu vārda *Lust* jeb 'prieks' – Stenders arī liek savu dziesmu krājumu nosaukumos, piemēram, "Ziņģu lustes" (1783). Prieka devēja ir melodija, tā nav mazāk svarīga par tekstu.

Jautājums par Stendera ziņģu muzikālajiem avotiem līdz šim nav pētīts. Arī pats Stenders melodiju norādēs nav konsekvents. Pirmajā krājumā "Jaunas ziņģes pēc jaukām meldeijām" gandrīz virs katras ziņģes ir atsevišķa rinda vācu valodā bez īpašas norādes, ka tā varētu būt melodija, tomēr, meklējot vācu oriģinālu, gandrīz vienmēr izrādās, ka tas ir vācu dziesmas nosaukums. Vēlākajos Stendera ziņģu izdevumos norāžu "Melodija" jeb "Mel." ir vairāk, tomēr arī ne pie visiem tekstiem. Līdzās tulkojumiem no vācu valodas Stenders publicējis arī vairākas pašsacerētās ziņģes. Tām ne vienmēr pievienotas melodiju norādes. Tomēr arī Stendera paša sacerētās ziņģes acīmredzot ir dziedātas, jo vēlākajos 19. gadsimta dziesmu krājumos tās jau ir publicētas kopā ar nošu rakstu, piemēram, ziņģe "Zeltenīte kā eņģels" ir publicēta izdevuma "Ziņģu lustes" otrajā daļā (Stenders 1789: 62) bez melodijas norādes, bet 1858. gada latviešu dziesmu antoloģijā – jau kopā ar notīm (Kakting, Caunit 1858: 71).

Vairums Stendera ziņģu melodiju ir 18. gadsimta vidus un otrās puses vācu komponistu Johana Joahima Kvanca (*Johann Joachim Quantz*, 1697–1773), Johana Frīdriha

Reiharta (*Johann Friedrich Reichardt*, 1752–1814), Johana Ādama Hillera (*Johann Adam Hiller*, 1728–1804), Johana Andrē (*Johann André*, 1741–1799), Johana Ābrahama Pētera Šulca (*Johann Adam Peter Schulz*, 1747–1800), Johana Georga Vithauera (*Johann Georg Witthauer*, 1750–1802), Johana Gotlība Naumaņa (*Johann Gottlieb Naumann*) u. c. populāru komponistu dziesmas, ārijas no dziesmu spēlēm, dziedājumi no oratorijām u. tml. Piemēram, ārija no Ādama Hillera dziesmu spēles “Mīlestība laukos” (*Die Liebe auf dem Lande*, 1770) ar Kristiāna Fēliksa Veises (*Christian Felix Weiße*, 1726–1804) tekstu *Es trug einst Gretchen Ihre Eyer* (“Reiz Grietiņa nesa savas olas”) Stendera tulkojumā ir iekļauta krājuma “Ziņģu lustes” pirmajā daļā ar nosaukumu “Grieta ar pautiem” (Stenders 1785: 24–25). Stendera ziņģes “Zeltenītes gods. Meitas jaukums lēti pievil?” (turpat: 52–53) oriģināls *Frische Lippen, volle Wangen* (“Jaunavīgas lūpas, apaļi vaidziņi”) ir ārija no Hillera dziesmu spēles “Lisuarts un Dariolete” (*Lisuart und Dariolette*, 1766). Stendera tulkotā ziņģe “Ciema meita” (Stenders 1785: 17) vācvalodīgajā Eiropā ir pazīstama kā vairākkārt komponēts dziedājums *Ein Mädchen das auf Ehre hielt* (“Godīga meita”), kas vislielāko popularitāti izpelnījies ar Jozefa Haidna melodiju oratorijā “Gadalaiki. Ziemā” (*Die Jahreszeiten. Winter*, 1801). Par dziesmu “Dafnis bija jau sen” (*Dämotas war schon lange Zeit*) ar vācu dzejnieka Kristiāna Firhtegota Gellerta (*Christian Fürchtegott Gellert*, 1715–1769) tekstu, Stendera tulkojumā – “Indriķis un Dārte” (Stenders 1765: 22) kāda Hanoveres avīze 1769. gadā raksta: “Saksijā un Tīringā gandrīz katra zemnieku meitene prot nodziedāt dažas dziesmas, vismaz Gellerta pazīstamo dziesmu *Dämotas war schon lange Zeit* ar tādu lauciniecišķu grāciju, ka es tai dodu nesalīdzināmi lielāku priekšroku nekā stīvajam pilsētas dāmas dziedājumam.” (F. G. H. I. R. 1769: 727)³ Daļa no šīm dziesmām savu popularitāti nav zaudējušas joprojām.

Stenders un latviešu solodziesmu sākotne

Interesants izņēmums Stendera ziņģu vidū ir vācu dzejnieka, Jelgavā pāragri mirušā Gotloba Dāvida Hartmaņa (*Gottlob David Hartmann*, 1752–1775) eļģijas “Sofrons saviem draugiem” (*Sophon an seine Freunde*, 1775, pirmpublicējums: Gadebusch 1777: 14–15) tulkojumam “Spranča gaudas” (Stenders 1789: 64). Dzejolim ir sarežģīta forma. Katrai no četrām panta rindām ir atšķirīgs zilbju skaits: pirmajā ir astoņas zilbes, otrajā ir piecas zilbes, trešajā – desmit zilbes, ceturtajā – trīs zilbes. Īpatnējā forma no tulkotāja prasā precizitāti un izveicību. Ieskatam dziesmas sākums oriģinālā un Stendera tulkojumā.

3 *Mein Beweis ist Sachsen und Thüringen, wo fast jedes Bauermädchen einige Lieder, wenigstens das bekannte Lied des Gellert, “Dämotas war schon lange Zeit” mit einer gewissen ländlichen Grazie, die ich dem gezwungenem Gesange mancher Stadtdame weit vorziebe, zu singen weiß.*

Sopbron an seine Freunde

*Eures Sopbrons Seele, Freunde,
Trübt in Schwermut sich;
Habt ihr Thränen, Freunde, habt ihr Thränen?
Wein für ihn.* (Hartmann 1777: 14)

Spranča gaudas

Jūsu Spranča dvēselīte
Brāļi, skumjās peld.
Ir jums, brāļi, asaras, lai visas
Priekš man pil. (Stenders 1789: 64)

Stenders ir centies ievērot oriģināla formu. Kā redzams piemērā, un līdzīgi tas tā ir arī visas dziesmas garumā, – gandrīz vienmēr oriģināla un tulkojuma zilbju skaits sakrīt. Dziesmas elēģisko noskaņu tulkojumā pastiprina vairāku deminutīvu lietojums, tomēr teksts nav ar tiem pārsātināts. Stendera tulkojums ir izpelnījies plašu vācu sabiedrības uzmanību. 1784. gadā tas oriģinālā un atdzejojumā ir publicēts vietējā Kurzemes laikrakstā (Hartmann 1784: 284–285) un dažus mēnešus vēlāk arī Leipcīgas izdevumā “Vācu muzejs” (*Deutsches Museum*) kā “raupjās latviešu valodas” paraugs ([DM] 1784: 90)⁴.

Hartmaņa teksts ir piederīgs apgaismības gadsimta sentimentālisma kultūrai. Tas pauž dziļas skumjas nepiepildītas mīlestības dēļ un zemtekstā ietver viegli nolasāmas domas par pašnāvību, sasaucoties ar šajā laikā modē nākušo Johana Volfganga fon Gētes vēstuļu romāna “Jaunā Vertera ciešanas” (*Die Leiden des jungen Werthers*, 1774) plaši pazīstamo motīvu. Pārdzīvojuma sakritība nav nejauša. Vācu dzejnieks, Ludvigsburgas tuvumā dzimušais un agri literātu un filozofu aprindās ievēribu guvušais Gotlobs Dāvids Hartmanis pēc Kurzemes hercoga aicinājuma divdesmit divu gadu vecumā kļūst par Jelgavas Pētera akadēmijas profesoru un iepazīstas ar labi izglītoto jauno Kurzemes hercogienes Annas Šarlotes Dorotejas fon Bīronas (*Anna Charlotte Dorothea von Biron*, 1761–1821), dzimušas fon Mēdemas (*von Medem*), pusmāsu dzejnieci Elīzu fon der Reki (*Elisa von der Recke*, 1754–1833). Johana Volfganga fon Gētes vēstuļu romāna – tobrīd Eiropas dižpārdokļa – lasīšana un kopīgas pārrunas abus satuvina (Harnack 1888). Diemžēl, karstumdružā skarts, pēc pāris gadiem Hartmanis Jelgavā no dzīves šķiras. Deviņus gadus vēlāk – 1784. gada 22. augustā – fon der Reke Drēzdenē, tiekoties ar savu draugu vācu komponistu Johanu Gotlību Naumani, pārrunā poētiskā tekstā ietverto ideju un komponētās mūzikas attiecības, un fon der Reke kā pamatojumu savām domām skandē iepriekšminēto Hartmaņa dzejoli. Naumanis to uzreiz komponē un dažas dienas vēlāk nodzied, tā apliecinādams fon der Rekei dziedošās vācu valodas spēku (Magvas 2008: 309). Tomēr Naumanis nav pirmais, kurš komponē Hartmaņa dzejoli. Tas jau iepriekš ir publicēts kopā ar Johana Rudolfa Cumštīga (*Johann Rudolph Zumsteeg*, 1760–1802) melodiju vācu izdevumā “Švābu mūzu almanahs 1782. gadam” (Hartmann 1781: 127–129). Atšķirībā no Cumštīga, kura dziesmā visiem pantiem paredzēta viena un tā pati melodija, Naumanis piemeklē individuālu skanējumu katram no 10 pantiem balsij, surdinātai vijolei un klavieru pavadījumam. Lai gan nošu raksts nav pa spēkam kuram katram pavirši sagatavotam izpildītājam, dažnedažādi noraksti un pārstrādes, tostarp divām vijolēm un čellam, liecina par šīs Naumaņa komponētās dziesmas popularitāti (Magvas 2008: 309–310).

4 [...] ganz robe lettische Sprache ([DM] 1784: 90).

Hartmaņa elēģijas tulkojumu “Spranča gaudas” Stenders vēlreiz publicē krājuma “Ziņģu lustes” otrajā daļā (1789) ar atsauci tieši zem virsraksta uz oriģināla autoru – *Hartmanns Spobron* jeb “Hartmaņa Sofrons”, bet bez norādes uz melodiju (Stenders 1789: 64). Tomēr Stenderam tā acīmredzot ir bijusi pazīstama, jo tajā pašā krājumā dažas lappuses iepriekš Stenders ir ievietojis arī dziesmu “Augsta Ziņģe uz saviem bērniem un bērnu bērniem”, un tai ir pievienota norāde, ka “augstā ziņģe” ir dziedama ar “Spranča gaudas” melodiju (turpat: 52). Arī šai Stendera oriģināldziesmai ir elēģiska noskaņa. Tā vēsta par krietnu vecumu sasnieguša cilvēka drīzu šķiršanos no tuviniekiem: “Jau mans sirmums mazām velkas / Tuvu kapu rād’ [...]”. Stenders to velta tikšanās brīdim ar savu meitu Evu Elizabeti Mariju (*Eva Elisabeth Maria Stender*, ap 1745–1794), kura ir precējusies ar norvēģu-dāņu armijas kapteini Johanu Kristiānu fon Švencenu (*Johann Christian von Schwentzen*, 1729–1788). 1786. gadā viņa ir no Kopenhāģenas ieradusies Sunākstē, lai nosvinētu tēva septiņdesmit otro dzimšanas dienu (Kundziņš 1879: 94–97).

Ar Naumaņa komponēto Hartmaņa dzejoli un tā formas iedzīvināšanu paša sacerētā dziesmā Stendera interese par solodziesmu, Naumani un netieši arī Elīzu fon der Reki nebeidzas.

1789. gadā tiek publicēts Stendera krājums “Ielīzes divpadesmit svētas dziesmas latviešu valodā pārtulkotas”. Kā jau minēts iepriekš, apgaismības laikmetā modē nāk mājas muzicēšana. Turīgās vidusšķiras namos klavīhords, neliela izmēra taustiņinstrumenti, kļūst par ierastu interjera sastāvdaļu. Savukārt mūzikas instrumenta spēles un dziedāšanas apguve, jo īpaši sieviešu vidū, – par ierastu pamatizglītības daļu. Pēc sludinājumiem vietējā vācu presē redzams, ka 18. un 19. gadsimta mijā arī Baltijā klavieres ir visai populārs tirdzniecības objekts. Dižciltīgo un pārtikušo birģeru salonos nereti tieši ap muzicējošo mājas māti un viņas meitu riņķo mājas saviesīgā, tostarp arī muzikālā, dzīve. Vācu komponistu uzmanību piesaista ne tikai labas dziedātājas, bet arī dzejnieces – starp tām ir arī kurzemniece Elīza fon der Reke. Viņas dzejoļus komponējuši Ādams Hillers, Frīdrihs Heinrihs Himmels (*Friedrich Heinrich Himmel*, 1765–1814), Karls Frīdrihs Celters (*Carl Friedrich Zelter*, 1758–1832) un citi (Busch 2002; Magvas 2018). Ar daudziem vācu mūziķiem fon der Reke ir pazīstama arī personīgi, tomēr noturīga draudzība izveidojas tieši ar Johanu Gotlību Naumani, kuru fon der Reke pirmoreiz satiek 1784. gadā Drēzdenē. Vēlāk, pēc Naumaņa nāves, tieši fon der Reke kļūst par viņa pirmo biogrāfi un aktīvu Naumaņa darbu un piemiņas popularizētāju (Magvas 2008: 220–236).

1787. gadā, tāpat trīs gadus pēc pirmās tikšanās ar fon der Reki, Naumanis publicē divpadesmit dziesmu krājumu ar Elīzas fon der Rekes vārdiem un savām melodijām “12 no Elīzas garīgajām dziesmām, dziedāšanai pie klavierēm” (*XII. von Elisens geistlichen Liedern bey dem Clavier zu singen*), un arī tās ir solodziesmas. Krājumu viņš velta fon der Rekes pusmāsai Kurzemes hercogienei Dorotejai. Tieši šo krājumu, ievērojot to pašu dziesmu secību, divus gadus vēlāk (1789) tulko un publicē Gothards Frīdrihs Stenders. Viņa krājumā nav nošu, tomēr oriģināla un tulkojumu salīdzinājums ļauj spriest, ka formas atbilstība ir tuva pilnībai, lai dziesmas varētu dziedāt latviski ar visām Naumaņa melodijām. Arī Stenders savu krājumu velta Kurzemes hercogienei Dorotejai. Grāmatas ievadā aiz uzrunas “Cienīga un žēlīga liela māte” viņš raksta: “Tas gaišums, kas iekš Ielīzes svētām dziesmām valda un mūsu tēvu-zemei godu dara, ir visu manu dvēseli ar svētu uguni pildījis, tās pašas latviski izdarināt. Kam varu

es šīs svētas dziesmas labāki nodot, kā tām mīlīgām un žēlīgām rokām mūsu vismīlākās zemes mātes, kas to latviešu tautu nesmādē, bet ar tās zemniskā valodā dažu reizi žēlīgi sarunāties neatraujās.” (Stenderis 1789: 4) Kā fon der Reke, tā hercogiene Doroteja atbildes vēstulēs Stenderam pateicas par ieguldīto darbu (Recke 1805) un Doroteja arī – par viņai veltītajiem cildinošajiem vārdiem (Dorothea 1805: 103). Neviens no abām gan iespēju izpildīt dziesmas latviski nepiemin, norādot kā īsto adresātu – latviešu zemniekus. Tomēr jāatzīst, ka Kurzemes vācu un latviešu pasaule nav šķirtas ar nepārkāpjāmām robežām. Netrūkst liecību par latviešu līdzdalību, tostarp ar muzikālu priekšnesumu, Baltijas vācu svētkos, piemēram, latviešu zemnieku meiteņu dziedāšana tiek pieminēta prinča Pētera Bīrona (*Peter von Biron*, 1787–1790) dzimšanas dienas svinībās ([MZ] 1787). Vispārzināma arī Elīzas fon der Rekes empātiskā attieksme pret latviešu zemniecību un viedokļu apmaiņa par dzimtbūšanas atcelšanas nepieciešamību ar apgaismotāju Garlību Merķeli (*Garlieb Merkel*, 1769–1850) (Merkel 2019: 26–27; Recke 2019: 31–34). Domājams, ka hercogiene Doroteja un Pēteris Bīrons, kā tas nereti gadījās Baltijas vācu sabiedrībā, lietoja latviešu valodu arī savstarpējā saziņā vācu vidē, ja vēlējās palikt plašākai sabiedrībai nesaprasti, piemēram, Prūsijas princese Luīze (*Louise de Prusse*, 1770–1836) savos memuāros 1785. gada oktobrī raksta: “Kurzemes hercogs un hercogiene pēc atgriešanās no Itālijas piedalījās [Prūsijas karalienes Elizabetes Kristīnes rīkotajās vakariņās] [...]. Hercogienei bija milzīga piekrišana, it īpaši pie francūžiem. [...] Greisirdīgais hercogs bija neciešamāks nekā jebkad un neslēpa savu slikto omu. Vairākkārt viņš piespieda sievu piecelties no kāršu spēles galda vai atstāt zāli, neminot nekādus citus iemeslus, tikai to, ko viņš tai pačukstēja kurzemnieku dialektā.” (Lancmanis 2018: 135)

Stenders un Grauna kantātes tulkojums latviešu valodā

Vācvalodīgajā Eiropā lielo formu skaņdarbi – kantātes un oratorijas – rodas 17. gadsimtā kā iespēja bagātināt luterāņu dievkalpojumus Ziemassvētkos un Klusās nedēļas un Lieldienu rituālus. 18. gadsimtā kantātes un oratorijas, atskaņotas atsevišķi vai arī kopā ar citiem skaņdarbiem, jau veido patstāvīga koncerta programmu. Šajā laikā kantātes tiek izpildītas arī latviešu valodā, parasti par godu kādam svinīgam notikumam. Piemēram, Erdmute Doroteja grāfiene fon Cincendorfa (*Erdmuth Dorothea von Zinzendorff*, 1700–1756) dienasgrāmatā norāda, ka viņas viesošanās laikā Valmiermuižas Jēra kalnā 1742. gada 30. oktobrī noturētajos latviešu draudzes svētkos dziedāta Valmiermuižas īpašniecei Magdalēnai fon Hallartei (*Magdalena von Hallart*, 1683–1750) par godu sacerēta kantāte vācu un latviešu valodā, pēc tam teiktas runas un sekojošas lūgšanas (Adamovičs 1933: 532). Kā izpētījusi mūzikas vēsturniece Zane Gailīte (1952–2019), saglabājušies teksta fragmenti liecina, ka kantāte tikusi tulkota latviski (Gailīte 2012: 27). Diemžēl sīkāku ziņu par šo notikumu trūkst.⁵

5 HERNHŪTIESŪ VIDĒ KANTĀTE BIJA VISNOTĀJĀ IECEINĪTIS MUZIKĀLS ŽANRS. KANTĀTES TIKA PLAŠI IZMANTOTAS DAŽĀDU BRĀĻU DRAUDZES SVINĪBU LAIKĀ KĀ DAĻA NO SVINĪBU RITUĀLA. PAR ŠO SĪKĀK SK.: WEHREND 2001: 171–183.

Kantāte vācu un latviešu valodā izskanējusi arī 1766. gada 1. oktobrī Pierīgā Biķeru Katrīnas baznīcas iesvētīšanas laikā. Tai tekstu sacerējis Johans Gotfrīds Herders, mūziku – tirgotājs un vēlākais Rīgas pilsētas galva Daniels Betfirs (*Daniel Bötthfür*, arī *Boetefeuer*, 1741–1802), bet tekstu latviski tulkojis kādreizējais Biķeru draudzes mācītāja palīgs, tobrīd Rīgas Jāņa baznīcas mācītājs un rakstnieks Kristiāns Rāvensbergs (*Christian Ravensberg*, 1721–1776) (Herder 1766).

Arī Kurzemē oratorijas un kantātes izmantotas dažādu svinīgu notikumu atzīmēšanai, piemēram, Liepājā 1788. gadā ir atskaņota kantāte vācu valodā par godu pilsētas skolas iesvētībām (Gailīte 2012: 27). Šajā kontekstā minams arī Karla Heinriha Grauna (*Carl Heinrich Graun*, 1754–1759) kantātes “Jēzus nāve” (*Der Tod Jesu*, 1755) ar Karla Vilhelma Ramlera vārdiem tulkojums. Stenders kantātes latviskojumu publicē kā pielikumu savai “Svētas gudrības grāmatiņai” (1774). Šis izdevums nāk klajā vienā gadā ar Stendera pirmo dziesmu krājumu “Jaunas Ziņģes”. Atšķirībā no iepriekš minētajām Valmiermuižas un Biķeru baznīcas kantātēm, kuru sacerēšana ir situatīva, Stendera veiktais Grauna un Ramlera kantātes tulkojums nav piesaistīts konkrētam notikumam. Tā uzskatāma par novatoru Rietumeiropā plaši pazīstamas muzikālas tradīcijas pārnesei latviešu kultūrā. Kā raksta muzikologs Džons Vaitfilds Grubss (*John Whitfield Grubbs*), Grauna kantāte ir daudz tulkota un bieži atskaņota; tā gūst fenomenālus panākumus, grūti atrast vācu pilsētu, kurā nebūtu saglabāties vai kādreiz bijis kāds no kantātes norakstiem (Lölkes 1999: 211). Grauna kantāte vācu valodā 18. gadsimta 60. gados atskaņota arī Rīgā ([RA] 1765). To noklausās arī tobrīd vēl jaunais skolotājs un mācītājs Johans Gotfrīds Herders un vēlāk savos pārdzīvojumos par dzirdēto dalās ar draugu Johanu Georgu Šefneru (*Johann Georg Scheffner*, 1736–1820): “[..] Ramlera teicamā kantāte [..] pats labākais pasaulē, ko jebkad esmu lasījis. Ramlers ir īsts harmonijas dēls, Grauna mūzikas cienīgs.”⁶ (Lölkes 1999: 254) Starp citu, Grauns ir arī viens no Kurzemes hercogu iemīļotiem komponistiem (Gailīte 2003: 286), un kantāte ir skanējusi arī Kurzemē, Vircavas pili, hercoga Pētera galma kapelas izpildījumā 1781. gada aprīlī Klusās nedēļas laikā (Lancmanis 2018: 98).

Nav zināms, kas tieši pamudināja Stenderu tulkot kantāti latviski, nav ziņu arī par tās atskaņojumu latviski viņa dzīves laikā. Iespējams, Stenders vēlējies dažādot svētku dievkalpojuma norisi. Baltijas lauku draudzēs vāciešu skaits bija neliels un dievkalpojumi nereti notika visiem kopā latviešu valodā, bet vāciski – tikai dažas reizes gadā. Stendera tulkojuma atbilstmi muzikālajam materiālam lieliski apliecināja tās izpildījums Lielajā Piektdienā 2015. gada 31. martā senās mūzikas adepta Māra Kupča vadībā Sv. Marijas Magdalēnas baznīcā Rīgā.

Visi Stendera iedibinātie jaunumi latviešu mūzikas kultūrā, sākot ar didaktisko ziņģi jeb dziesmu tautas ritmā, ir vērtējami kā vācu kultūras pārnese latviešu muzikālajā kultūrā. Īpaši tālejošas sekas ir Stendera iedibinātajam ziņģes žanram, tas joprojām ir saglabājis savu saikni ar tautas, t. i., populāro kultūru. Kaut arī nav ziņu par Stendera tulkoto Naumaņa solodziesmu un Grauna kantātes atskaņojumu latviski apgaismības laikmetā, tomēr šo darbu latviešu

6 [...] *die Ramlersche vortrefliche Kantate* [...] *die beste, die ich je in der Welt gelesen.* [...] *Rammler ist ein Sohn der Harmonie, u. eines Graun würdig.*

versiju parādīšanās Baltijas grāmatu tirgū uzskatāma par nozīmīgu notikumu. Tautas apgaismības laikmets 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā ir ne tikai latviešu sekulārās literatūras rašanās laiks visplašākajā vārda “literatūra” nozīmē, bet arī eiropēiskās muzikālās tradīcijas – latviskās solodziesmas un kantātes, kā arī triviālās ziņģes sākotne.

- Adamovičs, Ludvigs (1933). *Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks. 1710–1740*. Rīga: Ģenerālkomisija Latvijas Vidusskolu Skolotāju Kooperatīvā.
- Apinis, Aleksejs, Čakars, Oto, Klekere, Ināra (2001). Vecais Stenders latviešu dzejas laukā. Stenders, Gothards Frīdrihs. *Dzeja*. Rīga: Zvaigzne ABC, 237.–284. lpp.
- Busch, Gudrun (2002). Die Emanzipation einer "freyen Kurländerin", oder Musik und Musiker im Leben Elisa von der Reckes. Leisinger, Ulrich (Hrsg.). *Die Verbreitung der Werke Carl Philipp Emanuel Bachs in Ostmitteleuropa im 18. und 19. Jahrhundert*. Frankfurt (Oder): Konzerthalle Karl Philipp Emanuel Bach, S. 360–398.
- Dorothea, Herzogin von Kurland (1805). Schreiben der Durchlauchtigen Herzogin von Kurland. Beilage No 11. *Kurlands Nekrolog oder Beiträge zu Biographien kurländischer Gelehrter*. Stenders *Leben, nebst Anmerkungen und Beilagen, eine Vorlesung, den 21 Mai/ 4. Junius 1796*. Steffenhagen und Sohn, S. 103.
- [DM] (1784). Auszug eines Briefs von Hn. Prof. Jäger aus Mitau vom 18. Apr. 84 an Hn. Schulmeister Hartmann in Ludwigsburg. *Deutsches Museum*, Th. 2., Nr. 43, S. 88–90.
- F. G. H. I. R. (1769). Schluß der Abhandlung von der Erlernung der Musik. Für junge Frauenzimmer. *Hannoversches Magazin*. Nr. 46, Spalte 727.
- Gadebusch, Friedrich Konrad (1777). *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*. Th. II. Riga: J. F. Hartknoch.
- Gailite, Zane (2003). *Par Rīgas mūziku un kumēdiņu spēli*. Rīga: Pētergailis.
- Gailite, Zane (2012). *Laiķa sijātas skaņas. Liepāja*. Rīga: Pils.
- Garda, Michela (2001). Musikalische Paradigmenwechsel im Zeitalter der Aufklärung. Willmann, Joseph (Hrsg.). *Schweizer Jahrbuch für Musikwissenschaft. Neue Folge. 20. Musik und "Aufklärung"*. Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Paris, Wien: Peter Lang, S. 5–19.
- Harnack, Otto (1888). Werther in Kurland. *Baltische Monatschrift*, Nr. 35, S. 515–521.
- Hartmann, Gottlob David (1777). Sophron an seine Freunde. Gadebusch, Friedrich Konrad. *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*. Th. II. Riga: J. F. Hartknoch, S. 14–15.
- Hartmann, Gottlob David (1781). An meine Freunde. Mitau. Stäudlin, Gotthold Friedrich (Hrsg.). *Schwäbischer Musenalmanach für 1782*. Tübingen: J. G. Cotta, S. 127–129.
- Hartmann, Gottlob David (1784). Spranzis. [Übersetzt von Gotthard Friedrich Stender]. *Mitauische Monatschrift*, Nr. 3, S. 284–285.
- Herder, Johann Gottfried (1766). *Kantate zur Einweihung der Katharinen Kirche auf Bickern: den 1ten Oktob. Rīga*: Gedruckt mit Frölichschen Schriften.
- Herders, Johans Gotfrīds (1766). *Dziesmu skaņa pie iesvētīšanas tās Katrīnes baznīcas Bīķerniekos*. Rīga: [G. K. Frēlihs].
- Kaktīng, Jānis, Caunit, Juris (red.) (1858). *100 Dziesmas un ziņģes ar notēm jaunēķiem par labu sagādāts*. Rīga: Hartungs.
- Kundziņš, Kārlis (1879). *Vecais Stenders savā dzīvē un darbā*. E. Bēre.
- [Lancmanis, Imants] (2018). *Dievinātā Doroteja*. Rundāle: Rundāles pils muzejs.
- Lange, Jakob (1772). *Vollständiges Lettisches Lexicon samt angezeigten verschiedenen Provinzialdialekten in Lief- und Kurland*. [W. J. Lauw].
- Lölkes, Herbert (1999). *Ramlers "Der Tod Jesu"* in den *Vertonungen von Graun und Telemann: Kontext – Werkgestalt – Rezeption*. Kassel [etc.]: Bärenreiter.
- Magvas, Kornél (2008). *Für Freimaurerloge und bauslichen Kreis. Johann Gottlieb Naumann und das Dresdner Liedschaffen im 18. Jahrhundert*. Bd. I. Beeskow: Ortus Musikverlag.
- Magvas, Kornél (2018). "Unvermerkt entflohen unsere Stunden von fünf Uhr Abends bis gegen Mitternacht bei Orpheus Naumann." Elisa von der Reckes Beziehung zu Johann Gottlieb Naumann und zeitgenössische Vertonungen ihrer Gedichte. Leyh, Valérie; Müller, Adelheid; Viehöver, Vera (Hrsg.). *Elisa von der Recke. Aufklärerische Kontexte und lebensweltliche Perspektiven*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter GmbH, S. 197–227.
- Merkel, Garlieb (2019 [1797]). Brief an Elisa von der Recke, 20. Juli 1797. Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Bd. I: Texte. Hrsg. Dirk Sangmeister, Thomas Taterka, Jörg Drews. Bremen: Edition Lumière, S. 26–27.
- [MZ] (1787). Mitau, den 23. März. *Mitauische Zeitung*, Nr. 24, 23. März, [o. S.].
- [MZ] (1796). Publikation. *Mitauische Zeitung*,

- Nr. 46, 27. März, [o. S.]. [Naumann, Johann Gottlieb] (1785). *Elegie von Hartmann für Wenige von Naumann*, im Hilscherischen Musik Verlage, 1785. Digital verfügbar: [https://imslp.org/wiki/Elegie_\(Naumann%2C_Johann_Gottlieb\)](https://imslp.org/wiki/Elegie_(Naumann%2C_Johann_Gottlieb)) [am 21.02.2019].
- [RA] (1761). Sachen, so zu verkaufen. *Rigische Anzeigen*, Nr. 19, 12. Nov., S. 117.
- [RA] (1765). II. Bekanntmachungen. *Rigische Anzeigen*, Nr. 12, 21. März, S. 85.
- Ramler, Carl Wilhelm; Krause, Christian Gottfried [1753]. Vorbericht. *Oden mit Melodien*. Erster Theil. Berlin: Friedrich Wilhelm Birnstiel
- Recke, Charlotte von der (1805). [Brief an Gotthard Friedrich Stender. 4. März 1789]. Beilage No. 11. *Kurlands Nekrolog oder Beiträge zu Biographien kurländischer Gelehrter. Stenders Leben, nebst Anmerkungen und Beilagen, eine Vorlesung, den 21 Mai / 4. Junius 1796*. Mitau: Steffenhagen und Sohn, S. 104.
- Recke, Elisa von der (2019 [1797]). Brief an Garlieb Merkel, 8. Sept. 1797. Merkel, Garlieb. *Briefwechsel*. Bd. I: Texte, Hrsg. Dirk Sangmeister, Thomas Taterka, Jörg Drews. Bremen: Edition Lumière, S. 31–34.
- Schwab, Heinrich W. (1992). Die musikalpolitischen Aktivitäten von Johann Abraham Peter Schulz. Zur deutsch-dänischen Musikkultur im Zeitalter der Aufklärung. Bohnen, Klaus, Jørgensen, Sven-Aage (Hrsg.). *Der dänische Gesamtstaat. Kopenhagen-Kiel- Altona*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, S. 182–190.
- Siegert, Reinhart (1995). “Im Volkston”. Zu einem Phantom in Literatur, Musik und Bildender Kunst. Brunold-Bigler, Ursula; Bausinger, Hermann (Hrsg.). *Hören – Sagen – Lesen – Lernen: Bausteine zu einer Geschichte der kommunikativen Kultur. Festschrift für Rudolf Sebenda zum 65. Geburtstag*. Bern: Peter Lang Verlag, S. 691–692.
- Stenderis (1789). Cienīga un žēlīga liela māte. [Recke, Elisa fon der]. *Ielīzes divpadesmit svētas dziesmas, latviešu valodā pārtulkotas no tā veca mācītāja Stendera*. Jelgava: J. F. Stefenhāgens, [3.–4.] lpp.
- Stenders, Gothards Frīdrihs (1774). *Jaunas ziņģes pēc jaukām meldeijām, par gudru izlustēšanu*. Jelgava, Aizpute: J. F. Hinz.
- Stenders, Gothards Frīdrihs (1785). *Ziņģu luster*. Jelgava: J. F. Stefenhāgens.
- Stenders, Gothards Frīdrihs (1789). *Mīļie latvieši. Pasakas in Stāstītiem latviešiem par izlustēšanu un gudru mācību sarakstīti*. Jelgava: J. F. Stefenhāgens, 3.–8. lpp.
- Stenders, Gothards Frīdrihs (1789). *Ziņģu luster. Otrā daļa*. Jelgava: J. F. Stefenhāgens.
- Wehrend, Anja (2001). Kantatenkompositionen als musikalische Ausdrucksform der “praxis pietaktis” in der Herrnhuter Brüdergemeine. Lächele, Rainer (Hrsg.). *Das Echo Halles. Kulturelle Wirkungen des Pietismus*. Tübingen: bibliotheca academica Verlag, S. 171–183.

The Transfer of German Musical Traditions to the Latvian Cultural Space in the Second Half of the 18th Century

Māra Grundule

Keywords: Popular Enlightenment, Popular Song, Cantata, Solo Song, Gotthard Friedrich Stender

The article gives insight into a specific component of the work of Baltic enlightener Gotthard Friedrich Stender (1714–1796) that has heretofore been almost unexplored – the transfer of German musical traditions to the Latvian cultural space. Even though there are no sources that claim that Stender was a composer himself, and none of his books contain musical notation, the texts that had been translated by Stender and published in the collections *Jaunas ziņģes* (New popular songs, 1774) and *Ziņģu lustes* (The Joy of singing, 1785, 1789) were meant for singing and, possibly, also for solo-singing with the accompaniment of some musical instrument. This is suggested, first, by how the form of the translation corresponds to the original's form; second, by the directions, oftentimes attached to the text, that indicate the melody; and third, by the genres of the German originals cantata and song. Stender translated several compositions into Latvian including the text of the religious cantata *Der Tod Jesu* (The Death of Jesus, 1755) by composer Karl Heinrich Graun (1754–1759); songs by various composers that were widely known in German society; as well as a collection of songs by the composer Johann Gottlieb Naumann (1741–1801) that, in its original form, was published together with notation and was intended for solo-singing (female vocals) with the accompaniment of a piano. This article reveals the context of German musical life in the second half of the 18th century and explains the role of music as an instrument of education in Baltic-German and Latvian societies.

La Bibliothèque des ducs de Courlande (1561–1701) et ses ressources françaises¹

Simona Sofija Valke

1 Recherche postdoctorale « Visualisation et analyse numérique de l'information géospatiale : diffusion de la littérature française dans les bibliothèques du XVIIIe siècle du duché de Courlande » Nr. 1.1.1.2/VIAA/2/18/358

La matérialisation du savoir dans le livre, avec l'amélioration des techniques d'impression et la croissance quantitative de la production, constitue, au fil du temps, la preuve la plus convaincante de l'existence du savoir, de même qu'un moyen de transférabilité et de diffusion du texte source. Jean-Marie Goulemot, éminent spécialiste du XVIIIe siècle, soutient, à juste titre, que la notion de livre comme accumulation de savoirs et chemin vers la vérité commence à émerger au XVIIe siècle pour devenir pleinement pertinente au XVIIIe siècle : même les disputes littéraires et les divergences philosophiques font alors l'objet de publication. De plus, la peur de perdre des informations précieuses en ne les immortalisant pas sur le papier décuple l'essor de l'imprimé (Goulemot 1996 : 286). Les traductions d'œuvres de savoir, mais aussi les traductions d'œuvres littéraires, donnent aux publics accès à d'autres espaces culturels. Cependant, le désir de ne pas s'égarer et de comprendre la diversité conceptuelle et/ou imaginative de la langue source ainsi que son originalité conduit à la création de bibliothèques multilingues. Traditionnellement, dans les bibliothèques européennes de la période étudiée, parallèlement à la capacité de naviguer dans différents espaces linguistiques, deux tendances doivent être mises en évidence : la présentation, d'une part, des œuvres classiques qui donnent aux lecteurs un aperçu du patrimoine culturel, et, d'autre part, de la littérature contemporaine qui offre une perspective élargie de la vision du monde. Alors que les livres relevant de la première tendance sont, dans la majorité des cas, publiés en latin et couvrent les domaines de la théologie et de la culture antique, les livres contemporains proposent, aux côtés d'ouvrages rédigés dans la langue maternelle de la bibliothèque, un large éventail de langues. La Bibliothèque des ducs de Courlande, avec des livres en plusieurs langues – principalement allemand, latin, suédois, néerlandais, italien et aussi français – ne fait pas exception.

Il est d'usage d'appeler *la Bibliothèque des ducs de Courlande* la collection de livres qui, après la Grande guerre du Nord, fut transférée, sur l'ordre du tsar Pierre Ier, de *Mitau* (aujourd'hui Jelgava) à Saint-Petersbourg, et qui devint la pierre angulaire de la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie. Le nom de la Bibliothèque provient d'un catalogue, compilé dans la première moitié du XVIIIe siècle, intitulé *Bibliotheca Ducis Curlandiae*. C'est ce titre qui est employé par les chercheurs, bien que le nom *Bibliothèque du duc de Courlande* soit également utilisé, soulignant ainsi son appartenance à son dernier propriétaire, le duc de Courlande Frédéric Guillaume Kettler (*Friedrich Wilhelm Kettler*). Une étude de 1986 du chercheur russe Paul Hotev portant sur la présence de livres français en Russie, et comprenant les ouvrages de la bibliothèque de l'Académie des sciences, décrit *la Bibliothèque du duc* :

Les premières données fiables sur l'achat de livres français pour la bibliothèque remontent à 1716, lorsqu'elle a reçu une vaste collection de livres de l'épouse du duc Friedrich Wilhelm de Courlande (1692–1711), nièce de Pierre le Grand, future impératrice de Russie, Anna Ioannovna. Au total, ont été reçus 2 763 volumes. (Khotev 1986 : 7)²

Pendant le règne de Pierre Ier, une politique d'euro-péanisation débute en Russie, qui, malgré une forte résistance, transforme progressivement mais profondément la façon de percevoir et de penser. Pierre Ier, lecteur passionné et amateur d'idées nouvelles et avant-gardistes, constitue sa bibliothèque non en suivant la tradition du bibliophile mais en agrégeant un essaim d'idées qui reflètent le projet de développement progressif qu'il envisage pour son pays. Ce développement doit s'étendre et prendre de l'ampleur à mesure que s'accumule la quantité de savoir. Même si Pierre Ier trace son propre chemin pour composer sa bibliothèque, les concepts sur les bibliothèques venus d'Europe occidentale et la valeur qu'on leur accorde ne pouvaient pas ne pas affecter les desseins du tsar dans les grands domaines que sont l'éducation, la science, la recherche ou encore l'économie. Neuf livres portant l'inscription de la Bibliothèque des ducs de Courlande sont mentionnés dans la préface de l'index qu'Elizaveta Bobrova consacre à la bibliothèque de Pierre Ier, mais malheureusement, l'auteur ne détaille pas ensuite cette information dans l'index même alors que pour d'autres livres Elizaveta Bobrova fait bien figurer la mention des anciens propriétaires (Bobrova 1978 : 12–13). Il nous est donc impossible de déterminer si parmi ces neuf livres se trouvaient des éditions en langue française.

Ainsi, la création de l'Académie des sciences à Saint-Pétersbourg, ville nouvellement bâtie, et la formation de sa bibliothèque étaient sans aucun doute en phase avec les tendances en cours en Europe à cette époque. À l'instar des pays d'Europe occidentale, la Russie a créé une structure institutionnelle dédiée aux études scientifiques : l'Académie des sciences, ce qui a permis le développement de processus de recherche et a facilité la coopération internationale. Nos objectifs dans cet article seront d'exposer les raisons de la propagation de la langue française en Europe, de faire une étude comparée des recherches portant d'une part, sur le contenu de la Bibliothèque des ducs de Courlande et, d'autre part, sur les conditions de son arrivée à Saint-Pétersbourg, d'analyser les documents disponibles, y compris le catalogue original de la Bibliothèque des ducs de Courlande et sa copie réalisée en 1904, ce qui nous permettra d'appréhender théoriquement la somme de savoir et de culture en français des dirigeants de Courlande. Parallèlement à cette étude, un outil numérisé est en cours de développement qui offrira une vue détaillée de ses résultats : les origines des ressources françaises de la Bibliothèque des ducs de Courlande, la distribution thématique, l'axe chronologique, etc.

2 Toutes les traductions des citations sont de l'auteur de l'article – S. S. V.

Statut et diffusion de la langue française en Europe

Le latin, langue de communication européenne, perdit progressivement son statut au cours du XVIIe siècle et fut remplacé par le français. Le modèle culturel français était séduisant. Notons qu'il repose sur une culture élitiste et sur une tendance à la centralisation développée depuis le XVIIe siècle, ce qui confère au français une certaine universalité au regard d'autres pays linguistiquement divisés. *Le bon usage* selon Claude Favre de Vaugelas, dans son traité publié en 1647 (Favre de Vaugelas 1738 : 18), constitue la base du français classique mais ne s'appuie pas sur des règles grammaticales précises et une pensée rationnelle. Ce grammairien français du XVIIe siècle définit le bon et le mauvais usage de la langue dans la préface de son ouvrage, en les fondant sur l'appartenance à différentes couches de la hiérarchie sociale. « Le mauvais [usage] se forme du plus grand nombre de personnes, qui presque en toutes choses n'est pas le meilleur ; & le bon usage au contraire est composé non pas de la pluralité, mais de l'élite des voix [...], » (Ibid, 20–21) écrit Vaugelas, en introduisant son lecteur au sujet de l'étude. Vaugelas donne le modèle et la règle à suivre, déterminés non seulement par la localisation géographique – le bon français est parlé en Île de France, où réside la cour – mais également par la classe sociale – le français est mieux parlé par les plus hauts rangs de la cour et le roi en est le meilleur connaisseur. Au milieu du XXe siècle, le linguiste allemand Karl August Ott examine l'influence de Vaugelas sur les processus de formation de la langue classique française : il montre comment Vaugelas créa une toute nouvelle vision de l'usage des langues, érigeant la communication comme la fonction la plus importante (Ott 1962 : 94). Ott distingue trois éléments pour un usage correct de la langue : en premier lieu, la différenciation sociale, car seule « la meilleure partie de la cour »³ utilise correctement la langue ; ensuite, une expression et une formulation claires et explicites ; et enfin, la capacité à savoir s'adapter à son interlocuteur – tant pour répondre à son goût que pour être compris de lui – sans que ce dernier ne soit conscient de cet effort. Vaugelas s'adresse aux personnes qui n'appartiennent pas à cette « meilleure partie de la cour » et leur recommande de suivre ces conseils afin d'être en mesure d'ouvrir les portes du grand monde. Il sollicite son lecteur et lui permet, en y appliquant certes un certain effort, de franchir les barrières sociales. La communication ne concerne pas seulement la parole, mais englobe également le comportement et la politesse, une constante soulignée par le grammairien français ; la maîtrise de soi améliore ainsi l'usage de la langue et permet en outre la transformation sociale de la personne. De plus, en parlant ou en écrivant, il faut s'efforcer non seulement de se faire entendre, mais aussi parvenir à l'impossibilité de ne pas être entendu ; cette suggestion fait écho à la clarté soulignée par la rhétorique classique. Si l'usage de la langue elle-même ne doit pas suivre des règles grammaticales strictes, la clarté de la pensée et de la présentation est absolument indispensable. L'aspect rationnel passe alors de la forme au contenu, élément auquel s'ajoute une dimension émotionnelle: il s'agit de plaire, mot-clé du classicisme, gage de succès et de tolérance. Vaugelas révèle les tendances de

3 Selon l'expression de Claude Favre de Vaugelas.

l'usage linguistique de son époque : la crainte de déplaire – et ainsi de se fermer les portes de l'ascension sociale – est l'une des forces motrices qui fait considérer le langage de l'élite de la cour comme la norme.

La langue française et sa réputation d'appartenir à une élite culturelle ainsi que la politisation des normes linguistiques favorisent non seulement l'uniformisation du français et le développement d'une langue classique, mais également sa popularité en Europe où, tout comme en France, ceux qui ne font pas partie de l'élite cherchent à avancer socialement. Les étrangers qui étudient le français l'associent à un usage par les élites, centré sur la culture et la diplomatie. La période favorable au développement du français classique commence avec Henri IV, alors que la France vit un temps de paix relative après de violents conflits religieux, et se poursuit pendant presque tout le XVIIe siècle jusqu'à l'abolition de l'édit de Nantes en 1685, avec des tendances croissantes de centralisation linguistique, promue par le cardinal Mazarin, le cardinal de Richelieu et le roi Louis XIV. Au XVIIIe siècle, le français devient la langue internationale de communication. Mais, dès la fin du XVIIe siècle, Dominique Bouhours, prêtre et grammairien jésuite, écrit qu'il y a peu de pays en Europe qui ne parlent pas français (Bouhours 1741 [1671]: 60–61). Loin de faire l'unanimité, ces positions sur la place de la langue française polarisèrent à la fois soutien et critiques sévères, non seulement de la part des contemporains, mais également bien plus tard. En Russie – pays où le processus d'eupéanisation avait débuté et qui avait progressivement acquis une domination politique dans la région de la Baltique, sapant ainsi l'influence de la Suède – les esprits étaient indéniablement favorables au recours à la langue française, symbole de l'élite. À cela, il faut ajouter que la Russie cherchait à créer un environnement propice au développement de l'éducation et de la science, ambition qui eut des répercussions sur des sphères a priori éloignées de ces domaines comme par exemple les trophées de guerre. Ainsi, le butin de la Grande guerre du Nord contenait-il la Bibliothèque des ducs de Courlande – comme le montre la citation de Paul Khotev mentionnée ci-dessus – et ses livres en français. L'arrivée de la Bibliothèque des ducs de Courlande à Saint-Petersbourg et son intégration dans la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie ont été décrites dans la littérature de recherche, et les thèses sur ce processus ne sont pas toujours concordantes.

Relocalisation de la Bibliothèque des ducs de Courlande

Le fonds de la Bibliothèque des ducs de Courlande se forme sur une période de 140 ans, de 1561 à 1701, pendant le règne des ducs de Courlande de la dynastie Kettler : du premier duc Gothard Kettler au dernier représentant de la lignée, Frédéric Guillaume Kettler. Dans les premiers temps, la bibliothèque est basée à *Goldingen* (aujourd'hui Kuldīga) avant d'être transférée à Jelgava, la capitale du duché (Zanders 2003 : 139).

En juillet 1701, pendant la Grande guerre du Nord, le roi Charles XII de Suède traverse le fleuve Daugava près de Riga et occupe la Courlande, chassant les forces saxonnes et russes et imposant de grandes taxations (Koch 1818 : 177), comme le note Christopher Georg Ziegenhorn, historien du droit de Courlande : « ... la Courlande subissait toutes les atrocités de guerre. Elle avait déjà versé des contributions aux Saxons » (Ziegenhorn 1772 : 69 ; Dunsdorfs 1984 : 12). L'historien allemand Heinrich Diederichs écrit également que le roi de Suède Charles XII avait transféré ses biens au château de Riga (Diederichs 1895 : 37). L'académicien Jānis Stradiņš souligne que c'est à ce moment-là que les livres de la Bibliothèque des ducs sont transférés au château de Riga où ils sont conservés tout au long de la guerre (Stradiņš 2009 : 224). Après 1705, les forces russes commencent à prendre l'avantage dans la Grande guerre du Nord. Le 5 juillet 1709, Boris Cheremetiev entre dans Riga (*Ibid.*, 24) après la signature par la ville de sa capitulation le 4 juillet. Pour renforcer son pouvoir dans les pays baltes, la Russie, écartant l'idée d'inclure le duché de Courlande dans son empire, opte pour une manœuvre diplomatique : la nièce de Pierre Ier, Anna Ioannovna, épouse le sixième et dernier duc de la dynastie Kettler, Frédéric Guillaume Kettler. Un mariage luxueux a lieu à Saint-Petersbourg, alors en construction, puis le couple prend le chemin de *Mitau*, mais le jeune homme décède sur le trajet du retour. Cependant, fort de ce nouveau lien de parenté, Pierre Ier décide de déplacer la Bibliothèque des ducs à Saint-Petersbourg, où elle constitue la base de la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie. Au cours de sa courte vie, Frédéric Guillaume voulut rapatrier cette collection de livres en Courlande à *Mitau*, sans toutefois y parvenir (Yensh 1976 : 25). Il convient de noter que la bibliothèque de l'Académie des sciences fut créée par Pierre Ier en 1714 avant l'Académie elle-même, même si ce nom de bibliothèque ne lui fut accordée qu'en 1728.

En 1829, l'Académie des sciences de Russie fit un don de livres à la bibliothèque générale de l'Université Alexander à Helsinki. Suite à une étude menée conjointement dans les années 1970 par deux chercheuses russe et finlandaise, Irina Lebedeva et Sirkka Havu, l'histoire de la propriété de cette donation est révélée dans un index sorti en 1997 intitulé *Collections données par l'Académie des sciences de Saint-Petersbourg à l'Université Alexander de Finlande en 1829* (Havu, Lebedeva 1997). À Helsinki, 880 livres appartenant à la Bibliothèque des ducs de Courlande sont identifiés : 620 livres du XVIIe siècle et 250 livres du XVIe siècle et de la Renaissance. Parmi ces livres, 680 furent imprimés en Allemagne ; 60 livres furent publiés aux Pays-Bas et autant en France ; l'Italie, la Pologne, le Royaume-Uni, les États baltes et les pays nordiques comptaient chacun dix à vingt ouvrages (Havu 2014, sans nr. de p.). En 2014, une exposition s'est tenue en Lettonie sur la Bibliothèque des ducs de Courlande, où deux des livres français actuellement conservés à la Bibliothèque nationale de Finlande pouvaient être consultés, ainsi qu'un catalogue créé par Viesturs Zanders et Sirkka Havu (Zanders, Havu 2014). Cependant, l'origine de publication des livres n'est pas toujours une indication fiable de la langue dans laquelle ils furent édités.

Identification des livres de la Bibliothèque des ducs de Courlande

Le voyageur et diplomate français Aubry de La Mottraye décrit une visite à la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie en 1726, accompagné de son bibliothécaire Johann Schumacher :

Cette bibliothèque est copieuse & et considerable, elle est composé, pour une grande partie, de celle du feu Duc de *Courlande*, Mari de l'Imperatrice Regnante de *Russie* & de celle du Duc de *Holstein* que Pierre I. enleva avec le fameux Globe de Gotorp après avoir aidé au Roi de *Dannemark* à se saisir du Duché (La Mottraye 1732 : 247).

En 1776, le traducteur, historien et bibliographe Jean Bacmeister, qui travaillait à la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie depuis 1758, publie un essai sur les ressources de la bibliothèque et l'histoire de sa formation (Bacmeister 1776). L'essai est publié en français, allemand et russe respectivement en 1776, 1777 et 1779.

Cet essai de 254 pages de Bacmeister est introduit par une longue préface suivie d'un résumé des débuts de la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie, à l'époque où Schumacher était chargé de mettre en ordre les livres venus de *Mitau* pendant la Grande guerre du Nord, d'en établir la liste et d'en constituer la classification. Cet ordre lui avait été donné par Robert Erskine, président de la Chancellerie médicale (*Aptekarskij prikaz*). Après leur arrivée de Riga, ces livres furent conservés au Palais d'été de Pierre Ier et, selon Bacmeister, 2 500 volumes, principalement consacrés à la philosophie et à la théologie, furent ainsi transportés de Courlande (*Ibid.*, 47–48). Cependant, le catalogue créé par Schumacher a été perdu et le catalogue actuellement disponible de la Bibliothèque des ducs de Courlande a été conçu alors que les livres étaient déjà à l'Académie des sciences de Russie, probablement vers le milieu du XVIIIe siècle.

L'information sur le nombre de livres figurant dans l'essai de Bacmeister a également été reprise par le chercheur russe Pierre Pekarskii qui publia, dans la seconde moitié du XIXe siècle, deux volumes sur l'époque de Pierre Ier, *Science et littérature en Russie sous le règne de Pierre Ier* (1862).

L'émergence et le développement de cette bibliothèque à Saint-Petersbourg, dans les premières années de son existence, étaient un pur hasard : lorsque nos troupes occupèrent les provinces baltes au début du XVIIIe siècle, elles prirent également les livres qui s'y trouvaient (à *Mitau*, par exemple, ainsi furent obtenus jusqu'à 2500 volumes, principalement philosophiques et théologiques) (Pekarskii 1862 : 46).

Pendant l'époque soviétique, des recherches approfondies consacrées au bicentenaire de la bibliothèque de l'Académie des sciences furent effectuées et réunies sous le titre *Histoire de*

la bibliothèque de l'Académie des sciences de l'URSS 1714–1964. Dans la première partie du premier volume, la thèse défendue dans un article publié un an plus tôt par Nikolay Nikol'skiï est reprise, qui suppose que, en plus du globe de Gottorp, des livres ayant appartenu aux Holstein-Gottorp furent également livrés à Saint-Petersbourg (Nicol'skiï 1963 : 81–82). Par conséquent, non seulement les livres de Courlande mais aussi ceux des Holstein-Gottorp étaient ainsi considérés comme les points de départ de la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie (Lupov, Kopanev, Kukushkina 1964). À l'incohérence factuelle de cette thèse, « les livres de Riga – comme nous l'avons mentionné ci-dessus – proviennent de la bibliothèque Gottorp ; les livres de médecine de Moscou sont des livres de la Chancellerie médicale; les livres d'histoire de Moscou, des livres de la bibliothèque du tsar, c'est-à-dire principalement des livres en russe », s'ajoute un message idéologique soviétique « les livres de Moscou étaient, bien sûr, la valeur principale » (*Ibid.*, 14). La chercheuse russe, Yelena Savel'eva, dans un article de 2006, émet, quant à elle, l'hypothèse que les bibliothèques de Gottorp et de Courlande faisaient en réalité partie d'une collection unique (Savel'eva 2006).

Le chercheur letton Juris Jenšs, dans un article de 1976 (Yenšh 1976 : 24–27), examine le transfert de la Bibliothèque des ducs de Courlande à Saint-Petersbourg d'un point de vue différent, en prenant en considération le lieu d'origine de la bibliothèque, et non son lieu de réception. En se basant sur des documents d'archives de l'histoire de la Lettonie, à l'époque de la République soviétique socialiste de Lettonie, et sur des protocoles de la Société de littérature et d'art de Courlande – qui n'étaient pas exploités par les chercheurs russes – il décrit en détail le transfert des livres de *Mitau* à Riga dans un premier temps puis ensuite à Saint-Petersbourg. Ses recherches permettent d'écarter l'hypothèse que la bibliothèque de Gottorp ait pu être transportée depuis Riga et qu'elle se trouvait au même endroit que la Bibliothèque des ducs.

Selon les calculs du chercheur russe Sergey Lupov, le catalogue de la Bibliothèque des ducs de Courlande aurait été créé en 1742⁴. Cependant, cette hypothèse est incompatible avec les affirmations des chercheuses Irina Belayaeva et Irina Lebedeva, qui dans leur étude sur le transfert de la bibliothèque de Pierre Ier à la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie, affirment que, dans les années 1730, tous les volumes provenant de collections privées étaient intégrés dans les collections de la bibliothèque de l'Académie et classés selon leur orientation thématique, comme en témoigne le premier catalogue caméral imprimé (*Kamernyj katalog*) de 1742 à 1744 (Beljaeva, Lebedeva 2019). Ainsi, en 1742, les collections issues de la Bibliothèque des ducs de Courlande comme d'autres bibliothèques privées étaient déjà stockées dans la bibliothèque de l'Académie des sciences et classées selon leur sujet. Pour la chercheuse russe Irina Lebedeva, il est possible que ce catalogue soit une transcription d'une copie plus ancienne. Elle base son hypothèse sur le fait que les manuscrits provenant de la Bibliothèque des ducs de Courlande portent la lettre S et un numéro de catalogue sur les bords et que ces notes, écrites avec une encre et une écriture différentes, semblent plus anciennes que le catalogue. De plus, cette théorie fait écho à l'essai de Bacmeister sur les débuts de la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie.

4 Points de vue sur l'année de création du catalogue, voir : Lebedeva 1976 : 6.

Copie du catalogue de la Bibliothèque des ducs de Courlande

Le catalogue de la Bibliothèque des ducs de Courlande, daté de la première moitié du XVIIIe siècle ([BDC] [s. a.]), a été soigneusement retranscrit et étudié par Hansen, bibliothécaire de la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie. Cette copie du catalogue, conservée aux Archives d'histoire de Lettonie ([BDC] 1904), possède également une préface explicative de huit pages qu'Hansen décida d'ajouter après avoir examiné le catalogue manuscrit du XVIIIe siècle. En date du 24 février 1904, cette préface comporte une description du catalogue, un commentaire sur son système de classification et un bref tableau des recherches effectuées sur la Bibliothèque des ducs. Elle donne en outre toute une série d'informations sur l'endroit où est alors conservée la collection de livres. Hansen y indique également la cote figurant sur les livres à cette époque (par exemple : XXIa / I), la taille du catalogue original (64 pages numérotées en folio de 43×28 cm) et le fait que le catalogue répertoriait aussi bien des livres imprimés que des manuscrits. Dans le catalogue d'origine, les pages étaient remplies recto verso, le nombre de 64 pages indiqué par Hansen est donc à multiplier par deux. Au cours de ses recherches, Hansen essaya de retrouver, au sein de la collection de l'Académie des sciences de Russie, les livres mentionnés dans le catalogue de la Bibliothèque des ducs de Courlande. Mais l'identification de l'ensemble des volumes aurait représenté une tâche trop volumineuse et il choisit donc de se concentrer sur un segment de recherche de 196 livres en concluant que plus de la moitié, à savoir 105 livres, étaient introuvables. Hansen suggéra cependant que ces ouvrages pouvaient avoir été stockés ailleurs, ou que les titres ou les auteurs n'avaient pas été répertoriés avec précision, ce qui aurait rendu leur recherche difficile. En face des titres des livres manquants, Hansen inscrivit la mention *fehlt* pour noter leur absence.

Certaines irrégularités dans la conservation et le répertoriage des livres commencèrent dès la mort de Pierre Ier, lorsqu'il fut décidé de transférer sa collection de livres à la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie. Les ouvrages y passèrent de manière très chaotique et sans enregistrement (Hmelevskih, Karnachev 2016 : 3). Dans un premier temps, ils furent stockés ensemble, mais dès les années 1730, les recueils étaient déjà répartis dans différents fonds sans aucune indication sur leur origine. Les explications de Hansen aident à clarifier leur provenance : il révèle qu'un grand nombre de volumes portent le cachet de la bibliothèque impériale, tandis que certains des livres inscrits au catalogue de la Bibliothèque des ducs de Courlande contiennent les estampilles apposées par leurs anciens propriétaires ou bien leurs marques manuscrites : (*Ex Bibliotheca Friderici Brakel*), Nr. 21 à la page 44 (*Burchardus Bhudt*) et Nr. 268 à page 53 (*Rud. Von Strauch Antwerpiae 1661*).

En étudiant la copie du catalogue, la mention *fehlt* a été trouvée face à deux livres français. Il s'agit pour le premier de l'*Apologie pour la sainte Cène* du théologien calviniste Pierre Du Moulin, très populaire alors, publiée en 1615. Ce livre se trouve actuellement à la Bibliothèque nationale de Finlande et proviendrait vraisemblablement du fonds qui y a été envoyé en 1829. Le second ouvrage français manquant est l'édition in-folio de l'*Instruction*

Chrétienne (1564) du théologien protestant suisse Pierre Viret, qui n'est pas répertoriée à la bibliothèque d'Helsinki. Les autres livres français ne sont pas étiquetés manquants, nous pourrions donc envisager deux options : soit Hansen n'a pas choisi de livres français pour son segment de recherche, soit ces livres étaient encore à la bibliothèque de l'Académie des sciences de Russie en 1904.

Classification du catalogue, années de publication et référencement des livres en français

Le nombre de livres de la Bibliothèque des ducs de Courlande s'élève à 2718. Il est nécessaire de prendre en considération ce que Hansen mentionne explicitement dans sa préface, à savoir qu'il fait la distinction entre le nombre de titres de livres et le nombre de volumes. Ainsi, certains volumes sont doubles, ce qui est dûment reporté dans le nombre de volumes mais n'affecte pas le nombre de titres. *A contrario*, les recueils factices sont répertoriés comme un seul volume, tandis que les différents titres qu'ils contiennent sont bien comptés séparément dans le nombre de titres.

Les livres de la Bibliothèque des ducs sont organisés par format : (1) *Libri in Folio*, (2) *Libri in Quarto*, (3) *Libri in Octavo, mineur* (voir l'image 1). La plupart étaient de petits livres pratiques à lire et à transporter. Les gros livres témoignaient de l'aisance financière de leur propriétaire. Ils étaient faits de grandes feuilles pliées en deux, avec de larges bords sans texte et comportaient des illustrations, principalement des gravures sur cuivre réalisées à l'aide d'une machine à impression spéciale (Châtelain 2005 : 76). Ces grands livres étaient associés aux savants, théologiens et intellectuels qui effectuaient des recherches dans leurs bibliothèques, monastères et laboratoires. Les livres en format *in folio* étaient précieux pour deux raisons : premièrement leur contenu de qualité, fruit d'une longue réflexion, et deuxièmement leur forme sophistiquée. Cependant, le mode de vie des personnes actives exigeait généralement des volumes de taille plus commode et qui pouvaient également être plus aisément rangés sur une étagère de bibliothèque. La Bibliothèque des ducs de Courlande compte ainsi quatre fois plus de livres de petite et moyenne tailles que de grands livres.

Chaque format est réparti par thèmes en plusieurs groupes légèrement différents les uns des autres (voir l'image 1). Dans tous les formats, les sections sur la théologie, la médecine, le droit, la philosophie et l'histoire sont invariablement présentes. Cependant, le classement, d'un point de vue contemporain, est assez approximatif, avec de nombreux thèmes placés sous la locution adverbiale *etc.* de la dernière section des livres *in-octavo* : *Histoire et philosophie*. Par exemple, d'excellentes publications d'architecture et d'art militaire en français sont incluses dans la dernière partie de la section *in-folio* : *Philosophie, Philologie et Histoire*.

Im Gegensatz zu den Büchern weisen die Manuskripte
 Anordn. des grossen Reichswells mit der zweipreschigen Buchdrück-
 auf, und nur von ihnen (die Bände n° 1, 2, 4, 5, 6, 10, 12, 13,
 15, 16, 17) haben ausserdem noch die Klappen rücker als Bibliothek-
 zeichen. Die übrigen sind also ursprünglich aus der Petrusischen
 Bibliothek an die Akademie übergegangen. Darauf hat man,
 offenbar bei der Anlage des Estländischen Kataloges in der
 Akademie, die innerhalb eines jeden Formats fortlaufenden
 Nummern mit Hinzi auf die Manuskripte selbst verlegt, dass
 sämtliche Manuskripte bis auf 5 haben auf der Innenseit
 des Einbandes oder auf dem ersten Blatt ein wiciges c mit
 einer Zahl, die der Stelle des betreffenden Titels im Katalog-
 entpricht. Von den 5, die das Zeichen c mit einer Zahl nicht
 haben, sind 2 (folio n° 9 & 12) in akademischem Besitz, ver-
 gebunden; bei einem (quarto n° 29) ist die Stelle der ersten Seite,
 auf der dieses Abzeichen gewöhnlich steht, abgerissen; und
 eines (quarto n° 33) hat ausser auf dem Einband einen
 aufgesetzten Zettel mit n° 33, sodass nur bei diesem Ma-
 nuscript (octavo n° 17) das Drückzeichen des gemeinsamen
 Abzeichens ohne Verletzung bleibt.

Der Bücherkatalog zerfällt in 3 einzeln aufge-
 führte Formate (Folio, Quarto, Octavo et minus), die ausser-
 dem noch ihrem Inhalte nach in mehrere Gruppen ge-
 gliedert werden. Es sind im ganzen 276 Titelabschriften.
 Die Numeration der Titel ist nicht exact durchgeführt,
 öfters sind Nummern übersprungen, dann wieder häufig
 mehrere Werke unter einer Nummer aufgeführt. So
 ergeben die 276 Titel nur 2596 Nummern.

Die Einteilung des Katalogs ist folgende:

Libri in Folio:

- 1. Theologiae: 104 Titel — 104 Nummern.
- 1. Juridici: 131 " — 130 "
- 1. Medici: 41 " — 41 "
- 1. Physiologici: 32 " — 44 "
- 1. Philosophici, philologici et historici: 285 Titel — 297 Nummern.

Répartition par
 formats et thèmes dans
 l'introduction de la
 copie du catalogue de la
 Bibliothèque des ducs de
 Courlande, par Hansen.
 Archives nationales
 historiques de Lettonie
 (LVVA), 640, 3, Nr. 806,
 fol. 4

✓

Répartition par formats et thèmes dans l'introduction de la copie du catalogue de la Bibliothèque des ducs de Courlande, par Hansen. Archives nationales historiques de Lettonie (LVVA), 640, 3, Nr. 806, fol. 5
→

Libri in quarto:
l. theologici — 229 Titul — 252 Nummern.
l. iuridici et politici 156 . — 184 .
l. medicis et physiologicis 96 . — 81 .
l. philosophici, mathematici, historici et philologici 402 Titul — 391 Nummern.

Libri in octavo:
l. theologici — 296 Titul — 250 Nummern.
l. iuridici et politici — 215 . — 263 .
l. medicis — 111 . — 101 .
l. historici, philologici et 599 . — 476 .

Die Eintheilung eines Buches in eine der angeführten Abteilungen ist oft wohl unrichtig, namentlich die letzte Abtheilung der l. histor. philol. etc. ist sehr laut.

*Bei der Abschrift ist die Numeration des Originals nach Möglichkeit beibehalten worden. Wo im Originalcatalog zwei oder mehr Titel unter einer Nummer eingetragen sind, ist bei der Abschrift keine Aenderung hierin gemacht worden, da ein solches oft unbekannter Grund zur Zahl einer gemeinsamen Nummer vorliegen konnte, so dass ein gemeinsamer Band der andere. Aus offenkundige Fälschungen des Originals sind nicht zurückholt worden; es haben 3 Abtheilungen, nämlich die „*libri theologici in folio*“, „*libri theologici in quarto*“ und „*libri philosophici, mathematici, historici et philologici in quarto*“ aus dem Original-abweichende Numeration erhalten, da im Original Wiederholungen der Zahlen vorkommen. So geht in der sogenannten Abtheilung der Numeration des Originalcatalogs von 1-12 und springt dann wieder auf 43 zurück, um die Reihe bis 62 noch einmal zu durchlaufen, die Abtheilung erhält hiernach im Original nur 94 Nummern, während es thatsächlich 104 sind. Aehnliche Fehler ist bei der „*libri theologici in quarto*“ gemacht worden, und zwar wird erst von 87-96 zweimal gezählt, sodann erst 252 Nummern nur 299 herauskommen. Die Nummern der „*libri philosophici, mathematici, historici et philologici in quarto*“ gehen von 1-239, dann mit Wiederholung nochmal von 238 bis 259 und weiter bis 381, mit Wiederholung von 382 und Aushebung von 396.*

La section d'histoire comprend non seulement l'histoire au sens actuel du terme, mais également des récits de voyage qui ouvrent l'horizon sur d'autres cultures.

Le nombre total de livres français répertoriés n'est pas élevé : seulement 182 sur 2718. Cependant, compte tenu de leur variété et de leur contenu, nous pouvons supposer qu'il ne s'agissait pas d'achats accessoires ou de cadeaux hasardeux faits à leurs propriétaires. En outre, nous pouvons présumer que leurs origines diverses indiquent soit une commande, soit un achat intentionnel au cours d'un voyage. Il est indispensable d'indiquer que nous avons procédé au répertoriage de ces livres français en nous basant sur le nombre de titres de livres. Parmi les livres français de la Bibliothèque des ducs de Courlande ont été identifiés deux recueils factices : le premier était un *in-octavo*, contenant deux titres – l'un en français, l'autre en latin : (1) *Recueil des Traités entre la France et les princes et états étrangers*, 1651, (2) *Tractatus Pacis inter Hispan. et unitum Belgium Monaster., Lugd. Batav.* 1651 ; le deuxième était un *in-duodecimo*, incluant trois titres français : (1) *Histoire des Grands Vizirs*, Amsterdam, 1676, (2) *Mémoires touchant les Ambassadeurs & les Ministres publics par L. M. P.* [le Ministre Prisonnier Abraham de Wicquefort], Cologne, chez Pierre Du Marteau, 1676, (3) Galardi, Ferdinand de, *Réflexions sur les Mémoires pour les Ambassadeurs & réponse au Ministre prisonnier*, Ville-Franche, chez Pierre Petit, 1677. Ainsi, pour ces deux recueils factices, nous comptons quatre livres/titres en français.

Le rédacteur du catalogue original a répertorié l'année de publication pour presque tous les livres enregistrés. Ainsi, même si le nom de l'auteur n'est pas spécifié, ou en cas de doute sur le titre exact du livre, l'année de publication de l'ouvrage est un bon indicateur pour retrouver une édition particulière. Le plus ancien livre en français, inscrit au catalogue de la Bibliothèque des ducs de Courlande, a été publié en 1530. Quelques livres ne sont pas datés, mais après avoir examiné leurs années d'édition et de réédition, il a été établi qu'ils n'auraient pas pu être publiés avant 1530. Parmi les livres français, trois ne sont pas datés. Le premier est *L'exposition du symbole des apostres* une œuvre de Pierre Viret, théologien et confrère du susmentionné Jean Calvin. Cet ouvrage connu deux éditions genevoises, la plus tardive date de 1652, et la première remonte à 1564, lorsque le texte fut inclus dans la publication en plusieurs volumes d'*Instruction Chrétienne*⁵. Deux autres livres français ne possèdent pas de dates, il s'agit des *Essais* de Michel Montaigne. Ces livres ne comportant aucune autre indication, il est impossible de déterminer s'il s'agit de volumes différents ou de deux livres identiques. Or, les *Essais* ne paraissent pour la première fois qu'à la fin du XVIe siècle. À la lumière de ces analyses, on peut donc considérer *Les Chroniques de Messire Jehan Froissard*, publiées à Paris en 1530 dans un imposant format *in-folio*, comme le livre le plus ancien de la Bibliothèque des ducs de Courlande. Chroniqueur de la fin du XIVe siècle, Froissard décrit la Renaissance en France et en Angleterre, et donna des récits sur la guerre de Cent Ans (1337–1453), en accordant une attention particulière aux représentations de chevalerie et de courage. Ces chroniques furent éditées à plusieurs reprises, suscitant à chaque réédition un vif intérêt et servant également de source historique et de leçons exemplaires de vaillance.

5 Les années d'édition des deux livres mentionnés ont été identifiées grâce au lieu d'édition noté dans le catalogue de Hansen.

Au total, dix-neuf livres français du XVIe siècle, à prédominance religieuse, furent enregistrés au catalogue de la Bibliothèque des ducs de Courlande. D'autres sont référencés à des dates ultérieures. À la toute fin du XVIIe siècle, peu de temps avant le transfert des livres à Riga (1701), d'autres livres français arrivèrent à la Bibliothèque : *La pratique de la dévotion, ou traité de l'amour divin* de Pierre Jurieu, publié en 1700 à Rotterdam et le texte du ballet *Le Vaincu de Diane* écrit par Hélié Poirier, publié en 1699 à Stockholm. Il convient de noter que le ballet lui-même fut présenté à la cour de la reine Christine de Suède en novembre 1649, pour saluer la décision de la souveraine de ne pas se marier, et que le philosophe français René Descartes, qui était présent, assista au spectacle (Watson 1990).

Néanmoins, les informations du catalogue original sur les livres français sont discutables. Il existe une divergence entre la liste des livres français du catalogue original (ainsi que de la copie de Hansen) et l'index russo-finlandais des livres du duché de Courlande déjà mentionné plus haut. Ainsi, selon les auteurs Lebedeva et Havu, la Bibliothèque nationale de Finlande possède huit livres de Pierre Du Moulin en français alors que le catalogue original ne répertorie que trois livres de cet auteur.

Sur les 29 livres français identifiés comme faisant partie de la Bibliothèque des ducs de Courlande conservés à la Bibliothèque nationale de Finlande, 18 ne sont pas mentionnés dans le catalogue original. Deux livres français portant les inscriptions de la duchesse Louise Charlotte méritent particulièrement notre attention : *La Piété éprouvée* (1648) de Godefroid Hotton et *La Piété de l'âme* (1649) de Fabrice de la Bassecour, mais seul le premier ouvrage apparaît dans le catalogue original. Un livre ayant appartenant au duc Guillaume (*Wilhelm*) et portant encore son inscription, *La Religion chrestienne, déclarée par le dialogue* (1586) (*Ibid.*, 131) de Matthieu Virel connaît un sort similaire : ce livre n'est pas inscrit dans le catalogue original mais se trouve à la Bibliothèque nationale de Finlande.

Nous pouvons donc conclure que le catalogue original, réalisé à Saint-Petersbourg dans la première moitié du XVIIIe siècle, ne comprenait pas tous les livres en français de la Bibliothèque des ducs de Courlande et que certains de ces livres non enregistrés, pour la plupart des livres de théologie protestante, ont ensuite été donnés à la bibliothèque de l'Université Alexander à Helsinki⁶.

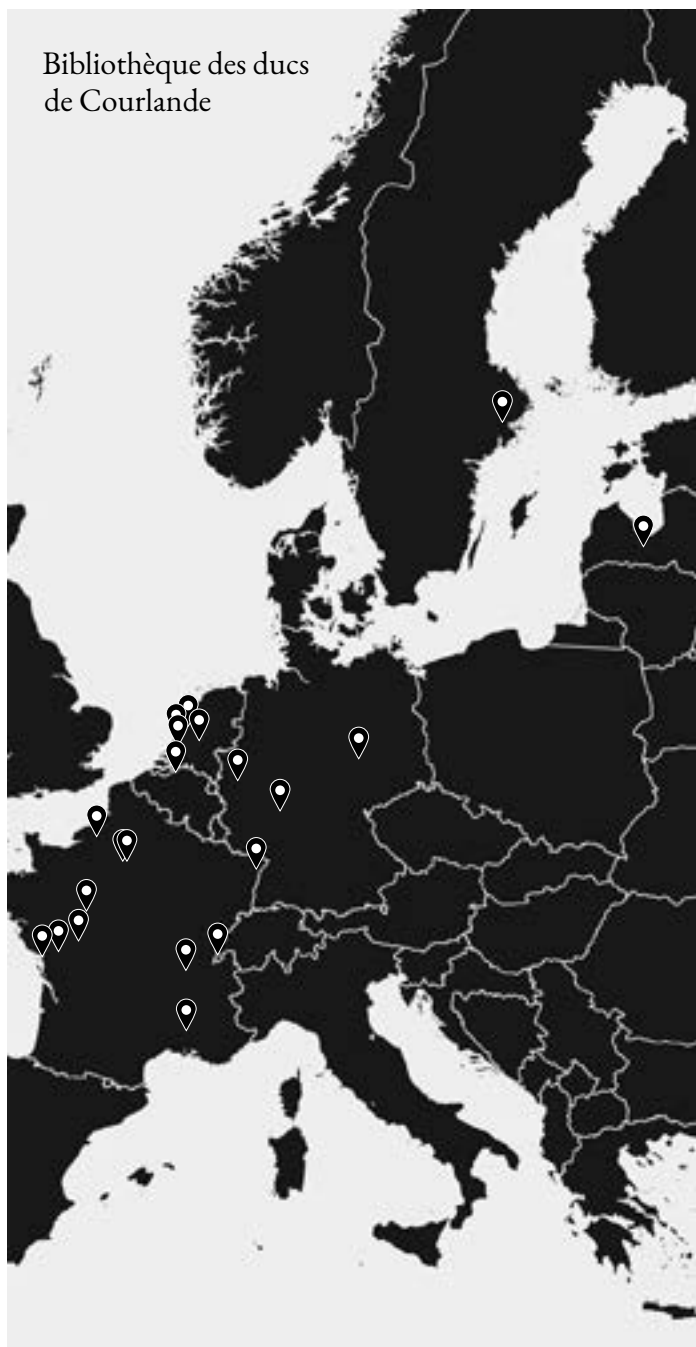
6 L'index publié par la Bibliothèque nationale de Finlande contient un autre livre de la Bibliothèque des ducs de Courlande : *Du combat chrétien ou des afflictions* de Pierre Du Moulin, mais il est peu probable qu'il ait été inclus dans cette Bibliothèque. En effet, le volume de Du Moulin a été publié à Amsterdam en 1710 et à cette époque, les livres de la Bibliothèque des ducs se trouvaient déjà au château de Riga.

Livres français de la Bibliothèque des ducs de Courlande publiés hors de Paris

Les ressources françaises de la Bibliothèque des ducs de Courlande furent imprimées dans différentes villes européennes comme Paris, Amsterdam, Leyde, Genève, La Haye et d'autres encore (voir l'image 2). La géographie de l'édition française du livre au XVIIe siècle, date à laquelle fut publiée la plupart des livres de la bibliothèque ducale, était assez vaste, et nous pouvons mentionner trois facteurs clés qui ont conduit à sa décentralisation : la censure, les prix du papier et l'intolérance religieuse.

Un événement important pour l'édition des livres en France se produit à la fin de l'année 1537, lorsque le roi François Ier signe une ordonnance obligeant les libraires à déposer à la bibliothèque royale du château de Blois un exemplaire de chaque publication avant sa mise en vente. Cette ordonnance de « dépôt légal » contribue, d'une part, à la préservation des imprimés et à leur référencement pour les générations futures et permet, d'autre part, de contrôler le contenu des livres. En outre, en mars 1538, cette première ordonnance est appuyée par l'ordonnance du Châtelet qui insiste particulièrement sur le fait que le contenu des livres publiés doit être conforme à la doctrine religieuse en vigueur dans le royaume (Larivière 2000 : 5). Dès 1629, sous le contrôle du cardinal Richelieu, des premières mesures strictes de censure laïque sont mises en place en France. Elles visent à renforcer la monarchie et à empêcher le libertinage excessif dont on pense qu'il conduirait à l'anarchie et au désordre public. Ainsi, le contrôle des livres à publier de même que la nomination des censeurs royaux sont confiés au chancelier et au garde des sceaux (Bernsen 2005 : 73–86 ; Quintin 2015 : 86, 91). L'événement, en limitant le pouvoir ecclésiastique dans ce domaine, marque une étape importante dans la sécularisation de la surveillance de l'édition des livres. En outre, le monde de l'édition est également affecté par des difficultés techniques : la qualité du papier diminue car les fabricants de papier sont taxés plus lourdement au début des années 1630 pour compenser les pertes causées par la guerre de Trente Ans (1618–1648). Enfin, un demi-siècle après la promulgation par Henri IV en 1598 de l'édit de Nantes, qui autorisait la liberté de religion, la tolérance religieuse a considérablement reculé et les éditeurs protestants français se délocalisent hors de Paris ou partent à l'étranger. Conscients de l'importance de la diffusion de la langue française, les éditeurs des pays voisins profitent de la situation pour développer leur activité dans le domaine de l'édition (voir : Berkvens-Stevelinck 1990 : 388–390).

Le public cible des éditeurs basés hors de France ne se limite pas à l'élite intellectuelle européenne qui, l'usage du latin diminuant, se concentre sur la langue française, mais il englobe également les Français, et en premier lieu, ceux qui ont quitté la France chassés par les troubles religieux. Un lectorat important se forme ainsi hors de France. Mais, les livres publiés à l'étranger, moins onéreux, séduisent également les lecteurs à l'intérieur même des frontières françaises ; ils peuvent alors en outre par ce biais accéder à une littérature interdite. Il est à noter que les livres de la section Théologie de la Bibliothèque des ducs sont pour la plupart publiés hors de Paris.

Mitau (Bibliothèque des
ducs de Courlande)

Antwerpen
Amsterdam
Avignon
Charenton-le-Pont
Cologne
Cothen
Francfort
Genève
Halle (Saale)
La Haye
La Rochelle
Leyde
Lyon
Niort
Paris
Poitier
Rouen
Rotterdam
Stockholm
Strasbourg
Tours

Carte des lieux d'édition de livres français de la Bibliothèque des ducs de Courlande

Caractéristique de ces lieux d'édition française en dehors de Paris dont les livres sont parvenus jusqu'à la Bibliothèque des ducs de Courlande, Genève est un bon exemple à étudier. La ville profite d'une position géographique avantageuse, les voies terrestres et fluviales qui la traversent en font un point de départ pratique, et elle se trouve ainsi à un carrefour des routes commerciales et également des routes du commerce de livres. L'historien suisse Bernard Lescaze souligne l'importance du rôle des libraires et éditeurs genevois sur les marchés internationaux du livre que ce soit en Italie, en Espagne et même à Pékin⁷. Vu la popularité et l'étendue des éditions genevoises, il est probable que les livres publiés à Genève concurrençaient également un grand succès auprès de la bonne société germano-balte. Il s'agissait avant tout de publications théologiques. C'est précisément à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle que les éditions genevoises dominent dans la Bibliothèque des ducs.

La Bibliothèque des ducs contient deux Bibles en français : la Bible de Genève de 1588 et la Bible de La Rochelle de 1606, ainsi que le Nouveau Testament, publié à Genève en 1562. La Bible de La Rochelle est en fait une réimpression de la Bible de Genève. En 1588, le successeur de Jean Calvin à l'Académie de Genève, Théodore de Bèze, révisa le texte de la Bible, et ce texte fut ensuite imprimé tout au long du siècle suivant un peu partout en Europe, comme par exemple à La Rochelle en 1606, à Saumur en 1614, à Sedan en 1633 et à Amsterdam en 1635 ([Bibles françaises] [s. a.]). Les *Sermons sur l'histoire de la Passion et Sépulture de nostre seigneur Jesus Christ*, publiés en 1598, se trouvent également dans la Bibliothèque des ducs, de même que le fascinant livre de Matthieu Virel *La religion chrestienne, declaree par le dialogue*, publié à Genève en 1586⁸. Les livres de la Bibliothèque des ducs édités à Genève sont tous de taille moyenne *in-quarto* ou de petite taille *in-octavo*, donc transportables, à l'exception de la Bible de La Rochelle, publiée au format *in-folio* qui a pu être destinée à être placée de façon permanente dans un lieu dédié aux cérémonies religieuses. Au total, la bibliothèque des ducs possédait 18 ouvrages d'édition genevoise du XVIe siècle de langue française parmi lesquels 16 sont mentionnés dans le catalogue original et deux se trouvent à la Bibliothèque nationale de Finlande. Puis le flux de Genève s'épuisa. Tous ces ouvrages de la Bibliothèque, édités à Genève, étaient consacrés aux questions religieuses, excepté le dictionnaire espagnol, français et italien publié en 1623 : *Le Tresor de trois Langues par C. Oudin*.

Il est probable que le mariage du duc Jacob de Courlande en 1645 avec Louise Charlotte, fille du prince-électeur de Brandebourg, d'obédience calviniste, a non seulement encouragé les adeptes de cette foi réformée à venir s'installer en Courlande (Jakovljeva 2008 : 28), mais a également été l'occasion d'agrandir la Bibliothèque des ducs. La présence de livres théologiques français à orientation calviniste de la fin du XVIe et du début du XVIIe siècles au sein de la Bibliothèque des ducs peut être expliquée de deux façons : soit ces livres furent acquis sous les règnes du duc Gothard et de ses fils, soit Louise Charlotte a enrichi le fonds

7 Voir le chapitre « Commerce d'assortiment et livres interdits : Genève » par Bernard Lescaze (Lescaze 1990).

8 Ce livre se trouve à la Bibliothèque nationale de Finlande (il n'est pas inclus dans le catalogue original). En 2014, la Bibliothèque nationale de Lettonie et le Musée du château de Rundāle l'ont exposé à l'occasion de l'exposition consacrée à la Bibliothèque des ducs de Courlande. Voir : Zanders, Havu 2014.

de la Bibliothèque de ses livres de famille. La dévotion religieuse de Louise Charlotte est attestée par le livre susmentionné de Fabrice de La Bassecour *La Piété de l'âme fidèle*, publié à Amsterdam, dont la première page porte une inscription rédigée de la propre main de la duchesse: « Aimer Dieu et aussi le craindre / C'est le but qu'il nous faut atteindre / Louyse Charlotte Duchesse de Courlant. »

Une partie importante des livres français de la Bibliothèque des ducs est consacrée non seulement aux questions théologiques, mais aussi à l'architecture et aux arts équestres. Ces livres se distinguent principalement par la qualité de leur impression. Deux livres publiés hors de France ont retenu notre attention. Le plus beau livre d'architecture en français de la bibliothèque est sans aucun doute *Les Cinq Rangs d'Architecture a scavoir : Tuscanne, Dorinque, Ionique, corinthiaque et composée* (1620) d'Henricus Hondius. Cet ouvrage comporte des gravures détaillées représentant des vues générales de bâtiments et leur intégration dans le paysage, ainsi que des pièces et des dessins techniques. Nous pouvons supposer que cette belle édition a pu avoir une influence sur les constructions architecturales de Courlande de cette époque. *Le manège royal / Die königliche reitschuel* (1626) d'Antoine de Pluvinet, écuyer d'Henri III et d'Henri IV et professeur d'équitation de Louis XIII, a été publié à Braunschweig dans une édition bilingue français-allemand magnifiquement illustrée. Son arrivée en Courlande a éventuellement pu être facilitée par la proximité de *Mitau* avec Riga, qui faisait partie, tout comme Braunschweig, de la Ligue hanséatique. Les liens commerciaux entre ces deux villes sont donc pleinement plausibles.

Livres français de la Bibliothèque des ducs de Courlande publiés à Paris

Une partie importante des livres en langue française de la Bibliothèque des ducs de Courlande ont été publiés à Paris : ainsi sur un total de 182 exemplaires, 68 y ont été publiés. La place de langue et de la culture françaises, qui avait évolué tout au long du XVIIe siècle pour devenir l'apanage des élites, peut en partie expliquer la présence des livres en français dans les bibliothèques des particuliers à travers l'Europe. De plus, la préciosité qui, à l'époque, se manifeste non seulement dans la littérature mais aussi dans le mode de vie, favorise et encourage la lecture, passe-temps qui jusqu'alors n'était pas extrêmement répandu même dans les familles bien nées. Dans les pays germaniques, sous l'influence du protestantisme, l'instruction commence à jouer un rôle plus important dans l'éducation des nouvelles générations. La culture protestante semble plus ouverte à la lecture que la culture catholique qui voit la lecture comme une occupation indésirable dans la mesure où elle permet une prise de conscience de la diversité des opinions. Ainsi, les pays à dominante protestante développent une culture des bibliothèques différente de celle des terres catholiques, que ce soit dans leur création, leur accessibilité ou leur répartition. Les

livres recommandés par les pasteurs protestants sont, bien entendu, les Saintes Écritures et des livres de piété. En Allemagne, on établit, dans chaque paroisse, des listes de personnes sachant lire afin d'être en mesure d'identifier les foyers qui pourraient être consommateurs de littérature dévotée et didactique. Le spécialiste français de l'histoire du livre Henri-Jean Martin cite l'exemple du marquis François de Bassompierre (1579–1646), devenu maréchal en 1622, très admiré dans la société pour sa bibliothèque de 4000 livres. La constitution de cette bibliothèque s'explique par ses origines allemandes, l'instruction étant fort appréciée dans les contrées germaniques. Pendant les guerres de Religion en France, les jeunes hommes de 13 et 14 ans sont envoyés au combat, ce qui les force à négliger leur instruction et leur alphabétisation. Sous Louis XIV, la jeunesse est plus instruite mais on ne peut toujours pas la définir comme érudite, la lecture reste cantonnée à un loisir amusant et divertissant qui se révèle utile pour entretenir la conversation (Martin 1952 : 310).

Dès la fin du XVIe siècle, des corporations de libraires se forment dans les grandes villes françaises. Un tel regroupement est dicté par la conjoncture économique, les grandes innovations techniques n'étant pas mises en œuvre, la mutualisation des ressources permet de réaliser d'importants projets d'édition. À Paris, cette corporation est créée en 1618 : dans une situation économique difficile, il est non seulement plus facile de s'unir pour exister : mais aussi pour assurer une plus grande qualité de la production. Le pouvoir soutient ces corporations car elles contribuent à la réduction du nombre d'éditions pirates et de faible qualité présentant notamment des erreurs, une mise en page négligée et d'autres défauts encore.

À Paris, l'activité commerciale des libraires se concentre majoritairement dans le quartier latin, près de l'Université, principalement autour de la rue Saint-Jacques. Un autre endroit particulièrement intéressant est le Palais de la Cité, entouré de libraires qui publient et vendent de la littérature juridique et des ouvrages de belles-lettres « destinés à un public plus vaste et plus mondain » (*Ibid.*, 307). Jusqu'à la Révolution française, ces deux sites restent les principaux centres de vente de livres de la capitale. La production des libraires du Palais s'adresse au grand public ainsi qu'à l'élite lettrée. Mentionnons quelques-unes de leurs éditions retrouvées parmi les livres français de la Bibliothèque des ducs de Courlande. Tous ces ouvrages sont consacrés à des sujets profanes : histoire, philosophie, arts militaires, apprentissage des langues et littérature, et, aucun n'est une édition *in-folio*. Cinq livres sont publiés par Antoine de Sommaville, grand libraire au Palais de la Cité, seul ou en collaboration avec d'autres libraires, ils sont datés d'entre 1640 et 1650.

Auteur	Titre et format	Éditeur et année d'édition
Antoine Oudin	<i>Dialogues fort recreatifs composez en espagnol, et nouvellement mis en italien, alleman, & françois, in-octavo</i>	Paris : Antoine de Sommaville, 1650
S. n.	<i>Le Guerrier prudent et politique, in-quarto</i>	Paris : Antoine de Sommaville et Augustin Courbé, 1643

Sieur de La Caze	<i>Cammane Tragedie, in-quatro</i>	Paris : Antoine de Sommaville, 1641
Remy	<i>L' Angelique, in-octavo</i>	Paris : Antoine de Sommaville, 1640
Sénèque	<i>Des bienfaits etc., in-octavo</i>	Paris : Antoine de Sommaville, 1650

Augustin Courbé, un autre libraire du Palais de la Cité qui, avec Sommaville, a publié un livre brillamment illustré sur l'art militaire, a édité également deux autres livres qui ont fait partie de la Bibliothèque des ducs de Courlande : *Lettres d'Auvray* (1630) et *Les œuvres morales et politiques de messire François Bacon Grand Chancelier d'Angleterre* (1637). Ces œuvres, de contenus divers, datant de 1630 à 1650, ont été achetées ou commandées à l'un des points de vente du Palais de la Cité et sont vraisemblablement arrivées dans la Bibliothèque des ducs au début du règne du duc Jacob Kettler ou à la fin du règne du duc Frédéric. Une seule édition présente une incohérence chronologique : il s'agit de *L'Astrée* (1607) d'Honoré Durfé par Toussaints du Bray. Ce roman pastoral, œuvre littéraire remarquable et volumineuse du XVIIe siècle, est parfois qualifié de « roman des romans » (5 volumes, 12 livres chacun, 40 histoires, 5 399 pages). Cet ouvrage connaît également un succès considérable dans toute les cours d'Europe. Ces volumes sont publiés pour la première fois entre 1607 et 1627 et il est à noter que la première partie de la première édition, rareté bibliographique, se trouve dans la Bibliothèque des ducs de Courlande.

On aurait pu penser trouver dans la Bibliothèque des ducs des ouvrages scientifiques et théologiques des éditeurs ou associations d'éditeurs renommés de la rue Saint-Jacques, travaillant sous les auspices de la Sorbonne, et occupant une place prépondérante sur le marché du livre comme Sébastien Cramoissy, Sébastien Nivelles et d'autres. Cependant, leurs éditions ne figurent pas dans la collection de la Bibliothèque des ducs. Le catalogue de la Bibliothèque des ducs ne contient que deux livres des éditeurs de la rue Saint-Jacques : *Mémoires de Louis De Pontis* (1676), édités par Desprez, et *Chirurgie française, recueillie par M. Jacques Dalechamps* (1610) édité par Olivier de Varennes.

En étudiant les années d'édition des livres français de la Bibliothèque des ducs de Courlande, on observe que la plupart des livres sont imprimés vers le milieu du XVIIe siècle, c'est-à-dire pendant le règne du duc Jacob qui dirigea la Courlande de 1642 à 1681. L'essor économique du duché de Courlande et le commerce florissant ont non seulement contribué à la richesse financière des ducs, mais aussi à l'accumulation de livres en français dans leur Bibliothèque. L'achat de livres profanes auprès des librairies du Palais de la Cité durant plusieurs décennies pourrait être la conséquence d'un voyage effectué par le duc au milieu des années 1630 qui lui avait laissé une grande impression et avait suscité chez lui un vif intérêt pour la culture française et le désir de diversifier ses connaissances. L'utilisation croissante du français dans la communication internationale et l'exemple culturel de l'absolutisme associé à l'unification linguistique du territoire se révèlent des modèles attrayants pour les dirigeants germano-baltes, qui, éloignés de leur centre d'influence allemand, sont confrontés à une situation politique complexe, et souhaitent apporter des solutions aux difficultés rencontrées tant sur le plan religieux que laïc.

Conclusion

Au XVIIe siècle, la langue française se propage en Europe. Dans le duché de Courlande, cette tendance est renforcée, d'une part, par l'influence politique de la Russie voisine, qui aspire à un mode de vie occidental, et, d'autre part, par l'intérêt grandissant des pays germaniques pour le français, non seulement en tant que langue culturelle mais aussi en tant que modèle d'unification linguistique. Au cours des 140 années précédant la Grande guerre du Nord, les dirigeants du duché de Courlande ont constitué une bibliothèque prestigieuse qui possédait un fonds français intéressant, reflet de l'évolution des intérêts de ses propriétaires. Les ouvrages les plus anciens sont des livres pieux qui ont pu appartenir à Gothard, le premier duc de Courlande, puis les domaines des publications se sont étendus pour couvrir, entre autres, l'histoire, les arts militaires, la philosophie. La présence d'éditions françaises dans la Bibliothèque des ducs de Courlande démontre également que les ducs avaient certainement connaissance des manifestations culturelles et des phénomènes de mode du savoir qui traversaient alors l'Europe occidentale. Notre recherche, qui englobe la totalité des livres en français de la Bibliothèque des ducs de Courlande, sera disponible numériquement en ligne et accessible au public à partir de la fin de l'année 2021 sur le site de l'Institut de littérature, de folklore et d'art de l'Université de Lettonie (LU LFMI – <http://lulfmi.lv>). L'étude des livres français présents au sein, premièrement, de la Bibliothèque des ducs de Courlande de la dynastie Biron, deuxièmement, des cabinets de lecture du duché et enfin de l'*Academia Petrina*, établissement d'éducation supérieure fondé à Mitau en 1775, poursuivra et complétera cette analyse.

- Bacmeister, Johann Vollrath (1776). *Essai sur la bibliothèque et le Cabinet des curiosités et d'histoire naturelle de l'Académie des sciences de Saint-Petersbourg, par Jean Bacmeister, sous bibliothécaire de l'Académie des Sciences*. [S. l.] : Weitbrecht et Schnoor.
- [BDC] (1904). *Bibliotheca Ducis Curlandiae* [copie du catalogue de la Bbibliothèque des Ducs de Courlande, par Hansen]. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 640. f., 3. apr., 806. l.
- [BDC] [s. a.]. *Bibliotheca Ducis Curlandiae* [catalogue de la Bibliothèque des Ducs de Courlande]. Sankt-Peterburgskii filial Arhiva Rossiskoi Akademii Nauk, fond 158, opis' 1, nomer 210.
- [Bibles françaises] [s. a.]. *Chronologie des Bibles françaises du XVIe au XXe siècle (avec des précisions sur les manuscrits utilisés)*. Disponible : http://lt.cera.chez-alice.fr/Fonds/Bible/BIBLE/TABLEAU/bibles_chrono.htm [consulté le 03.06.2019.].
- Beljaeva, Irina, Lebedeva, Irina (2006). L'histoire de la bibliothèque de Pierre le Grand et de ses catalogues. *Cahiers du monde russe*, 47/3, Disponible : <http://journals.openedition.org/monderusse/8833> [consulté le 27.08.2019.].
- Berkvens-Stevelinck, Christiane (1990). L'édition et le commerce du livre français en Europe. Chartier, Roger, Martin, Henri-Jean (dir.). *Histoire de l'édition française*. Tome 2, *Le livre triomphant*. Paris : Fayard, p. 388–402.
- Bernsen, Michaël (2005). Censure, autocensure et l'œuvre de Jean de la Fontaine. Domenech, Jacques (dir.). *Censure, auto-censure et art d'écrire. De l'Antiquité à nos jours*. Bruxelles : Complexe, p. 73–86.
- Bobrova, Elizaveta (sost.) (1978). *Biblioteka Petra I: Ukazatel'-spravochnik*. Leningrad : BAN .
- Bouhours, Dominique (1741 [1671]). *Les entretiens d'Ariste et d'Eugène*. Paris : chez Cavalier.
- Châtelain, Jean-Marc (2005). Formes et enjeux de l'illustration dans le livre d'apparat au XVIIe siècle. *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, Nr. 57, p. 76–98.
- Diederichs, Heinrich (1895). [Diederichs Vortragsbericht]. *Sitzungsberichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und Jahresbericht der Kurländischen Provincialmuseums aus dem Jahre 1894*. Mitau: Steffenhagen und Sohn, S. 36–39.
- Dunsdorfs, Edgars (1984). *Kurzemes*
- karakartes (17. un 18. gadsimteni)*. Melburna: Kārļa Zariņa fonds.
- Favre de Vaugelas, Claude (1738). *Remarques de M. de Vaugelas sur la langue françoise, Avec des notes de Messieurs Patru, & T. Corneille*. Tome premier. Paris : Didot.
- Goulemot, Jean-Marie (1996). Bibliothèques, encyclopédisme et angoisses de la perte : l'exhaustivité ambiguë des Lumières. Baratin, Marc, Jacob, Christian (dir.). *Le pouvoir des bibliothèques. La mémoire des livres en Occident*. Paris : Albin Michel, p. 285–298.
- Havu, Sirka (2014). Pēterburgas grāmatu kolekcijas Helsinku Universitātes bibliotēkā – Somijas Nacionālajā bibliotēkā. Zanders, Viesturs, Havu, Sirka. *Ex Bibliotheca Ducis Curlandiae* [izstādes katalogs]. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, bez lpp.
- Havu, Sirka, Lebedeva, Irina (1997). *Collections donated by the Academy of Sciences of St. Petersburg to the Alexander University of Finland in 1829*. Helsinki: Helsinki University Library.
- Jakovļeva, Māriete (2008). Ieskats Kurzemes hercogistes reliģiskajā dzīvē. Barševskis, Aldis (atb. par izd.). *Jelgavas muzeja raksti IV*. Jelgava: Ģ. Eliasa Jelgavas Vēstures un mākslas muzejs, 24.–30. lpp.
- Hmelevskih, Irina, Karnachev, Aleksandr. (2016). *Biblioteka Petra Velikogo: zapadnoevropejskie pečatnye knigi*. T. 1, Kn. 1. Sankt-Peterburg: BAN.
- Khotev, Pavel (1986). *Frantsuzskaya kniga v Rossii v XVIII v*. Leningrad: Nauka, s. 5–58.
- Koch, Christophe (1818). *Histoire abrégée des traités de paix, entre les puissances de l'Europe, depuis la paix de Westphalie*, T. 13. Paris : Gide.
- La Mottraye, Aubry de (1732). *Voyages, en anglois et en françois, d'A. de La Motraye en diverses provinces et places de la Prusse ducale et royale, de la Russie, de la Pologne, etc*. La Haye : A. Moettjens.
- Larivière, Jules (2000). *Principes directeurs pour l'élaboration d'une législation sur le dépôt légal*. Paris : Organisation des Nation Unies pour l'éducation, la science et la culture.
- Lebedeva, Irina (1976). Obzor rukopisnyh knig Kurljandskogo sobranija biblioteki AN SSSR . Luppov, Sergej, Moiseyeva, Ariadna (red.). *Rukopisnye i redkie pečatnye knigi v fondab biblioteki AN SSSR*: Sbornik nauchnyh

- trudov. Leningrad: BAN, s. 5–26.
- Lescaze, Bernard (1990). Commerce d'assortiment et livres interdits : Genève. Chartier, Roger, Martin, Henri-Jean (dir.). *Histoire de l'édition française*. T. 2, *Le livre triomphant*. Paris : Fayard, p. 418–428.
- Lupov, Sergey, Kopanev, Aleksandr, Kukushkina, Margarita i dr. (1964). *Istoriya Biblioteki Akademii nauk SSSR: 1714–1964*. Moskva: Nauka.
- Martin, Henri-Jean (1953). L'édition parisienne au XVIIe siècle : quelques aspects économiques. *Annales. Économies, sociétés, civilisations*. 7e année, N. 3, p. 303–318.
- Nikol'skiĭ, Nikolaj (1963). K voprosu ob istoricheskom znachenii i o pervonachal'nom knizhnom fonde Biblioteki Akademii nauk SSSR. Fillipov Mihail (otv. red.). *Trudy Biblioteki Akademii nauk SSSR, Biblioteka Akademii nauk SSSR i Fundamental'naja biblioteka obshestvennykh nauk Akademii nauk SSSR*. T. 7, s. 70–86.
- Ott, Karl August (1962). La notion du « bon usage » dans les *Remarques* de Vaugelas. *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, Nr. 14, p. 79–94. Disponible : <https://doi.org/10.3406/caief.1962.2218> [consulté le 08.06.2019.].
- Pekarskii, Petr (1862). *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*. T. 1. Peterburg: Tovarishchestva "Obshchestvennaya pol'za".
- Quintin, Jean-Louis (2015). Les institutions de censure religieuse en France (XVIe–XVIIe siècles). Fragnito, Gigliola, Tallon, Alain (dir.). *Hétérodoxies croisées : Catholicismes pluriels entre France et Italie, XVIe–XVIIe siècles*. Rome : Publications de l'École française de Rome. Disponible : <https://books.openedition.org/efr/2837?lang=fr> [consulté le 10.06.2019.].
- Savel'eva, Elena (2006). K voprosu o biblioteke Kurljandskikh gercogov. Leonov, Valeriy (otv. red.). *Kniga v Rossii*. Moskva: Nauka, s. 240–249.
- Stradiņš, Jānis (2009). *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Vaugelas, Claude Favre de (1738). *Remarques de M. de Vaugelas sur la langue française, Avec des notes de Messieurs Patru, & T. Corneille*. Tome premier, Paris : Didot.
- Watson, Richard Allan (1990). René Descartes n'est pas l'auteur de « La Naissance de la paix ». *Archives De Philosophie*, vol. 53, Nr. 3, p. 389–401. Disponible : www.jstor.org/stable/43036745 [consulté le 22.07.2019.].
- Yensh, Georgiy (1976). K istorii osnovaniya Biblioteki Akademii nauk SSSR. Valeskaln, Peteris (otv. red.). *Iz istorii estestvoznaniya i tehniky Pribaltiki*. T. 5. Rīga: Zinatne, s. 24–27.
- Zanders, Viesturs (2003). Privatbibliotheken im kulturhistorischen Kontext Lettlands. Vom 17. Jahrhundert bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Garber, Klaus, Klöcker, Martin (Hrsg.). *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, S. 137–148.
- Zanders, Viesturs, Havu, Sirkka (2014). *Ex Bibliotheca Ducis Curlandiae* [izstādes katalogs]. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, bez lpp.
- Ziegenhorn, Christoph Georg von (1772). *Staatsrecht der Herzogthümer Curland & Semgallen*. Königsberg: Kanter.

Kurzemes hercogu bibliotēka (1561–1701) un tās franču resursi

Simona Sofija Valke

Atslēgvārdi: Kurzemes hercogu bibliotēka, katalogs, Krievijas Zinātņu akadēmijas bibliotēka, grāmatas franču valodā, hercogi Ketleri

Rakstā tiek pētīta Kurzemes hercogu bibliotēka, kas 18. gadsimta sākumā kā Lielā Ziemeļu kara trofeja tiek nogādāta Rīgā un pēc tam, pēc Krievijas imperatora Pētera I pavēles, pārvesta uz Pēterburgu, kur iekļauta Krievijas Zinātņu akadēmijas bibliotēkas sastāvā. Pēterburgā tapušais Kurzemes hercogu bibliotēkas grāmatu uzskaites katalogs, kura precīzs izveidošanas gads nav zināms, sniedz ziņas par tajā ietilpstošajām grāmatām franču valodā. Tomēr Krievijas Zinātņu akadēmijas bibliotēkas 1829. gadā veiktais dāvinājums Helsinku Aleksandra universitātes bibliotēkai uzrāda franču grāmatas no Kurzemes hercogu bibliotēkas, kuras nav tikušas reģistrētas minētajā katalogā. Rakstā tiek veikta ar bibliotēkas pārvietošanu saistītās pieejamās pētnieciskās literatūras salīdzinoša analīze un grāmatu uzskaites dokumentu izpēte, kā arī apskatīti franču valodas pieaugošo izplatību ierosinošie faktori un veikta Kurzemes hercogu bibliotēkas franču resursu izcelsmes vietu, izdošanas gadu un arī vispārēja tematiska analīze.

Kurzemes-Zemgales hercogistes senās monētu kolekcijas¹

Viktors Dāboliņš

1 Raksts tapis ar projekta “Latvijas teritorija kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskarsmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām” (Nr. AAP2016/B060) atbalstu.

Atslēgvārdi: Kurzemes-Zemgales hercogiste, numismātika, 18. gadsimts, kolekcionāri, antikvāri

Raksta uzmanības centrā ir senākās Kurzemes-Zemgales hercogistes numismātikas kolekcijas, to veidotāji un rašanās apstākļi. Numismātiskie priekšmeti bija no apgrozības izņemti vai noglabāti maksāšanas līdzekļi – monētas un žetoni, kā arī rotaslietu pasaulei tuvāk stāvošas medaļas un medaljoni, kas lielākoties savas nemainīgi augstās vērtības dēļ kalpoja kā vērtslietas, taču arvien biežāk iegūla vēstures entuziastu krājumos kopā ar citām pagājušo laiku liecībām. Kolekcionēšana paredzēja sakrāto priekšmetu un zināšanu fiksāciju un pārnesi, jo kolekcijas pilnveide, kas bija katra kolekcionāra tālejošais mērķis, nebija iespējama bez citu kolekcionāru iesaistes, priekšmetu salīdzināšanas un iegūto rezultātu pārbaudes. Kolekcionēšana bija pašizglītošanās un jaunu atklājumu ceļš. Mūsdienās par nozīmīgākajiem orientieriem seno kolekcionāru darbībā kalpo viņu sastādītie reģistri. Raksta mērķis ir iepazīstināt ar senākajiem patlaban zināmajiem Kurzemes-Zemgales hercogistes reģistriem, kas piederēja Zamuēlam Ranejam (*Samuel Rhanāus*, ap 1660–1740) un Magnusam fon Torkam (*Magnus von Torck*, 1710–1767). Raksts turpina jau agrāk aizsākto publikāciju sēriju par senākajām Latvijas monētu kolekcijām.

Monētu kolekcionēšana Latvijā ienāca tās vēlinajā izpausmes formā, no viduslaicīgā “karaļu hobija” pārņemot savu izcelsmi un no jaunajiem laikiem – birģerisko un pašizglītojošo raksturu. Latvijas historiogrāfijā senie kolekcionāri ir pazīstami ar vispārīgo apzīmējumu “individuālie zinātnieki” (Stradiņš 2012: 19).² Attiecībā uz pētāmo laika posmu un monētu kolekcionāriem būtu izmantojams starptautiskajā aprītē pieņemtais antikvāra jēdziens, kas liek uzsvāru uz vēstures entuziastu lietoto empīrisko izpētes metodi: privātu kolekciju veidošanu, priekšmetu klasificēšanu un kritisku iegūto rezultātu analīzi. 17. gadsimta nogalē blakus tradicionālajiem un kanoniskajiem literārajiem sacerējumiem kā līdzvērtīgi pagātnes izziņas avoti nostājās monētas, arheoloģiskie priekšmeti un arhitektūras pieminekļi (Momigliano 1950: 293). Antikvāru vidū bija ne mazums numismātu, kuri monētas vai medaļas uzskatīja par nepastarpinātiem pagātnes notikumu lieciniekiem un līdz ar to uzticamākiem avotiem nekā rakstītos avotus. “Numismātikas gadsimtā” (turpat: 299), kā dažkārt tika dēvēts 17. gadsimts, parādījās pirmie Baltijas monētu kolekcionāri. Baltijas numismātikas pamatlicēji bija Rietumu akadēmisko izglītību baudījuši skolotāji, mācītāji, rātskungi, muižnieki, bieži vien pietiekami situēti un ikdienas darba pienākumos nenospiesti ļaudis, kas varēja atvēlēt brīvo laiku un līdzekļus dižciltīgai blakus nodarbei un gūt no tās zinātnisku gandarījumu. “Monētu kolekcionēšanā”, kā rakstīja Ians Stjuarts (*Ian Stewart, Baron Stewartby*, 1935–2018), “nekad nav bijusi skaidri novelkama robeža starp studijām un brīvā laika pavadīšanu” (Stewartby 1996: 87).

2 Jānis Stradiņš terminu lieto attiecībā uz senāko laika posmu zinātnu attīstībā Latvijā. Viņš norāda, ka “tam raksturīga zinātnieku vienpatņu, lielākoties amatierzinātnieku, darbība [...]”. Šie cilvēki strādāja pašu priekam, neviens viņus nesubsidēja” (Stradiņš 2012: 19).

Kolekcionēšanas izplatības areāls bija ierobežots, galvenokārt koncentrējoties urbānajos centros, pils un muižās. Rīga bija Baltijas provinču kolekcionārās dzīves centrs. No 17. gadsimta beigām līdz 18. gadsimta vidum Rīgā pastāvēja vismaz piecas monētu kolekcijas (Dāboliņš 2018: 157–172). Divas kolekcijas lokalizējamas Vidzemes guberņas latviešu apdzīvotajā teritorijā un saistāmas ar muižnieku – Jirgensburgu (*Jürgensburg*) un Duntē (Dunten) – dzimtu vārdiem (Dāboliņš 2018: 162, 166). Joprojām trūkst ziņu par Poļu Infantiju. Igaunijas guberņā šajā laikā zināma tikai viena – Tallinas rātskunga Johana Hermana Heksa (*Johann Hermann Haecks*, 1707–1783) – kolekcija (Arndt 1753: 333; Pärn 1995: 133).

Kāda situācija bija Kurzemes-Zemgales hercogistē? 1938. gadā iznākušajā apskatā par jauno laiku Baltijas mākslas kolekcijām Nils fon Holsts (*Niels von Holst*) atzīmēja: “Līdzīgi kā baroka arhitektūrā Kurzemes hercogiste ieņem īpašu stāvokli, tā arī Kurzemes-Zemgales hercogu gleznu galerija atstāj ziemeļu māsas provinces [Vidzemes un Igaunijas guberņu kolekcionārus – *V. D.*] – savā ēnā [...]” (Holst 1938: 569) Turpmākajā raksta gaitā tiek atzīmēts, ka hercogi bija arī ievērojami monētu un medaļu (turpat: 572–573), kā arī grāmatu kolekcionāri.³ Ņemot vērā hercogu kolekcionāro apetīti un maksātspēju, pastāv liela iespējamība, ka arī viņu monētu kolekcija aizēnoja laikabiedru kolekcijas. Diemžēl šī ir vienīgā Bironu nama kolekcija, kurai līdz šim nav pievērstas pētnieku uzmanība.⁴ Nedaudz labāk šobrīd ir zināmas Kurzemes hercogu pavalstnieku kolekcijas. Ar Mežmuižas mācītāja Zamuēla Raneja un Tukuma manrihtera Magnusa fon Torka kolekcijām interesentus iepazīstināja Johans Gotfrīds Arnts (*Johann Gottfried Arndt*, 1713–1767) 1753. gadā izdotajā “Livonijas hronikas” otrās daļas numismātikas pielikumā (Arndt 1753: 314, 316). Tajā pašā pielikumā lasāms par trešo – Jelgavas galma tiesas advokāta (*Christoph Georg Ziegenborn*, 1714–1783) monētu un medaļu kolekciju (turpat: 335).

Pirms pāris gadiem raksta autoram Latvijas Valsts Vēstures arhīvā (LVVA) sanāca negaidīta sastapšanās ar Raneja un Torka kolekciju reģistriem. Kā rakstīto avotu tips monētu reģistri Latvijā nav nekas unikāls. LVVA un publicistikā līdz šim apzināti vairāki desmiti 18.–20. gadsimta Baltijas monētu reģistru un katalogu, taču Raneja un Torka reģistri ir paši senākie tāda veida avoti, turklāt vienīgās rakstīto avotu liecības par kolekcionēšanas aizsākumiem Latvijā. Abi rakstītie avoti sastādīti uz *in quarto* formāta papīra un ir vizuāli pavisam neuzkrītoši, bez jebkādiem krāsu akcentiem un grafiskiem monētu vai to elementu attēlojumiem. Nav zināms, vai tie ir oriģināli, noraksti vai oriģinālu kopijas, kas sastādītas, ievērojot visas oriģināla rakstības, uzbūves un satura īpatnības, vai arī pārrakstītas pēc personīgiem ieskatiem, izlaižot visu, kas sastādītājam šķitis lieks. Abi saraksti iesieti kopā ar citiem anonīmiem numismātisko avotu norakstiem konvolūtā ar nosaukumu: *Zur*

3 Viena no nesēnākajām publikācijām – “*Ex Bibliotheca Ducis Curlandiae* izstādes katalogs” (Zanders, Havu 2014).

4 Pēc 1795. gada, kad Bironu nams zaudēja tiesības uz bijušajām hercogistes zemēm, kolekcijas priekšmeti pamazām tika izsolīti. 1806. un 1823. gadā Berlīnē tika izsolīta pēdējā hercoga Pētera Birona monētu kolekcija. Tika izdots izsoles priekšmetu katalogs, taču līdz šim to nav izdevies konstatēt nevienā bibliotēku katalogā (Holst 1938: 572–573).

*Liefländischen Münzkunde. 3ten Convolut*⁵. Noslēgumā anonīmais sarakstu sastādītājs pievienojis komentārus, ka “priekšā stāvošie” saraksti esot piederējuši Rīgas birģermeistaram Pēterim fon Šifelbainam (*Peter von Schievelbein*, 1687–1771), ievērojamam sava laika vēstures avotu kolekcionāram, kurš tos uzrādījis Johanam Gotfrīdam Arntam (Raneja reģistrs 1728: 42). Pēc iepazīšanās ar abiem reģistriem, iespējams, topošā numismātikas pielikuma vajadzībām Arnts izteica savus komentārus, kas fiksēti sarakstu beigās.

Kas bija senākie Kurzemes-Zemgales hercogistes kolekcionāri?

Kurzemes draudžu mācītāja Zamuēla Raneja dzīves aprakstā, šķiet, ir vairāk kuriozā nekā ikdienišķā. Literatūrzinātnieces Māras Grudules īsajā portretējuma lasāms, ka “Zamuēls Johans Ranejs ir bijis viens no pēdējiem Kurzemes raganu prāvas lieciniekiem, kā arī, līdzīgi savam priekšgājējam Augstkalnes mācītāja amatā Paulam Einhornam, interesējies par latviešu mitoloģiju un nešaubīgi ticējis latviešu sieviešu raganiskajai dabai” (Grudule 2017: 157). Šī raksta kontekstā jāatzīmē, ka Raneja darbībai piemita kolekcionārs vēriens un interešu daudzpusīgums, ko parasti apzīmē ar polihistora jēdzienu. Ranejs kolekcionēja gan monētas, gan arī rakstītos avotus par Piltenes apvidus baznīcām. Tāpat viņš bija vairāku ar Kurzemes vēsturi saistītu sacerējumu autors, pievērsās ģeoloģiska rakstura studijām un kolekcionēja dažādus retus priekšmetus jeb kuriozitātes, kuras nebija klasificējamās noteiktas disciplīnas ietvaros (Zimmermann 1812: 40–41, Gadebusch 1772: 211).⁶ Laikabiedru vidū tieši kuriozitāšu kolekcija izpelnījās vislielāko ievēribu. Hamburgas tirgotāja Kaspara Frīdriha Neikela (*Kaspar Friedrich Neickelio (Jencquel)*) “Muzeogrāfija” (1727), kas apkopojā vairāk nekā 100 pagājušo un tā laika izcilākās Eiropas kolekcijas un bibliotēkas, lasāms, ka “citu antikvitāšu starpā izglītotajam Mežmuižas mācītājam Ranejā pieder skaista seno kuršu apbedījumu senlietu kolekcija (*Sepulchral-Antiquitäten*)” (Neickelio 1727: 44, Holst 1938: 563). Nav zināms, kādā veidā Ranejs izpelnās Neinkela uzmanību. Abus kolekcionārus, iespējams, vienoja (vēstuļu) draudzība, jo Ranejs bija piegādājis priekšmetu aprakstus ar attēliem (Neickelio 1727: 44). Lai nu kā, šāda publicitāte ir unikāla, iespējams, pirmo reizi iekļaujot Baltijas kolekcijas Eiropas muzeju kartē.

Raneja monētu kolekcijas reģistrs sastādīts 1728. gada 1. decembrī (Raneja reģistrs 1728: 41). Spriežot pēc virsraksta, tas bija adresēts kambarkungam Jakobam Gustavam Klotam no Jirgensburgas (*Jacob Gustav Kloedt von Jürgensburg*, 1710–1757), kuram piederēja tajā laikā

5 *Zur Liöländische Münzkunde 3te Convolut. Auszug von Hartknoch. Münzkatalog des Mannrichters von Torck und von Samuel Renatus. Auszuge aus Arndts Chronik.* LVVA, 214. f., 6. apr., 303. l. Konvolūts reģistrēts arī Vinkelmaņa reģistrā. Sk.: Winkelman 1878: 198, Nr. 4703.

6 Lielākā daļa materiālu, izņemot monētas, 1768. gadā gāja bojā Sesavas pastorāta ugunsgrēkā. Sk.: BBDL [2020].

pilnīgākā Livonijas monētu kolekcija (Dāboliņš 2018: 162–164). Raneja reģistrā uzskaitītas 50 laika posmā no 1418. līdz 1582. gadam kaltās monētas, no kurām 42 bija vienā eksemplārā un četras ar dublikātiem. Reģistra uzbūve ļoti vienkārša – hronoloģiskā monētu kalšanas secībā sniegts katras monētas leģendas noraksts un priekšmetu skaits kolekcijā. Tā kā par monētām trūkst citu norāžu aprakstu vai attēlu veidā, leģendas ir vienīgais informācijas avots. Uzreiz gan jāatzīmē, ka leģendas ir ļoti nepilnīgas un aptuvenas, atpazīstamiem uzrakstiem mīļoties ar acīmredzamu fantāziju. Līdz ar to nav pilnīgas pārliecības par noteikto monētu piederību noteiktajam kalējam. Salīdzinot fiksētās monētu leģendas ar monētu katalogiem, redzams, ka senākie kolekcijas priekšmeti ir Rīgas arhibīskapa Johanna Ambundi (*Johannes Ambundi*, 1418–1424) šiliņi un jaunākais – Polijas-Lietuvas karaļa (1575–1586) Stefana (Ištvaņa) Batorija (*István Báthory*, 1533 – 1586) 1582. gadā Rīgā kalts šiliņš. Ar 1582. gadu kļūdaini datētas vēl divas monētas. Viena ir Tartu bīskapijā, iespējams, *sede vacante* posmā (1515) kalts vērdiņš (Raneja reģistrs 1728: 41, Arndt 1753: 325) un otrs – Sāmsalas-Vīkas hercoga Magnusa (1560–1578) Ārensburgas vērdiņš. Skaitliski vislielāko grupu veidoja Rīgā kaltās Livonijas zemes mestru un Rīgas arhibīskapu monētas, retāk pārstāvētas – Tallinā kaltās Livonijas zemes mestru un Tartu bīskapijas monētas. No šīs kolekcijas visdrīzāk nākušas ziņas par Baltijas numismatikā apšaubīto 1523. gada Livonijas zemes mestra Voltera fon Pletenberga vērdiņu, kuru Johans Gotfrīds Arnts iekļāva savā numismātiskajā pielikumā (Raneja reģistrs 1728: 41, Arndt 1753: 316, Haljak 2010: 164). Kolekcijā bijušas divas retas un vērtīgas monētas: Voltera fon Pletenberga 1525. gada dālderis un pēdējā Livonijas zemes mestra (1559–1562) Gotharda Ketlera (*Godthart Kettler*) 1560. gada divi dukāti (Raneja reģistrs 1728: 42). Sarakstā iekļautas vēl divas Pletenberga monētas: ar 1529. gadu datētās monētas nomināls nav nosakāms, savukārt ar 1515. gadu datētās monētas leģenda attāli līdzinās dālderim vai portugālam (turpat: 41). Tā kā nav zināmas šāda nomināla monētas no 1515. gada, var tikai minēt, kas tā bijusi par monētu. Pirmo reizi var konstatēt, ka monētas bez kalšanas gadiem datētas, dodot attiecīgā zemes kunga valdīšanas gadus. Tādas ir Rīgas arhibīskapa (1418–1424) Johanna Ambundi, arhibīskapa (1424–1448) Henniga Šarpenberga (*Henning Scharpenberg*) un Livonijas zemes mestra (1483–1494) Freitāga fon Loringhofena (*Freytag von Loringhoven*) monētas. Var atzīmēt, ka arī mūsdienās, trūkstot precīzākām ziņām par kalšanas laiku, tās tiek datētas pēc līdzīga parauga.

Kolekcija veidota pēc lokālvēsturiskā principa. Kolekcijā iekļautas tikai tās monētas, kas kaltas Livonijas laikā un Polijas karaļa Stefana Batorija valdīšanas pirmajos gados. Kolekcijā pārstāvētas gandrīz visu zināmo kaltuvju monētas – bez jau minētajiem kalumiem ir viens 1572. gadā Dolē kalts Pārdaugavas hercogistes (1561–1621) šiliņš, viens Rīgas brīvpilsētas (1561–1581) šiliņš un pa vienam Hāpsalā un Ārensburgā kaltam Sāmsalas-Vīkas hercoga Magnusa vērdiņam. Pārsteidzoši, ka kolekcijā nav nevienas Kurzemes hercogistes monētas. Kurzemes hercogistes monētu kaltuvi Jelgavā sāka iekārtot 1575. gadā. Sākumā tā atradās hercoga pilī, bet vēlākos gados to pārvietoja uz Driksas upes krastu pie hercoga mazā dārza un oranžērijas (Berga 2016: 130). Kaut arī kaltuves darbībā bija ilgāki pārtraukumi, hercogistes monētas tika kaltas līdz 18. gadsimta nogalei, tātad vēl kolekcionāru dzīves laikā (Haljak 2011: 293–329). Kolekcijas nelielais apjoms, kā arī salīdzinoši ierobežotais monētu kalšanas laika diapazons var norādīt uz to, ka kolekcija veidota neilgu laiku vai arī neregulāri un kolekcionārs nav atvēlējis sevišķi daudz privāto līdzekļu tās papildināšanai. Raneja kolekcijas monētas savā īpašumā ieguva Tukuma zemes manrihters Magnuss fon Torks (Pärn 1995: 133).

Magnuss fon Torks nāca no senas Livonijas muižnieku dzimtas. Lai gan dzimtas ziedu laiki jau sen bija aiz muguras, Torka ietekmi hercogistes laicīgajā dzīvē apliecināja politiski nozīmīgie ieņemamie amati (Arndt 1753: 122, Pärn 1995: 133). Par Torka kolekcionāra gaitām skopas ziņas sniedz tikai Arnsts. Zemsvītras piezīmēs atzīmēts, ka viņam piederēja naturāliju kabinets un skaists Livonijas monētu kabinets (Arndt 1753: 122). Spriežot pēc Torka monētu reģistra, viņa kolekcija bija ievērojami lielāka nekā novadniekam Ranejam – tajā reģistrēti 211 numismātiskie priekšmeti, no tiem 110 dublikāti (Torka reģistrs bez g.: 40–41).⁷ Plašāka ir kolekcijas aptvertā ģeogrāfiskā telpa un laika diapazons. Monētas datētas no 13. gadsimta līdz pat 1701. gadam, tādat kolekcionārs apzinājies ne vairs tikai Livonijas posma kalumus, bet arī salīdzinoši jaunākās poļu un zviedru laiku monētas un medaļas.

Saskaņā ar Arnta piezīmi Torka reģistra autors bijis Ranejs. Tas ļauj datēt saraksta tapšanas laiku līdz 1740. gadam, proti, Raneja nāves gadam. Atklāts līdz ar to paliek jautājums, vai Torks turpināja monētu kolekcionēšanu un papildināja reģistru ar jauniem ierakstiem. Reģistrs sastādīts pēc tā paša parauga kā Raneja reģistrs. Tas savā ziņā vienkāršo, bet vienlaikus arī sarežģī pētnieku darbu pie šīs kolekcijas, jo nākas saskarties ar jau minētajām monētu noteikšanas nepilnībām. Mazliet sīkāk par šīm problēmām var lasīt Arnta komentāros (Raneja reģistrs 1728: 42). Senākās monētas bija noteiktas “bez zināšanām” (*ex ingenio*). Kā piemēru Arnsts min ar 1238. gadu datēto trešā Livonijas zemes mestra (1230–1239) Hermana Balkes (*Hermann Balke*) monētu, uz kuras it kā ir attēloti trīs putni (turpat: 40). Šajā gadījumā Ranejs bija veicis vairākus pārsteidzīgus minējumus. Pirmkārt, nolasījis Balkes uzvārdu kā Falke. Otrkārt, nepārvaldīdams dzimtu heraldiku, pieņēma, ka šie ir “runājoša” ģerboņa elementi, kas atvasināti no Falkes (no vācu val.: *Falke* – ‘vanags’) dzimtas vārda.⁸ Livonijas numismātiskajā materiālā heraldiskie putni sastopami tikai uz Livonijas ordeņmestra (1471–1483) Bernda fon der Borha (*Bernd von der Borch*) Rīgas un Cēsu monētu kalumiem. Visbeidzot – Ranejs bija sastādījis nepareizas monētu leģendas (*falsche Umschriften gemacht* – vācu val.), būtībā radījis neesošus monētu kalumus (Raneja reģistrs 1728: 42).

Veicot detalizētu monētu leģendu analīzi, var secināt, ka radīti ne tikai neesoši monētu kalumi, bet veselas fiktīvo monētu grupas.

13.–14. gadsimta Rīgas arhibīskapu kalumi. Tiek minēti Rīgas arhibīskapa (1273–1284) Johanna I fon Lunes (*Johannes von Lune*), arhibīskapa (1285–1294) Johana II fon Fehtena (*Johann II von Fechten*), arhibīskapa (1294–1300) (1295) Johanna III fon Šverīna (*Johannes von Schwerin*), arhibīskapa (1304–1341) Frīdriha fon Pernšteina (*Friedrich von Pernstein*) un arhibīskapa (1370–1374) Zigfrīda fon Blomberga (*Siegfried von Blomberg*) monētu kalumi (Torka reģistrs bez g.: 40). Jāatzīmē, ka visām monētām doti datējumi, konkrēts gadaskaitlis. Tomēr tas nevar nebūt nekas vairāk kā hipotētisks datējums, jo šajā laikā nebija izplatīta monētu datēšanas prakse. Saskaņā ar mūsdienu numismātikas atziņām Rīgā pēdējās monētas kala

7 Torka kolekciju esot mantojis Ēdoles dzimtkungs un Piltenes prezidents Hermanis Frīdrihs fon Bērs (*Hermann Friedrich von Behr*, 1729–1807) (Pärn 1995: 135).

8 Vairāk par runājošā ģerboņa elementiem: Lancmanis 2007: 27–28.

arhibīskaps (1255–1273) Alberts II Zūrbērs [Zuerbērs] (*Albert Suerbeer*) (Berga 2007: 25–26). Kaltuves darbība netika atjaunota līdz pat 15. gadsimta sākumam, kad Rīgā monētas atsāka kalt Rīgas arhibīskaps (1418–1424) Johanness Ambundi.

Torka kolekcijā Ranejs identificēja vairākas Rīgas arhibīskapu un Livonijas zemes mestru kopkaluma monētas: Rīgas arhibīskapa Johannesa Ambundi un Livonijas zemes mestra Zigfrīda Landera fon Španheima (*Siegfried Lander von Spanheim*) 1418. gada monētu, Rīgas arhibīskapa (1448–1479) Silvestra Stodevešera (*Silvester Stodewescher*) un Livonijas zemes mestra (1438–1450) Heinriha Finkes fon Overberga (*Heinrich Vinke von Overberg*) dzimtas 1450. gada monēta u. c. (Torka reģistrs bez g.: 40). Zināms, ka senākās kopkaluma monētas kala Rīgas arhibīskaps Mihaels Hildebrands (*Michael Hildebrand*) kopā ar Livonijas zemes mestru (1500–1505) Volteru fon Pletenbergu. Divas šādas monētas, tiesa, ar kļūmīgiem datējumiem – 1496. un 1509. gadu –, ir fiksētas arī šajā katalogā (turpat). Raneja kolekcijā bija tikai viena kopkaluma monēta – Rīgas arhibīskapa Brandenburgas Vilhelma un Livonijas zemes mestra Henriha fon Galena (*Heinrich von Galen*, 1480–1557) 1556. gada šiliņš (?) (Raneja reģistrs 1728: 42).

Rīgas arhibīskapu un Livonijas zemes mestru kaltās monētas Tartu bīskapijā. Šādas monētas esot kaluši Rīgas arhibīskapi Johans I no Lunes (1272), Johans II no Fehtenas (1286) un Johanness Ambundi (1418), kā arī Livonijas zemes mestrs (1483–1494) J. F. fon Loringhofens (Torka reģistrs bez g.: 40). Nav skaidrs, kādos avotos vai monētās Ranejs izlasīja norādes, ka šie Livonijas senjori kala monētas Tartu bīskapijā. Šādi pierādījumi līdz šim nav atrasti.

Uzmanību piesaista divas senākās kolekcijas monētas. Saraksta sākumā atrodama nedatēta vienpusīga kaluma monēta ar leģendu: *MON. MAGRI. LIVONIAE*. Leģendas noraksts skaidri liecina par to, ka monētu kalis Livonijas zemes mestrs.⁹ Ņemot vērā Livonijas zemes mestru monētu kalšanas vēsturi, monēta kalta ne agrāk kā 15. gadsimta vidū, tātad vismaz trīs gadsimtus vēlāk, nekā šķitis saraksta sastādītājam. Ar 1200. gadu datēta kāda Rīgas bīskapa, acimredzot bīskapa (1199–1229) Alberta I monēta. Monētas leģenda: *ALB. EP. RIGENSIS MON. NOV. RIEG*. Arī šajā gadījumā jānoraida iespējamais monētas kalšanas laiks. Pirmkārt, bīskaps Alberts I monētu kalšanas privilēģiju Gotlandes tirgotājiem Rīgā piešķīra 1211. gadā (Berga 2016: 117).¹⁰ Otrkārt, bīskaps Alberts I savu rezidenci uz Rīgu pārcēla 1201. gadā.

Aptuveni trešdaļu kolekcijas veidoja jaunajos laikos – Polijas un Zviedrijas karaļu Rīgā un Tallinā – kaltās monētas un Kurzemes-Zemgales hercogistes monētas. Lai arī šajā laikā visas monētas tika datētas un tāpat uz tām lasāmas leģendas, monētas visbiežāk kļūdaini nolasītas un reģistrētas. No kolekcijas monētām Arnsts savā numismātikas pielikumā izceļ tikai Livonijas zemes mestra Bernda fon der Borha Rīgā kalto šiliņu (Arndt 1753: 316). Tiesa, Torka reģistrā

9 1363./1364. gadā. Vācu ordeņa mestrs Livonijā monētas sāka kalt Tallinā, vēlāk Bernda fon der Borha laikā (1471–1483) arī Rīgā un Cēsīs.

10 Tatjana Berga norāda, ka vēl ir atklāts jautājums par pirmo Rīgas monētu kalšanas laiku (Berga 2016: 117).

šādu monētu nav izdevies identificēt. No mūsdienu numismātikas skatupunkta raugoties, Borha Rīgas šiliņi ne ar ko nav ievērojami vai retāki par Cēsu šiliņiem, taču Arnta laikā situācija kolekcijās acīmredzot bija citāda. Vēl viena šāda monēta glabājās tikai Klotu-Jürgensburgu (*Clodt Jürgensburg*) kolekcijā (Arndt 1753: 316). Kolekcijā atradās arī sešas Kurzemes hercogistes medaļas. Gotharda Ketlera atraitnes Annas 1589. gada medaļa, hercoga Jēkaba sievas Luīzes Šarlotes 1676. gada piemiņas medaļa (Berga u. c. 2011: Nr. 4684), hercoga Frīdriha Kazimira un Sofijas Amālijas (1679?) medaļa (turpat: Nr. 4694), hercoga Frīdriha Kazimira un Elizabetes Sofijas (1691?) kāzu medaļa (turpat: Nr. 4695), un viena maza un viena liela Frīdriha Kazimira (1680?) medaļa (turpat: Nr. 4692).

Noslēdzot kolekciju reģistru vispārējo raksturojumu, var secināt, ka šajos gadījumos mums ir darišana ar senāko monētu reģistrācijas formu. No nākamo numismātu paaudžu skatu punkta raugoties, katalogiem bija ierobežots lietojums. Arnts precīzi norādīja uz būtiskākajām reģistru sastādītāja problēmām: neorientēšanos senākajos kalumos, nepilnīgas ģenealogiskās zināšanās un patvaļīgu “jaunradi” monētu noteikšanā. Arnts dēvēja Raneju par “centīgu, tomēr naivu cilvēku” (Raneja reģistrs 1728: 42).

Mazliet savrupi no abiem kolekcionāriem stāvēja Jelgavas Hoftiesas advokāts Kristofs Georgs fon Cīgenhorns (*Christoph Georg von Ziegenborn*, 1714–1783). Tāpat kā viņa tēvs pēc studijām ārzemēs Cīgenhorns iestājās hercoga dienestā un līdz 1763. gadam pildīja jurista pienākumus. Pēdējos 20 dzīves gadus pavadīja Kēnigsbergā. Domājams, uz savām jaunajām mājām viņš pārveda arī privāto monētu vākumu. Vienīgā atsauce uz Cīgenhorna kolekciju sastopama Arnta numismātikas pielikumā. Arnts norāda, ka tā likta pamatā sadaļai par Kurzemes hercogistes monētām (Arndt 1753: 335). Senākā kolekcijas monēta bija Gotharda Ketlera 1575. gada dālderis, bet jaunākā – hercoga Ferdinanda Ketlera (*Ferdinand Kettler*) 1736. gada medaļa četru dukātu vērtībā un tāda pati medaļa no sudraba (turpat: 337). Kolekcijā visvairāk mazā nomināla – šiliņu, grašu un trīsgrašu – monētu, taču plašāk, nekā ierasts, bija pārstāvētas arī lielā nomināla monētas – dālderis, zelta dukāti un medaļas, koapskaitā 25 gabali. Lielā nomināla monētu augstais īpatsvars kolekcijā acīmredzot skaidrojams ar Cīgenhorna darbību hercoga galmā. Jāšaubās, vai uz laukiem vai citviet ārpus galma bija iespējams iegūt dažādu gadsimtu hercogistes kalumus, turklāt ņemot vērā, ka dukātus un medaļas lielākoties izgatavoja reprezentatīvos nolūkos un ierobežotā tirāžā.

Kolekcionāru darbības metodes

Agrīno kolekcionāru arsenālā nebija tas zināšanu un metožu aparāts, kāds bija pieejams vēlākām paaudzēm. Sistemātiska tematisko kolekciju veidošana bija viens no līdzekļiem, kā nonākt pie šādām zināšanām. Tā bija pieņemta kārtība, kādā pavērās vēsturisko priekšmetu savstarpējā saistība hronoloģiskā un telpiskā griezumā.

Viegli saprast seno antikvāru aizrautību ar numismātiskajiem priekšmetiem. Savā vēsturiskajā attīstībā un veidolā monētas bija konservatīvs un informatīvi ietilpīgs priekšmets. Tam pamatā bija monētu nemainīgā funkcionālā nozīme – kalpot par maksāšanas līdzekli, vērtības mēru un kapitāla uzkrāšanas līdzekli. Naudai bija jābūt uzticamai un viegli atšķiramai no citu zemu vai pilsētu kalumiem. Atpazīstamību nodrošināja pamatā trīs elementi (dažādās to kombinācijās) – monētu garanta un īpašnieka attēls, ģerbonis un leģendas. Attiecībā uz monētu vizuālajiem parametriem monētu kalšanas privilēģijas parasti bija mazrunīgas, galvenā vērtība tika pievērsta monētu atbilstībai noteiktam kvalitātes standartam. Sākot ar poļu laikiem, Rīgas monētu privilēģijas kļuva izsmeļošākas: tika atrunāta gan kaļamo monētu vērtība un kvalitāte, gan arī tas, ka uz vienas monētas puses liekams ķēniņa attēls vai karalītes ģerbonis. Monētu vizuālais noformējums bija pilsētas maģistrāta un monētu meistaru pārziņā, tomēr parasti kaltuves ievēroja laikmetam raksturīgās likumsakarības heraldikā, leģendu noformēšanā, kā arī kopēja citu pilsētu paraugus. Katrai pilsētai bija raksturīgi tai vien piemītoši simboli un heraldiskie elementi, kas gadsimtu gaitā pieredzēja tikai stilistiskas izmaiņas un bija novērojami pilsētvidē. Bieži vien pilsētas nosaukums bija izlasāms uz monētas leģendas. Līdz 15.–16. gadsimta mijai uz Livonijā kaltām monētām bija lasāmas standartizētas leģendas dažādās to variācijās: *MAGISTRI LIVONIAE* (Livonijas zemes mestrs); *MONETA DAR* (Tērbatas bīskapijas monēta); *MO ECCLESIE RIGENSIS* (Rīgas arhibīskapijas monēta) u. c. 15. gadsimta vidū uz monētām parādījās senjoru ģerboņi un/vai personvārdi. Kā vienmēr, bija arī izņēmumi – jau 14. gadsimta 60. gados Tartu bīskaps (1346–1373) Johanness Fifhūzens uz ārtīgiem lika kalt savu vārdu *IOHANNES*.

Monētu ikonogrāfijā acīm pamanāmākais bija senjora attēls. Visbiežāk senjors tika attēlots pretskatā, taču vēlāk arī profilā vai arī monogrammas veidā. Laicīgo un garīgo valdnieku portretējumi bija sastopami tikai uz atsevišķiem nomināliem, visretāk uz sīknaudas. Viduslaikos valdnieku attēli tika veidoti pēc tajā laikā izplatītajiem ikonogrāfiskajiem paraugiem, tie visbiežāk bija stilizēti un simboliski, detaļām un stilizācijas pakāpei atšķiroties no kaltuves uz kaltuvi. 16. gadsimta vidū portreti kļuva realitātei pietuvināti un ļāva izšķirt atsevišķas senjoru fiziskās pazīmes. Baltijas numismātikas kontekstā vienas no daiļrunīgākajām bija Polijas-Lietuvas karaļa Stefana Batorija vārdā kaltās monētas. Bez citām dižciltīgajām savādībām karalim piemita īpatna tieksme aiztikt uz labā vaiga izaugušo kārpju, to pašu, ko mēs varam novērot uz daudzām Rīgā un citviet plašajā karaļvalstī kaltajām monētām.¹¹

11 ““(Ķēniņš) bij tik mācīts vīrs, ka viņa valdīšanas laikā viņam līdzīga nebij. Ķēniņam bij paradums, noturot audienci, likt kreiso kāju pāri labaj; bij viņam arī uz labā vaiga kārpiņa, apaugusi ar matiņiem; šos matus viņš ar pirkstiem grieza tik ilgi, kamēr viņu kāds uzrunāja; viņš arī nemēdza smieties, kā vienīgi tad, kad viņš redzēja, kā saka paruna, kādu baznīcu degam. Esmu arī redzējis ķēniņu, ieturot maltīti: viņš sēdēja viens pats pie gara galda, uz kura vienā laikā tik pasniegti daudzi ēdieni, no kura ēdiena viņam iepatikās, no tā viņam tika pasniegts; viņam bija arī mazs sunītis, tik liels kā labs kumis; tas skraidīja pa galda virsu; ķēniņš varēja to paciest, ka šis sunītis aplaizīja viņa šķīvi vai arī pakampa kādu kumosīņu no tā. Ķēniņš pie sevis turēja arī mazu zēnu, apmēram 4 vai 5 gadus vecu. Šis bērns stāvēja pie maza, jauki aplāta galdiņa, un, kad pasniedzējs nogrieza ķēniņam ēdienu, šis ēdiens tika arī zēnam dots, tērpts viņš bija zaļos damasta svārkos un apjozies ar balta zīda šarpu. Aiz muguras viņš bija aizspraudis savu pātagu; tie kambarjunkuri, kas apkalpoja V. Ķ. M., taisīja ar viņu dažādus jokus, bet, kad viņi to par daudz sāka uzrunāt, tad viņš saķēra savu pātagu un sita tiem pa kājām, uz ko ķēniņš noraudzījās, nemaz nepārmainot savas sejas izteiksmi.” Citāts ņemts no atmiņām par ķēniņa Stefana uzturēšanos Rīgā 1582. gadā.” (Spekke 1965: 15)

Padziļinātai tēmas izpētei kolekcionāri varēja izmantot vēstures uzziņu literatūru. Viens no tādiem bija Kaspara fon Ceimerna (*Caspar von Ceumern*) avotu krājums *Theatridium livonicum* (1690). Ceimerna darbā cita starpā tika piedāvāts pirmais hronoloģiskais pārskats par Livonijas laicīgajiem un garīgajiem valdniekiem (Ceumern 1690: 2–6). Taču arī ar to varēja nebūt līdzēts. Livonijas bīskapiem bieži vien bija vieni un tie paši personvārdi: Rīgas arhibīskapijā, piemēram, bija seši arhibīskapi vārdā Johanness, kamēr Tartu bīskapijā – seši bīskapi vārdā Johanness un pieci Dītrihi. Pieņemot, ka kolekcionāram izdevās uz monētas izlasīt Johannesa vārdu, viņš bez papildu zināšanām nevarēja noteikt monētas kalšanas laiku.

Nav zināms, vai pirmie kolekcionāri būtu smēlušies informāciju arhīvu materiālos. Sliktie pilsētu arhīvu glabāšanas apstākļi un ierobežotā pieeja apmeklētājiem no malas liek domāt, ka tie izmantoti reti. Rīgas pilsētas arhīvs 17. gadsimtā vairākas reizes cieta ugunsgrēkā, savukārt Livonijas ordeņa arhīvs 1621. gadā tika pārvests uz Jelgavu un vēlāk uz Stokholmu (Dāboliņš 2018: 161–162, Rubina 2015: 179). Varētu uzdot jautājumu, kādi bija Kurzemes hercogistes kolekcionāru pārrobežu kontakti ar Vidzemes un Rīgas kolekcionāriem, kuriem bija zināmi panākumi arhīvu avotu apzināšanā un saglabāšanā (Dāboliņš 2018: 162–165). Taču šobrīd ir pārāk maz informācijas par to. Tāpat nav zināms, vai hercogistes kolekcionāriem bija pieejami Rietumeiropas izdevumi ar monētu attēliem, kā arī kolekciju un izsoļu katalogi, kas varēja kalpot par paraugiem monētu zinātniskā apstrādē. Atsevišķiem indivīdiem, iespējams, bija pazīstams Eliasa Brennera (*Elias Brenner*, 1647–1717) Zviedrijas un tās Baltijas provinču monētu katalogs (1691), kurā bija apkopota daļa no Rīgā, Tallinā un Narvā zviedru laikos kaltajām monētām.

Varam secināt, ka agrīnajiem kolekcionāriem bija fragmentāras zināšanas Livonijas vēsturē. Kolekcionāri pieņēma pārsteidzīgus lēmumus, ļaujoties uz ierobežotu informācijas apjomu un nekritiski – uz savām spējām. Kurzemes kolekcionāriem nebija pieejams vienots paraugs iegūto rezultātu fiksēšanā, lai tie būtu pārbaudāmi un labojami un celtu monētu reģistru zinātnisko vērtību. No otras puses, piemērs ar Kurzemes hercogistes kolekcionāriem demonstrē to, ka numismātikai jau pašā sākumā bija raksturīga interdisciplināritāte. Numismātikas kā vēstures apakšnozares attīstība nebija iedomājama bez citu nozaru ieguldījuma jeb starpnozaru kontaktiem. Noslēgumā dažas piebildes. Numismātikas attīstības sākumposms nebūt nav vērtējams tikai “zinātniskuma” kategorijās, vienlīdz klātesošs tajā bija brīvā laika pavadīšanas moments. Kaut arī nelabprāt apzināti, arī kļūdu un maldu ceļi ir formējuši Latvijas zinātņu attīstību. Gadsimtu gaitā, pieskaņojoties sava laika prasībām un zināšanu līmenim, ir veidojies liels atbirums, taču līdz ar to arī daudz kas ticis nepelnīti aizmirsts. Raneja un Torka reģistri tam noteikti ir pierādījums.

- Arndt, Johann Gottfried (1753). *Der Liefländische Chronik anderer theil von Liefland unter seinen Herren Meister welche die alte Geschichte des ordens und der benachbarten Völker erleutet*. Theil II. Halle im Magdeburg: Johann Justinus Gebauer. [Die III Tabellen von den Münzen, S. 314–337].
- Berga, Tatjana (2016). Monētu kaltuvju darbība Latvijas teritorijā (13.–18., 20. gs.). Vasks, Andrejs, Vilcāne, Antonija (zin. red.). *Arheoloģija un Etnogrāfija XXIX*. Rīga: Zinātne, 116.–137. lpp.
- [BBLD] [2020]. Rhanāus, Samuel (III.) Johann (–1740). *Baltisches biografisches Lexikon digital*. Digital verfügbar: <https://bbld.de/0000000018687219> [am 30.04.2020.].
- Berga, Tatjana (2007). *Rīgas Peldu ielas 13. gs. monētu depozīts*. Rīga: Mantojums.
- Berga, Tatjana u. c. (2011). *Dr. phil. Antona Bubholca Baltijas monētu un medaļu kolekcijas katalogs = Dr. phil. Anton Buchholz Sammlung baltischen Münzen und Medaillen von Heinrich Johumsen*. Rīga: Mantojums.
- Brenner, Elias (1691). *Thesaurus nummorum sueo – gothicorum*. Sockholmia: Et typographia Joh. Billingsley.
- Ceumern, Casparis von (1690). *Theatridium Livonicum oder kleine lieffländische Schaubühne*. Rīga: Georg Matthias Nöller.
- Dāboliņš, Viktors (2018). Numismātikas aizsākumi Rīgā un Vidzemē 17. gadsimtā un 18. gadsimta sākumā. Ose, Ieva (sast.). *Senā Rīga*. 9. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 157.–172. lpp.
- Gadebusch, Konrad Friedrich (1772). *Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern*. Rīga: Johan Friedrich Hartknoch.
- Grudule, Māra (2017). *Latviešu dzejas sākotne 16. un 17. gadsimtā kultūrvēsturiskos kontekstos*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.
- Haljak, Gunnar (2010). *Livonian coins I. Feudal States*. Tallinn: Gunnar Haljak.
- Haljak, Gunnar (2011). *Livonian Coins II. Kingdoms*. Tallinn: Gunnar Haljak.
- Holst, Niels von (1938). Baltische Kunstmmlungen der Neuzeit. Vom barocken Raritätenkabinett zur Galerie Herzog Peters von Kurland. *Baltische Monatshefte*, S. 561–587.
- Lancmanis, Imants (2007). *Heraldika*. Rīga: Neputns.
- [Livländische Münzkunde] [bez g.]. *Zur Livländische Münzkunde 3te Convolut. Auszug von Hartknoch. Münzkatalog des Mannrichters von Torck und von Samuel Renatus. Auszuge aus Arndts Chronik*. LVVA, 214. f., 6. apr., 303. l. [Konvolūts reģistrēts arī: Winkelman 1878: 198 (Nr. 4703).]
- Momigliano A. (1950). Ancient History and the Antiquarian. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 13, No. 3/4, pp. 285–315.
- Neickelio, Kaspar Friedrich (1727). *Museographia, oder, Anleitung zum rechten Begriff und nützlicher Anlegung der Muscorum oder Raritäten-Kammern*. Leipzig und Breslau: Michael Hubert.
- Pärn, Franziskus (1995). Zur Geschichte der livländischen Numismatik. Leimus, Ivar (ed.). *Studia Numismatica 1995*. Tallinn: Huma, S. 132–147.
- [Raneja reģistrs] (1728). *Verzeichniß des secln: Magistri Samuel Ranaeus lieffländischer Münzen Grenbhoffs Pastorath, den 1. xtr: 728. an den Cammer: Junker Clodt von Jürgensburg*. LVVA 214. f., 6. apr., 303. l., 41.–42. lpp.
- Rubina, Enija (2015). Rīgas pilsētas vēsturiskais arhīvs. *Latvijas Valsts Vēstures arhīva zinātniskie lasījumi I. Rīga un rīdzinieki arhīva dokumentos*. Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, 178.–205. lpp.
- Spekke, Arnolds (1965). Ķēniņa Stefana ienākšana Rīgā un cīņas par Doma baznīcu. Linkolna, Nebraska: Pilskalns.
- Stewartby, Lord (1996). Scottish coin collectors. *British Numismatic Journal*, Vol. 66, pp. 87–112.
- Stradiņš, Jānis (2012). *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- [Torka reģistrs] (bez g.). *Verzeichniß liefl: u. Curlen-dischen Münzen, die der Mannrichter von Torck besetzen*. LVVA 214. f. 6. apr. 303. l., 40.–41. lpp.
- Zanders, Viesturs, Havu, Sirka (sast.) (2014). *“Ex Bibliotheca Ducis Curlandiae” izstādes katalogs*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
- Zimmermann, Ernst Ulrich (1812). *Versuch einer Geschichte der lettischen Literatur*. Mitau: Joh. Friedr. Steffenhagen und Sohn.
- Winkelmann, Eduard (1878). *Bibliotheca Livoniae Historica. Systematisches Verzeichnis der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands*. Berlin: Weidmann.

The Ancient Coin Collections of the Duchy of Courland and Semigallia

Viktors Dāboliņš

Keywords: Duchy of Courland and Semigallia, numismatics, 18th century, collectors, antiquarians

This article covers the oldest coin and medal collections in the Duchy of Courland and Semigallia with a view to historical knowledge formation. The ideological basis for, methods and principles applied to, and basic problems associated with assembling these collections are each explained. The collecting of coins and medals in Courland began at the end of the 17th and beginning of the 18th centuries, simultaneous with the spread of collecting in Riga and Livonia. At present, three collections of coins and medals are known, those belonging to Magnus von Torck, Samuel Rhanäus and Christoph Georg Ziegenhorn. The registers or copies of von Torck's and Rhanäus's collections are the oldest known sources for coin collecting in the territory of present-day Latvia which have been preserved to this day.

The registers were compiled at the beginning of the 18th century and are structurally identical because their author was Samuel Rhanäus. The coin descriptions are very primitive, basically indicating their legends, their number in the collection, and the time they had been struck. The legends are approximate and often invented. Overall, the information is of low credibility, making it impossible to completely reconstruct the composition of the collections. The collections have been formed according to the local-historical principle, including only those coins and medals struck in former Livonia and under Polish and Swedish rule. The most problematic for collectors were coinages from the Middle Ages through to the 16th century, when no dating and more complete legends, which would have helped with identifying the coins, were not included. In trying to reconstruct the possible activities of the early collectors, it may be concluded that they worked with very limited knowledge and skills. No catalogue or other publication that would provide information on Livonian coins had yet appeared, the local archives were usually inaccessible, and there were only a very limited number of publications that would present the necessary genealogical information on the seigneurs of Livonia. All of the above conditions gave rise to legends and descriptions containing various interpretations and fantasies. Despite the minimal contribution of the early collectors to Baltic numismatics, it can be observed, even at this early stage, the interdisciplinary character of this subbranch of history.

Ars scientiae gratia: Basilius Plinius and science in verse¹

Mārtiņš Laizāns

1 This research is funded by the Latvian Council of Science. Project name: *RIGA LITERATA: Humanist Neo-Latin Heritage of Riga within European Respublica Literaria*. Project No. lzp-2019/1-0259.

Keywords: didactic poetry, scientific poetry, Riga humanism, Neo-Latin poetry, Livonia

This paper explores the principal concepts of poetry composition apparent in the poetic works produced by Basilius Plinius, a 16th-century physician and humanist from Riga. His corpus contains occasional poetry and panegyric poetry, but the largest and the most important part of his oeuvre is his didactic poetry; more specifically, didactic works of poetry on the subjects of natural sciences (winds, magnets, poisons, etc.) and ethical issues (desire and pain, the moral good, etc.). Although he provides only scarce direct insights on poetry, science and the connections between them, from certain passages of his works a conceptual grid can be outlined that served as the basis for his poetry composition, and for its interpretation. Among the most significant concepts within this grid are God, the mind, the natural world and poetry. Thus, this paper endeavours to present examples from his works of poetry regarding these concepts and others related to them. The study also aims to demonstrate the interrelatedness of these concepts throughout Plinius's works.

Didactic and scientific poetry

Neo-Latin didactic poetry, and in particular how it deals with scientific topics, has been researched to quite an extensive degree in recent years. Proof of this can be seen in the overviews of didactic poetry in recent handbooks on Neo-Latin literature and culture, the most prominent of which are those by Korenjak (2019), Moul (2017), Schaffenrath (2015), and Haskell (2014). Additionally, the book *Loyola's Bees* (2003) by Yasmin Haskell provides a thorough description of didactic poetry in general (pp. 1–16), and of Jesuit Latin didactic poetry in particular. Although these sources present an overview of authors, topics, and the evolution and tradition of scientific didactic poetry, they all mention that there is still a need for further research in this field to study certain works, topics, regions and influences more thoroughly.

Some important remarks from the introduction to *Loyola's Bees* provide a very concise picture of what could be regarded as didactic poetry based on the recent and contemporary studies:

... didactic poetry, poetry of instruction in philosophy, agriculture, astronomy, hunting, and in all manner of arts, sciences and recreational activities. We can speak of a 'tradition' to the extent that many of these poems orient themselves towards a handful of ancient models, above all Latin models, and inhabit a reasonably well-charted landscape of genre topoi. (Haskell 2003: 1)

Later, Haskell describes the activity of didactic poetry as “organizing one’s material logically and artistically” (2003: 10) and highlights that “didactic poetry is eminently intentional discourse” (2003: 10) that results in the “cross-pollination of literature and science” (2003: 14). When considering the time period in which Basilius Plinius was producing and circulating his didactic poems (the end of the 16th and beginning of the 17th centuries), it is important to note that “[e]arly modern didactic poems... reveal much... about the circulation of scientific and cultural knowledge” (Haskell 2003: 2).

For the sake of distinction between didactic poetry in general and scientific didactic poetry as a specific genre, one can state that those works of didactic poetry that offer descriptions in verse of the progress of scientific knowledge and new scientific discoveries can be classed as scientific didactic poetry (Korenjak 2019: 143). An insight into this particular genre and a vast archive of historical and contemporary examples of scientific poetry can be found in the anthology of mostly French scientific didactic poetry *Muses et Ptérodactyles* (Muses and Pterodactyls, 2013), edited by Hugues Marchal, and a large number of articles devoted to the topic of scientific poetry are presented in the volume *La Poésie scientifique, de la gloire au déclin* (The Glory and Fall of Scientific Poetry) (Louâpre et al. 2014).

For the examination of Plinius’s texts, a further useful distinction can be drawn between scientific didactic poetry and medical didactic poetry, although the latter comprises a very limited textual corpus (Haskell 2014: 1044). The difference here is that the former mostly concerns topics around the natural sciences (e. g. *De Ventis* (On Winds))), while the latter discusses and describes the human body, health and diseases. The most famous example of medical didactic poetry of the era is perhaps Girolamo Fracastoro’s *Syphilis sive morbus Gallicus* (Syphilis or the French Disease, 1530), and syphilis was also the topic of one of Plinius’s poems.²

Basilius Plinius and his œuvre

The work of the so-called Riga humanists, a group of 16th- and 17th-century intellectuals who had some connections to Riga and whose heritage includes poetry, in the realm of didactic poetry had been mostly overlooked until very recently. A general outline on their activities and the environment in which they were operating is presented in a volume of *Letonica* dedicated to the investigation of the humanist movement in Livonian Riga (Lāms, Daija 2015). With regard to Basilius Plinius, some aspects of his use of mythical imagery have been explored to a certain degree (Laizāns 2015; Laizāns, Lāms 2017). However, his didactic poetry about phenomena belonging to the natural sciences has not been introduced into the

2 This poem is entitled *De venenis et venenatis et de morbi Gallici investigatione carmen* (Poem on Poisons and the Poisonous, and on the Investigation of the French Disease). Wittebergae 1603, Norimbergae 1603. The author of the current paper has not been able to locate an existing copy.

contemporary tradition of research surrounding Neo-Latin literary production. Thus, the current paper represents an endeavour to overcome this deficiency.

Basilius Plinius (ca. 1570–1605) was a Neo-Latin poet from Riga,³ the capital of 16th-century Livonia. In the published editions of his works, he consistently identified himself as a Livonian (*Livonus*) and a Rigan (*Rigenſis*) (DV,⁴ ER, Vic., etc.). He was a physician (*medicus*) by education and profession, and, in addition to mentioning his origins, he also identifies his profession in the title pages of most of his works (as either *M. D.*⁵ or *Med. Doct.*⁶ [both for *Medicinae Doctor* – Doctor of Medicine]). On the other hand, he was a *melicus* (poet) by calling, and some indications suggest that he might have been a painter as well (Taubmannus 1612a, 1612b). Two epigrams by the German humanist Friedrich Taubmann (1565–1613) are devoted to Basilius Plinius; one of Taubmannus's works (1612a) is the only known reference to his paintings, but no extant artwork of his is known to have survived. After becoming a *doctor medicinae* in Wittenberg, he returned to Riga to become the official city physician in 1604. While he was studying in Wittenberg, he began to publish his first works of poetry, and he continued to publish more after his return to Riga and until his death in 1605.

The surviving body of his work includes several *carmina* (listed chronologically by the year of publication of the first edition): *Encomium Rigae* (Praise of Riga, 1595), *Oda Funerbris* (Funerary Ode, 1597), *De Utilitatibus Venatura* (On the Hunt for the Useful, 1598), *De Voluptate, Et Dolor* (On Desire and Pain, 1600), *De Colorum Natura, Et Familia* (On the Nature and Family of Colours, 1600), *De Magnete* (On Magnet, 1603), *De Venenis Et Venenata* (On Poisons and the Poisonous, 1603), *De Ventis* (On Winds, 1600) and *Victoria* (Victory, 1605). As can be seen from the titles alone, most of his poems were examples of didactic poetry that dealt with either moral (*De Voluptate, De Utilitatibus Venatura*) or scientific issues (*De Ventis, De Venenis et Venenata, De Colorum Natura, De Magnete*). The works of didactic poetry produced by Basilius Plinius can be described as scientific or philosophical treatises in verse, and they are all composed in dactylic hexameter. Another group of his works is panegyric poetry (*Encomium Rigae, Victoria*). Besides these larger works (the length of these poems vary from 885 [DUV] to 2,194 [DV] verses), he also published a few examples of lyrical occasional poetry: an epicedium (*Oda Funerbris*), and some epigrams and hymns that are included either as liminal poems or as supplements in some of the editions of his works. For example, in DVD, he presented eight epigrams to significant scientists of his time (e.g. Tycho Brahe) due to the blank pages available – *Quia vacabant aliquot pagellae, subiecta sunt epigrammata quaedam* (DVD C6v–C7v).

3 The fullest and most up-to-date bio-bibliographical information on Basilius Plinius can be found in the *Lexikon der Deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs* (Gotzmann, Hörner 2007, 1026–1027).

4 A list of the abbreviations used for the titles of his work is presented at the end of the article.

5 e.g. DM, A1v.

6 e.g. Vic., A1v.

Although Basilius Plinius and his works are known, at least nominally, they are usually simply mentioned in bibliographical lexicons; thorough research on the contents of the works themselves is almost non-existent.⁷ The present article will illustrate Plinius's views on science, poetry and their connection that can be drawn from his poetry. This relationship can be inferred to a certain extent from all of his works. In most cases, it is referred to indirectly, but in some texts his opinions on these subjects appear more clearly, particularly in DV, where the dedicatory prose foreword is mostly devoted to the explication of his scientific and poetic activities and also provides some general remarks on these questions. When considered together, the scattered verses on these topics across his works provide a coherent picture and a unified context that allow for a better understanding of his goals in poetry as well as of his poetic works themselves. It must be mentioned that, in establishing Plinius's connection between the sciences and the arts (and poetry in particular), attention should be paid to the role of God, an aspect that is of immense significance in the relationship between the two phenomena. It must be also remarked that the instances where Plinius refers to these matters are quite prevalent; therefore, in this article, only the most vivid examples will be discussed to produce a general outline of Plinius's perspective on the interconnectedness of natural sciences, poetry and God. Another typical characteristic of his poems is that they are not only instructional on the topics mentioned in the titles – magnets, winds, colours, etc. – but he also uses descriptions of the physical world as an excuse and a cover to discuss ethical issues. Thus, his works are an exhortation to his readers to pursue knowledge, which would consequently lead them towards living virtuous lives.

Setting sail: The foreword of *De Ventis* as the embarkation point

In the dedication of DV (A2r–A4r) to the noble senate of Riga and *Populo Rigensi* (The People of Riga), Plinius directly expresses his views on science, poetry and his own activity in both of these fields. As this is his most direct expression on these themes, it is reasonable to use this foreword as the point of entrance for an outline of his views about science and poetry. Here, Plinius views the whole universe as a network of allegories (*Allegoriarum contextu[s], concentu[s]que*, DV A2r). If the universe can be regarded as a natural allegory, then poetry, being a mirror of the natural world, is an artificial allegory produced by poets. Without much elaboration on the state of the universe, Plinius almost immediately asserts that the universe has been described by *humanissimi viri* (the most learned men) with the help of

7 The main exception to this is *Alt-Riga im Lichte eines Humanistischen Lobgedichts vom Jahre 1595* (Spekke 1927), where a concise biography of Plinius and a summary of the works by Riga humanists are given (5–38). However, the vast commentary section (93–260), which focuses only on one of his works (*Encomium Rigae*), indicates some borrowings from and allusions and parallels to other texts, without a discussion on the significance of these literary contacts. Additionally, a very short outline of the works by Plinius is given in *Rigas humanista Basilija Plinija poema "Par vējiem"* (Spekke 1924a, 312–314).

their *poetica facultas* (poetic faculty), which has made it possible for them to present their observations and contemplations through *sermonis... sublimi et concinna politura* (sublime and pleasing speech discourse, DV A2r–A2v). As Plinius views poetry as *imago vividissima* (the most vivid image) and *pictura admirabilis* (the most admirable picture) of the universe, he dwells on explaining his own activity in the sciences and poetry as follows:

... et ego huius facultatis divinissimae non languida semina, simul cum amore Naturalis scientiae inexplebili, insita mihi a natura non obscuris signis animadvertissem; ingratum me in ipsum Deum illorum satorem fore existimavi, si incultu et negligentia illa arescere, et interire sinerem (... and by quite clear signs I observed in me the strong seeds of this divine faculty, together with the insatiable love of Natural science, which was sowed in me by nature; and I would consider myself ungrateful to God himself, the sower of them, if I would let them dry up and perish due to neglect and carelessness). (DV A3r)

From his point of view, both the love of natural sciences and the *facultas poetica* are inborn natural gifts, at least in his case. As further examples will make clear, the mention of God here is not incidental; Plinius assumes that God is the source of his natural talents. In fact, from the passage cited, Plinius seems to equate nature with God. Another important concept in this context is mentioned in the lines quoted above – Plinius believes that he must find a way to be grateful to God and not let his gifts vanish or fade due to idleness. For Plinius, his means of showing gratitude is through poetry, and in his case it is a subtle solution, where both of his natural talents are synthesised into one activity. Taking into account the main topics of his poetry (i.e. the physical phenomena), by publishing his poems, Plinius not only shows his appreciation for the structure of the world and his personal gratefulness, but he also makes his gratitude public by spreading knowledge about both the universe and the word of God (although the latter is indirectly).

He continues by moving from general statements to his own personal experience:

Tum vero eas res mihi illustrandas selegi, quae gravissimae et utilissimae ab ordinariis studiis non essent alienae... et sic imaginum... chori... purpurea poeticorum colorum chlamyde amicti... in absolutos, et aequabiles allego-riarum diducerentur, et concinnarentur circulos. (Indeed I chose to illustrate such subjects that would be important and useful, not unfamiliar to [my] daily pursuits... and so the chorus of images... dressed in the garment of purple colours of poetry... would be distributed and arranged in complete and uniform circles of allegories.) (DV A3r–A3v)

This quote demonstrates that Plinius considers the themes of his poems to be both serious and useful. These lines also provide a more salient link between the natural universe and poetry – he views the works of poetry, at least those touching upon the subjects of natural

sciences, as consisting of allegories. In this context, one must possess certain skills to decode the verses as they contain metre, figures, tropes and allusions – *purpuream poeticorum colorum chlamydem*. Thus, via the medium of poetry, one allegory (i.e. the natural allegory of the universe) is reworked into another (i.e. the artificial allegory of the poetic text). This makes the poem a mirror – a reflection of the natural order – and, if the poet is masterful enough in the production of his work, an observant reader can come to the same conclusions about the world from reading poetry as from contemplating the natural phenomena directly.

In a similar fashion, Plinius elaborates further on the role of poetry in the process of *rerum cognoscere causas* (to know the causes of things) in another of his works: *Ordinis, o pulcritudinis illustris imago Poesis / ... caulesque severos / Solennis studii formosis floribus orna* (Oh Poetry, the bright image of order and beauty... [please] adorn with beautiful flowers [=poetry] the rough stalks of solemn endeavours [=science]) (DVD A2r). It is evident that Plinius links poetry with order (i.e. the universe that is rationally ordained by God), adding that, in his opinion, poetry is divine and presents somewhat plain scientific knowledge in a more appealing form.

Later in the foreword, Plinius reveals one of the goals he intends to attain with his poetry – *omnipotenti Deo stupendorum suorum operum grati canerentur hymni* (let the astounding works sing pleasant hymns to the omnipotent God) (DV A3v). As will be made clear with several examples, not only separate poems, but the whole body of Plinius's works, is one great hymn to God. The importance of God in Plinius's worldview can also be determined from the hierarchical structure imposed on the sequence of four epigrams at the end of Vic., of which the first is devoted to God and the following three to the heroes of Vic. – Sigismund III Vasa (1566–1632), Jan Karol Chodkiewicz (1560–1621) and the Duke of Courland Friedrich Kettler (1569–1642), respectively – who were all important figures in the victory over the Swedish forces of Charles IX in the Battle of Kircholm in 1605 (Vic.) (C4r–D1v).

Mare altum: Godspeed in sailing from science to poetry and back

As previously mentioned, Plinius's body of poetry comprises several genres, but the majority of his works are didactic poetry, and he is honest and open about his didactic purposes, e.g. *incipiens doceo* (By starting [this poem] I teach) (DV D7v). His approach to addressing the particular subjects in the didactic poems could be called eclectic, not only due to the apparent borrowings from Latin and Neo-Latin poets Lucretius, Virgil, Giovanni Pontano, Jacopo Sannazaro and others, but also due to the manner of selection and processing of knowledge in his poems. One passage from DV illustrates this miscellaneous approach

particularly clearly: *Ne me in verba adigat quisquam iurare Magistri / Ullius [...] / vegetis per cuncta sophorum / Iudicii monumenta alis permittite vagari; / Exemplo solertis apīs* (So let no one push me to swear by the words of any Master... let me wander with brisk wings through all the monuments of the reason of the wise; / Just as the skilful bee does) (DV A5v–A6r; cf. Sen. *Ep.* 84, where a similar approach is described). Just before these lines, he refers to Plato, Aristotle, Epicure, Democritus, Arab scientists and a *Germanus Homo* (German Man)⁸ as the sources of his inquiry into the nature of the winds.

As is often the case with Plinius's works, he reasserts certain ideas that seem significant to him several times in the course of one poem. Thus, he reveals again his eclectic approach to the process of collecting knowledge:

Sic mihi cunctorum liceat peragrarē sophorum / Scripta, et quicquid in his placitum depromere ad usum; / Tum proprii ingenii liceat quoque viribus ex his / Conciliatis, dispositis, sciteque subactis / Concordem, et laetum veri contexere vultum (So let me be granted [the chance] to go through the writings of all the wise men, and to put to use that which is sound in them; Then with one's own mind let him also from these men – reconciled, brought together and skilfully put in concordance – be weaved together the joyful face of truth). (DV A6r)

It seems that he acknowledges creating compendia in verse, and he is not prone to providing new knowledge; rather, he offers concise information that might be new and unknown to his readers while at the same time exercising his poetic skills. Further on in DV, he meditates on the consequences if he were to provide novel insights – he would be ridiculed if he tried to introduce new knowledge or to refute the authoritative voices in the sciences. As a result, his self-evaluation is not quite an inspiring one – [...] *stupidī coeli ille obscurus alumnus* (that ignoble student [Plinius] of the marvellous sky) (DV B2r).

The eclectic nature of his poems is also attested by the prevalent use of certain concepts from particular philosophical schools across his different works. For example, in DUV, the stoic influence is predominant, with constant mentions of *fatum* (fate) and an emphasis on the importance of virtues and their rational nature, seen in expressions such as *fati victor* (conqueror of fate) (DUV A3v) and particular lines, e.g. *Felix qui vitam naturae legibus a[e]quam / Instituit* (Happy is the one who made a life according to the laws of nature) (DUV B4v), and even in whole citations from Seneca that are transcribed into verse with only minor adjustments: *Quos amat exercet, quos exercet cupit esse / Invicte fortes Deus* (The invincible God exercises those who he loves, and he wishes those who he exercises to become strong) (DUV A4v) (from *Hos itaque deus quos probat, quos amat, indurat recognoscit exercet* [...], Thus, those whom God loves and esteems, he hardens, examines, exercises..., Sen. *De.*

8 The author of the current study is still seeking a reasonable explanation as to who the *Germanus Homo* could be in this context.

Prov. 4.7). In other poems, such stoic influence is absent or less prevalent; for example, the first book of DV mostly contains Epicurean/Lucretian vocabulary.

A popular topos for Plinius is the invocation of God to help him both see the truth and express said truth in appropriate verses. In most cases, the invocation appears either at the beginning of a poem and/or in the concluding section, where it takes the form of a testimony of thankfulness. However, it sometimes appears in the middle of the poem, usually during a transition from one topic to another. In some instances, it is illustrated directly; for example, *Tu qui principium, tu finis carminis esto, / Summe Deus* (You, the highest God, who is the beginning of the song, you be the end) (DC C4r) and *Haec tua magnificae monumenta illustria laudis / [...] Aoniis [...] modis, dum pandere conor [...] / Ipse fave, et dignum verbis precor adde vigorem* (While I try to unfold these bright monuments of your great praise in Aeonian metres, you yourself be favourable and, I pray, add a becoming vigour to the words) (Vic. A3r). Here, he is requesting help to invigorate the verses. Also, in DV, after the initial incantation, Plinius wishes *bon voyage* to himself in putting the discovered truths into verses: [...] *Pateant arcana latentis / Naturae, et picto verborum comta paratu / Perspicue interea liquidas efferre sub auras / Fas mihi sit [...]* (Let the secrets of hiding nature uncover, and let it meanwhile be possible for me to bring out clearly into the serene air the embellishments in the painted ornament of words) (DV A5r).

Although Plinius regards poetry as a divine activity, he also tends to be humble in evaluating his own work. For example, the verses produced by him in DV are referred to as *colores ingenio mei* (embellishments of my little talent) (DV A4r), and he describes DUV as a *lusus ingenii* (a game of the mind) (DUV A1v). As with his acknowledgments of the impenetrable infinity of the universe and the partial knowledge available to mankind, these statements should not be taken as signs of self-deprecation, but rather as indicators of humility. In another work, we find the following line: *His nimium angustis perstringere versibus auso* (I dare to narrate [this subject] in these verses that are too narrow) (DM B7r). This supports the view that poetry is a mirror of the divine universe, although an inferior one, and that it can lead to the same divine knowledge as the scrutiny of the natural world. Plinius also indirectly admits *angusti versus* (the inferiority of poetry) and that his attempts to convey the divine knowledge and truth through an art form are an *auso* (a daring enterprise).

In comparison, Plinius outlines the place of human beings in the context of the universe as follows:

[...] *Tu cui Ratio, cui prompta Voluntas / Illustrata nova Luce et directa sacrati / Flaminis arbitrii; tu rerum nobilis umbo, / Tu erecte alterni mirabilis orbis Horizon, / O Homo, sume animum, et dignum te munere tanto / Crede DEI [...]*
 (You, whose Mind and whose ready Will are illustrated by new Light and directed by the judgments of the saint priest; you, the noble spike of things; you, the standing miraculous Horizon of another world; O Human, take courage and, deserving such gifts, trust in God). (DVV A6v)

This suggests that it is imperative for humans to follow the lead of God. In Plinius's view, faith is a rational phenomenon that stems from the rational exploration and explanation of the world. These judgements pertain also to poetry, which is another rational endeavour for Plinius, and, as poetry is viewed as the mirror of the universe, it is no surprise that Godspeed is an essential element in the creation of his own poems. Another example that can attest to Plinius's view of poetry as a relatively rational affair is the statement that the arrival of Muses affects *mens* (the mind) and not *anima* (the soul): *Pierius mentem calor incitat* (Pierian heat inspires the mind) (DC A2r). He also provides further support for this claim in DV A5r by stating that the weapons of the Pierids (Muses) are the ones that excite the mind.

The assistance of God is viewed as being necessary to uncover the secrets of the universe, particularly at times when the lyrical persona of Plinius deems himself worthy of such revelations due to his efforts in the sciences, and of the right to express them, most likely in poetic form: *Magne fave, arcanorum operum miranda tuorum / Noscendi cupidam mentem si rite sacravi, / Si ingenui assiduus studii tibi macto labores, / Sit mihi fas iura ima loqui [...]* (Be favourable, The Great, to the mind willing to know the miracles of your secret works; if I have devoted solemnly, if I have sacrificed in noble studies incessant works to you, let me be permitted to speak the deepest laws) (DVV A3r). The benignity from God can thus be measured in a way – if God thinks that Plinius deserves help due to his attitude and the long hours he has devoted to science and the understanding of the world, then Plinius might compose a successful poem.

Even in ER, which was the first work published by Plinius, a programmatic sentence shows the dependence of the poet upon God: *Carmina sed tantis correspondentia rebus / Scribere, divini res erit ingenii* (To write a poem in correspondence to such things will be a matter of a divine talent) (ER B4v). From the discussion in the passages on poetry and divine faculties in his later poems, it seems that *ingenium divinum* in this case should be understood as meaning 'inspired by God/a deity' (in ER, Plinius mostly invokes or refers to Muses rather than God as the directors of inspiration) or 'gifted by God' (if we remember the previously mentioned passage from his foreword to DV). It must be noted that the *res* in the first part of the verse in this case refers to the history of the city of Riga and its situation at the end of 16th century. However, from a wider perspective, the *res* can surely also be understood as the phenomena represented in his didactic poems and thus as the appraisal of God (the only one capable of revealing the secrets of nature and of poetry) as an indispensable source of help not only to know the phenomena themselves, but also to describe them in verse.

Similar examples serve as evidence for Plinius's view regarding his dependence upon God in his knowledge acquisition and poetry composition as well as his belief that his works cannot exist without pronounced gratitude: *Nunc aeternae pater, nunc tantas suffice vires, / Quae valeant tantas dignis evincere verbis / Res, adeo ignorantiae opaca nocte sepultas* (Now, eternal father, yield such powers, that would be capable in suitable words to overwhelm such things, until now buried by the obscure night of ignorance) (DV B2v). One of the most vivid passages on the incantation of God and his help in Plinius's scientific and poetic projects appears in DVD:

At tu aeternae Deus, rerum suprema potestas [...] / Omnis vis, omnisque scientia, casta Poesis / Authorem quoque composita quem fronte fatetur [...] / Da mihi, in hoc etiam conatu ut promta vigoris / Aetheri auxiliaria experiar, scintillula saltem [...] / Tu magne Deus da vera videre / In tantis rebus, da visa videnda politis, / Et dignis verborum alii praebere figuris: / Te fesus solo tantarum immergere rerum / Audeo me Pelago, concede emergere lactum (And you, eternal God, the highest power of things, all the force, all the knowledge, whom acknowledges as the Creator also the chaste Poetry with orderly face; let me, even in this attempt to experience the ready help from ethereal strength, even a sparkle; You, great God, let me see the truth in these things, let [me] put the seen and the to-be-seen in polished figures of the suitable wings of words: I only dare to immerse in the sea of such things because I trust you; grant [me] to return happy). (DVD A2r–A2v)

A gradual transition from God to Plinius's own endeavours is depicted here: God is the source of all knowledge, and a personified poetry acknowledges this fact. As a consequence, Plinius admits this and asks for help – even a small spark – to see the truth and then to recast it into polished figures of speech (i.e. poems). It is only with this benign companionship that Plinius ventures to proceed. The image of the sea and immersion into it with the hopes of emerging in one piece can be connected with the recurrent idea expressed by Plinius that wisdom is a vast abyss, within which human powers might be insufficient to not get lost forever: *o sapientiae abyssus / Immensa, impenetrabilis!* (O the abyss of wisdom [is] immense, impenetrable!) (DVD A4r). In DV, Plinius also reminds the reader both of the source of his interest for natural sciences and that those who practise both as *medicus* and *melicus* are dependent upon God in their endeavours: *tua cuncta potentia nostri / Ingenii* (you have all the power over our talents) (DV D6v–D7r).

The insufficiency of human powers to access Faustian levels of knowledge is expressed with the following lines: *O quam multa latent: non est res unius aevi / Contemplatio naturae [...]* (O, how much is hidden: the contemplation of nature is not [a task] for one life) (DC A8v). To show gratitude that his wishes have been heard, at the end of DVD, Plinius expresses thankfulness to God that his undertaking has been completed successfully – *Emersi* (in this context: I have returned [safely from the sea voyage]) (DVD C6r) – and that, with divine help, it has come to a happy end – *claudes fine secundo* (you [God] conclude it with a favourable end) (DVD C6r). Additionally, at the conclusion of DV, he uses a rather traditional image of a ship that has reached its final port after a voyage – *Sed mea iam portum tetigit subducta carina* (But my ship brought out of water has already reached the port) (DV F4r).

For Plinius, the instructional role of poetry is also of major importance, as some examples illustrate. At the beginning of DUV, he states:

[...] Naturae operum exemplaria parvis / Hic pateant lustranda typis, immensa, stupenda, / In compendio habet quae hominis natura legenda: / Artium et occultis

vitae praecepta figuris / Discere ab hac liceat, liquidasque efferre sub auras (Let here be exposed the great, marvellous, considerable examples of the works of nature in small letters; in short, here is what about human nature must be read: one should learn from this the teachings of arts and life through concealed figures and bring them out in the liquid sky). (DUV A2r)

From another example, combined with his other expressions on knowledge, it seems that Plinius believes that knowledge is universal and equally available anywhere to anyone:

Quanquam autem nulla est tam vilis, et horrida tellus, / Infelixque adeo sub Solis lumine, quae non / Ex proprio quaesita sinu, depromptaque posset / Divinae bonitatis, et omnipotentiae abunde / Argumenta dare ingeniis, ostendere rerum / Totius summa occultis simulacra figuris, / Seminaque omnimodae sapientiae aperte docere (There is no land so worthless and horrifying, barren to such a degree under the sunlight, that [the things] sought and produced in its own lap couldn't give evidence abundantly for divine goodness and omnipotence to minds, to show in perfect images through concealed figures the whole of things, to teach clearly the seeds of wisdom of any kind). (DV E6v–E7r)

In addition, the very action of contemplation is seen as being valuable in itself – Plinius writes: *Quicquid habet mundus, certos expendit in usus, / Nulla adeo vilis, despectaque sensibus est res, / Otia quae segnis traducat inutilis, ut non, / Aut hominem admoneat, doceat, juvet* (Whatever the world has, it has a certain usefulness; there is no thing so worthless, contemptible to the senses, that would be rendered worthless by lingering leisure so that it would not advise, teach, help the human) (DUV A2v). This reinforces his view of the universal accessibility to knowledge through the contemplation of the natural world, even if it is divine.

In some of his works, Plinius reflects not only on poetry in general, but also on his own work. One example can be seen in his last published work, *Vic*. In the introductory verses, he returns to the genre (from didactic to panegyric) with which he started his published poetry (viz. *Encomium Rigae*) and turns to a subject matter that does not concern natural phenomena or ethical instruction. He describes his prior work as follows: *Hactenus arcanis Naturae evolvere fibris / Artificis iucunda DEI miracula dextrae / Cura fuit* (Until now the care of [my] right hand was in secret filaments to unfold the pleasant miracles of Nature of the master GOD) (V A2r). Here, a firm connection between nature and God is established that conforms to his belief that to know nature is to know God.

The repeated references to God in Plinius's works are not only a poetic invocation, a sign of gratitude or a reminder of faith. Plinius has in mind a more fundamental objective – in some regards, we must become imitators of God: *Ergo principio SAPIENTIA summa Iehovae / Se ostendit nobis imitandam* (Thus as a principle the highest wisdom of Jehova shows itself to

us to be imitated) (DUV A6r). One way to comply with this imitation is Plinius's use of poetry as a means to disseminate the knowledge of the world and to direct people on the path of *recta ratio* (the right reason). Here, the aforementioned relationship between the natural universe and poetry, and its allegorical character, come into play. In a way, poetry (as well as other artforms) is a microcosm that provides enough knowledge to gain useful insight into the workings and structure of the macrocosm. It seems that, in this case, poetry is not viewed as equal with the natural world but rather a subsidiary in the process of gaining knowledge of it: *satis est didicisse minori / Ex mundo mores mundi majoris; ad artes / Iam convertere, cultum animi vitaeque iuvantes, / Quas certis hic praeceptis cognoscere promptum est* (it is enough to have learned the ways of the large world from the minor world; it is then possible to convert [it] into arts, helping in the education of soul and life, which can be known from these certain teachings) (DUV B7v).

Ultimately, the goal of humans should be the acquisition of knowledge and truth about the universe; only with the right understanding can we become the imitators of God or *consimiles Dei* (very like the God), or, as phrased in Virgilian terms, "happy souls" – *Felices animae, quas incorrupta voluptas / Naturae noscendi operas arcanaque rerum / Scrutandi monumenta tenet [...] / Illas irradiat laeto sapientia vultu, / Verorumque bonorum opulentat divite gaza* (The blessed souls, which are held by the incorrupt desire to know the works of nature and to explore the secret monuments of things [...] they are illuminated by the happy face of wisdom, enriched by the wealthy treasure of true goods) (DV C2r).

Emersi or Conclusion

In conclusion, Plinius was not only a theoretician on the sciences, leading a good life or the *vera nobilitas* (true nobility) that can be attained through the use of one's mind; he exercised both his *medicus* and his *melicus* skills. Although he highlights that gaining knowledge and seeing the truth is not an easy task – *Simplex est verum, sed non quae ducit ad illud* (The truth is simple, but not that which leads to it) (DC B1r) – he nonetheless suggests certain steps that one must observe to reach this goal (have faith in God, be thankful to him, read the works of *humanissimi viri* [most learned men], etc.). The extracts quoted in this article show that his ideas about the universe, nature, poetry and God appear in all of his works. By selecting these passages to illustrate his views, one can see a very uniform and conscious conception of the interrelatedness of these matters, and these views can retrospectively serve as an introductory and general guidepost for more specific readings of his works.

From the examples discussed throughout the article, we can also see that Plinius was a self-reflexive and self-conscious poet who had a clear view of his goals in poetry, and he did not hesitate to reinforce them in all of his works. Although he describes his work as *ingenii lusur*,

this should not be perceived as self-deprecation; rather, his poetry should be considered as an example of *ratio in otio* (the mind at leisure). It seems that, in Plinius's view, although poetry is as important as science itself in the dissemination of knowledge, it is rather *ancilla scientiae* (a servant to science/knowledge) than an equivalent counterpart. While he practised as a *medicus corporis* (doctor of body), Plinius also aimed to serve as a *medicus animae* or *mentis* (doctor of the soul or the mind) with his poems. With the support of both the sciences and the arts, and poetry in particular, Plinius endeavoured to *triumphare de Barbarie* (triumph over barbarity) just as the *alma turma Camoenarum* (nourishing company of Muses) does (DV F4r).

- Fracastoro, Girolamo (1530). *Syphilis sive morbus gallicus*. Verona. Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra (2007). Plinius, Basilius. Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra (eds.). *Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Bd. 3. Berlin, New York: Walter De Gruyter, pp. 1026–1027.
- Haskell, Yasmin (2014). The Classification of Neo-Latin Didactic Poetry from the Fifteenth to Nineteenth Centuries. Ford, Philip, Bloemendal, Jan, Fantazzi, Charles E. (eds.). *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*. Leiden, Boston: Brill, pp. 437–448.
- Haskell, Yasmin (2014). Medical Didactic Poetry. Ford, Philip, Bloemendal, Jan, Fantazzi, Charles E. (eds.). *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*. Leiden, Boston: Brill, pp. 1044–1045.
- Haskell, Yasmin (2003). *Loyola's Bess. Ideology and Industry in Jesuit Latin Didactic Poetry*. Oxford: Oxford University Press.
- Korenjak, Martin (2019). Explaining Natural Science in Hexameters. Scientific Didactic Epic in the Early Modern Era. *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies*, Vol. 68, No. 2, pp. 135–175. Available: <http://www.humanistica.be/index.php/humanistica/article/view/318/84> [Accessed 10.09.2019.].
- Laizāns, Mārtiņš, Lāms, Ojārs (2017). Hyperborean Variété of Identities in Neo-latin Texts of Riga Humanists. *1st International Conference "Europe in Discourse: Identity, Diversity, Borders: Proceedings"*. Hellenic American University, pp. 183–192. Available: europeindiscourse.eu/images/EID-Conference-1-Proceedings.pdf [Accessed 10.09.2019.].
- Laizāns, Mārtiņš (2015). Hyperborean Poetics: Greek Mythology in Some Texts of Riga Humanists. *Letonica*, Nr. 30, pp. 35–43. Available: lulfmi.lv/files/letonica/Letonica2015_2.pdf [Accessed 10.09.2019.].
- Lāms, Ojārs, Daija, Pauls (eds.) (2015). *Letonica*, Nr. 30. Available: lulfmi.lv/files/letonica/Letonica2015_2.pdf [Accessed 10.09.2019.].
- Louāpre, Muriel, Marchal, Hugues, Pierssens, Michel (2014). *La Poésie scientifique, de la gloire au déclin. Etudes réunies par Muriel Louāpre, Hugues Marchal et Michel Pierssens*. Epistemocritique. Available: <http://www.epistemocritique.org/spip.php?rubrique74> [Accessed 12.01.2019.].
- Marchal, Hugues (2013). *Muses et Pétrodactyles. La poésie de la science de Chénier à Rimbaud*. Paris: Seuil.
- Moul, Victoria (2017). Didactic Poetry. Moul, Victoria (ed.). *A Guide to Neo-Latin Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 180–199.
- Plinius, Basilius (1605). *Victoria*. Riga: Nicolaus Mollinus.
- Plinius, Basilius (1603a). *Carmen de venenis et venenata in universum vi*. Nuremberg: Paulus Kauffmann. [USTC 2039587]
- Plinius, Basilius (1603b). *Carmen De Magnete*. Augsburg: Davidus Francus. [USTC 2104865]
- Plinius, Basilius (1600b). *Poëma De voluptate et dolore*. Wittenberg: Simon Gronenbergius. [USTC 615277]
- Plinius, Basilius (1600a). *De Ventis Libri III*. Wittenberg: Simon Gronenbergius.
- Plinius, Basilius (1599). *Carmen De Colorum Natura, Et Familia*. Wittenberg: Simon Gronenbergius.
- Plinius, Basilius (1598). *Carmen de utilitatum [...] venatura*. Wittenberg: Ioannes Crato.
- Plinius, Basilius (1597). *Oda Funerbris*. Wittenberg: [Ioannes] Crato.
- Plinius, Basilius (1595). *Encomium Riquae*. Leipzig: Zacharias Berwald.
- Schaffernath, Florian (2015). Narrative Poetry. Knight, Sarah, Tilg, Stefan (eds.). *The Oxford Handbook of Neo-Latin*. Oxford: Oxford University Press, pp. 57–72.
- Seneca, Lucius Annaeus (1920). *Ad Lucilium epistulae morales*. Vol. II. London: William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Sons.
- Seneca, Lucius Annaeus (1838). *De Providentia*. Leiden: Luchtmans, S., Luchtmans, J.
- Spekke, Arnolds (1927). *Alt-Riga im Lichte eines humanistischen Lobgedichts vom Jahre 1595*. Riga: W. F. Häcker.
- Spekke, Arnolds (1924a). Rīgas humanista Basīlija Plīnija poema "Par vējiem". *Latvju Grāmata*, Nr. 4., pp. 312–323.
- Spekke, Arnolds (1924b). Rīgas humanista Basīlija Plīnija poema "Par vējiem". *Latvju Grāmata*, Nr. 5, pp. 423–431.
- Taubmannus, Fridericus (1612). Ad Basilium Plinium. Hoffman-nus, Nicolaus, Fischer, Iacobus (eds.). *Delitiae Poetarum Germanorum*

*Huius Superiorisque
Aevi Illustrium Pars VI.*
Frankfurt, p. 669.

Taubmannus, Fridericus
(1612). In effigiem Basilii
Plinii ipsius manu Pictam.
Hoffmannus, Nicolaus,
Fischer, Iacobus (eds.).
*Delitiae Poetarum Ger-
manorum Huius Superi-
orisque Aevi Illustrium
Pars VI.* Frankfurt, p. 673.

ABBREVIATIONS

DC – De Colorum Natura Et Familia
De Prov. – De Providentia
DM – De Magnete
DPG – Delitia Poetarum Germanorum
DUV – De Utilitatibus Venatura
DV – De Ventis
DVD – De Voluptate Et Dolore
Ep. – Ad Lucilium epistolae morales
ER – Encomium Rigae
Sen. – Seneca, Lucius Annaeus
USTC – Universal Short Title Catalogue
Vic. – Victoria

Ars scientiae gratia: Bazilijs Plīnijs un zinātne vārsmās

Mārtiņš Laizāns

Atslēgvārdi: didaktiskā dzeja, zinātniskā dzeja,
Rīgas humānisms, neolatīniskā dzeja, Livonija

Rakstā tiek aplūkoti Bazilija Plīnija – 16. gadsimta Rīgas humānista un ārsta – dzejas teksti un tajos sastopamie būtiskākie jēdzieni saistībā ar dzejas mākslu. Bazilija Plīnija tekstu korpusā atrodama gan okazonālā dzeja, gan panegīriskā (slavinājuma) dzeja, tomēr lielākā un pati svarīgākā šī korpusa daļa ir didaktiskā dzeja, jo īpaši didaktiskā dzeja par dabaszinātņu (piemēram, vējiem, magnētu, indēm) un filosofiski ētisku (kāres un ciešanas, tikums u. c.) tematiku. Lai gan dzejnieks piedāvā samērā maz tiešu refleksiju par dzeju, zinātņi un to abu savstarpējo saistību, tomēr no atsevišķu fragmentu lasījumiem ir iespējams iezīmēt konceptuālu režģi, kas kalpo kā pamats Plīnijam dzejas sacerēšanā, savukārt Plīnija lasītājam kā vaduguns labākai dzejas uztverei. Pašu būtiskāko jēdzienu vidū ir Dievs, prāts, daba un dzeja. Šajā rakstā tiks piedāvāti piemēri no Plīnija dzejas darbiem saistībā ar minētajiem un citiem jēdzieniem, norādot uz to savstarpējo saistību Plīnija uzskatos.

Blaumanis divu kultūru krustpunktā

Füllmann, Rolf, Johanning-Radziēnē, Antje, Kalnačs, Benedikts, Kaulen, Heinrich. (Hrsg.) (2019). *Rūdolfis Blaumanis (1863–1908). Lettische Moderne und deutschsprachige Literatur*. Bielefeld: Aisthesis Verlag. 313 S.

Zanda Gūtmane

Rūdolfis Blaumanis ir latviešu klasiķis, kura nozīme nacionālās rakstniecības un kultūras attīstībā nav apšaubāma. Latviskā kultūrvīdē Blaumanis raksturots kā pirmais izcilais latviešu rakstnieks, nacionālās literatūras attīstības veicinātājs un realisma tradīcijas veidotājs, arī latviskās mentalitātes koda atklājējs, tomēr viņa daiļrade ārpus Latvijas līdz šim bijusi zināma pavisam nedaudz un epizodiski.

Starptautiskais zinātnisko rakstu krājums “Rūdolfis Blaumanis (1863–1908). Latviešu modernisms un vācvalodīgā literatūra” (*Rūdolfis Blaumanis (1863–1908). Lettische Moderne und deutschsprachige Literatur*), kas izdots 2019. gadā vienā no vadošajiem Vācijas zinātniskajiem apgādiem humanitārajās zinātnēs un kultūras studijās *Aisthesis Verlag*, ir nozīmīgs un unikāls notikums latviskā kultūrtelpā, jo apliecina, ka latviešu literatūras klasika var nonākt starptautiskajā aprītē. Vācu un latviešu pētnieku (Ģertrūde Cepla-Kaufmane (*Gertrude Cepl-Kaufmann*), Rolfs Filmanis (*Rolf Füllmann*), Heinrihs Kaulens (*Heinrich Kaulen*), Marija Veste (*Marija Weste*), Kristiāna Ābele, Pauls Daija, Eva Eglāja-Kristone, Māra Grudule, Benedikts Kalnačs, Ieva Kalniņa, Ivars Orehovs, Līvija Volkova) sadarbības rezultātā tapis darbs, kas skaidri parāda latviskās kultūrvides sakņojumu un neatraujamību no Eiropas kultūrtelpas un atsevišķu mūsu kultūras sasniegumu organisko iekļaušanos Eiropas literatūras kontekstā.

Savukārt no vācu literatūrzinātnes skatpunkta šis krājums demonstrē decentralizācijas procesus un vācu literatūras robežu paplašināšanu. Krājuma autoru uzmanības lokā Blaumanis nonācis kā spilgts latviešu literatūras kanona pārstāvis, kurš dzīvojis daudz-kultūru sabiedrībā, uzaudzis divvalodīgā vidē un rakstījis gan latviešu, gan vācu valodā.

No teorētiskā aspekta Blaumaņa daiļrade krājuma autorus interesējusi kā vācu literatūrzinātnieka Jirgena Joahimstālera (*Jürgen Joachimstaler*) formulētais robežtekstualitātes (*Text-Ränder*) fenomēns (Joachimstaler 2011), kas iesakņots nosacītā Austrumeiropas kultūrvidē un spilgti atklāj transkulturālo modernitāti 19. un 20. gadsimta mijā. Blaumaņa daiļrades apzināšana potenciāli var paplašināt izpratni par vācu valodā rakstītās literatūras attīstību un izplatību, kā arī ievirzīt vācu literatūrzinātni t. s. Austrumu pagriezienā – Jirgena Joahimstālera konceptualizētajā virzienā, kas vācu literatūras pētniecības lokā paredz iekļaut arī citu ar Vāciju vēsturiski saistītu Austrumeiropas teritoriju, piemēram, serbu, poļu, lietuviešu, literatūru (Joachimstaler 2011).

Pirms uzmanības pievēršanas krājuma satura aspektiem ir svarīgi apzināt tā rašanās pamatu un iepriekšējās iestrādes latviešu un vācu literatūras pētniecībā, kā arī krājuma konceptuālo pamatievirzi.

Izvērtējot Blaumaņa daiļrades pētniecības ceļu iepriekšējās desmitgadēs, ir redzams, ka šāda starptautiska un starpdisciplināra izdevuma parādīšanās nav nejauša un negaidīta, tā ir likumsakarīgs un pārdomāts vairāku pētnieku ilgstošas sadarbības rezultāts. Nosacītais transkulturālais pavērsiens Blaumaņa pētniecībā, kuru krājuma sastādītāji un redaktori (Rolfs Filmanis, Antje Johanninga-Radžiene, Heinrihs Kaulens un Benedikts Kalnačs) konceptuāli pieteikuši tā ievadā, patiesībā aizsācies jau krietni iepriekš. Tas vērojams kopš 21. gadsimta sākuma, kad pakāpeniski notikusi rakstnieka biogrāfijas un radošās darbības pētnieciskās perspektīvas paplašināšana, lielāku uzmanību pievēršot viņa saiknēm ar vācu kultūru un viņa nozīmei latviešu literatūras modernizēšanā

un eiropeizācijā. Bagātīgu un nozīmīgu ieguldījumu šajā jomā sniegusi literatūrzinātniece Līvija Volkova, kura rakstnieka daiļrades izpētei pievērsusies jau kopš 20. gadsimta beigām un apjomīgajā monogrāfijā “Blaumaņa zelts. Rakstnieks savā laikā, darbos un cilvēkos” (Volkova 2008) devusi ne tikai Blaumaņa darbības nacionālās nozīmes visaptverošu raksturojumu, bet pievērsusies arī Rietumeiropas literatūras ietekmēm. Šis un arī citu Blaumaņa pētnieku izstrādātais precīzais un aptverošais faktoloģiskais materiāls ir devis spēcīgu pamatu turpmākai pētnieciskās perspektīvas paplašināšanai. Kontekstuālā pētniecības ceļa attīstībā nozīmīga bijusi starptautiskā zinātniskā konference “Rūdolfs Blaumanis un 19./20. gadsimta kultūras revolūcija Eiropā. Proza, drāma un teātris tekstā un kontekstā”, kas tika rīkota par godu rakstnieka 150 gadu jubilejai un uz kuras pamata vēlāk sagatavots latviešu un ārzemju zinātnieku rakstu krājums “Rūdolfs Blaumanis: teksts un konteksts” (Kalniņa 2013). Šī krājuma nodaļas “Filozofiskais, kultūras un sociālais konteksts”, “Vācbaltiešu kultūras konteksts”, “Eiropas literatūras un teātra konteksts” un “Recepcija” apkopotie materiāli argumentēti un daudzpusīgi pierādīja Blaumaņa daiļrades sakņojumu Rietumeiropas kultūrā. Daudzējādā ziņā šis latviešu valodā izdots krājums ir uzskatāms par 2019. gadā vācu valodā iznākušā rakstu krājuma priekšteci. Tomēr tajā pašā 2013. gadā, kad tika atzīmēta rakstnieka 150. gada diena, vairāki latviešu literatūrzinātnieki intervijā laikrakstam “Latvijas Avīze” joprojām bijuši skeptiski noskaņoti jautājumā par Blaumaņa darbu starptautisko dimensiju. Rakstā “Ģeniāls, bet līdz galam neizprasts” Līvija Volkova, Benedikts Kalnačs un Raimonds Briedis atzinuši, ka ir grūti runāt par Blaumaņa starptautisko nozīmību ārpus Baltijas, jo nav pietiekami izpētīts Eiropas literāro procesu atbalsojums Blaumanī.

Raimonds Briedis šajā sarunā atzinis – jo-projām nav pienācīgi novērtēts tas, ka tieši “Blaumanis ar savu darbu divdesmit gadu laikā latviešu literatūru no ļoti ierobežotas tautas literatūras padarīja par modernu literatūru, un tas bija spējš lēciens” (Krauze 2013).

Tomēr, no šodienas skatpunkta raugoties, var teikt, ka jau tolaik tika veikti visi nepieciešamie priekšdarbi, lai Blaumaņa daiļradi tuvinātu starptautiskajai aprītei un lai pilnvērtīgi apzinātu rakstnieka nozīmi gan latviešu nacionālās kultūras definēšanā, gan arī starpkultūru kontaktu aspektā. Lielu ieguldījumu šajā jomā snieguši Latvijas pētnieki, jo īpaši jau pieminētā rakstu krājuma “Rūdolfs Blaumanis: teksts un konteksts” un Blaumaņa kopoto rakstu sastādītāja, Latvijas Universitātes (LU) prof. Ieva Kalniņa (sk.: Blaumanis 1993–2000) un Literatūras, folkloras un mākslas institūta (LU LFMI) pētnieks Benedikts Kalnačs, kurš ir publicējis vairākus rakstus par Blaumani literatūrzinātnisko rakstu krājumos (sk. piemēram, Kalnačs 2012; Kalnačs 2018a; Kalnačs 2018b), kā arī izstrādājis nodaļu autoru kolektīva monogrāfijā “*Fin de Siècle* literārā kultūra Latvijā: apceres par literatūras sociālo vēsturi”. Nodaļa veltīta vienam no jautājumiem, kas iepriekš apzināts kā maz izpētīts, proti, 19. gadsimta beigu un 20. gadsimta sākuma Eiropas estētisko un idejisko strāvotību atbalsīm Latvijā un Blaumaņa nozīmei šajā procesā (Kalnačs 2017).

Akcentu pārbīdē no Blaumaņa kā nacionālās literatūras klasiķa uz Blaumani kā Eiropas literatūras pārstāvi, latviešu literatūras modernizētāju un saiknes nodrošinātāju starp latviešu un vācu kultūru, īpaši nozīmīgs bijis t. s. ārējā vērotāja skatījums un citu valstu pētnieku iesaistīšanās. Interesi par Blaumani 20. gadsimta otrajā pusē izrādījuši baltistikas pētnieki Vācijā (sk. piemēram, Priedīte 1993;

Ziedonis 1979), arī tuvāko kaimiņzemju zinātnieki, izceļot Blaumaņa daiļrades nozīmi Baltijas kontekstā un viņa darbu tulkošanas tradīcijas dažādās valodās. 21. gadsimta otrajā desmitgadē īpašu rezonansi Latvijā izraisījuši Rolfa Filmaņa pievēršanās Blaumaņa daiļradei un sadarbība ar Latvijas kolēģiem. Filmanis, kurš strādā Ķelnes Universitātes Filozofijas fakultātē, Vācu valodas un literatūras institūtā, jau vairākas reizes Latvijā uzstājies ar vieslekcijām Baltijas-Vācijas Augstskolu biroja atbalstītā projektā “Rūdolfs Blaumanis un vācu literatūra”. 2016. gadā tika publicēts Rolfa Filmaņa un Benedikta Kalnača kopīgs raksts (Kalnačs, Filmanis 2016), kura mērķis – vispārināt Blaumaņa daiļrades pētniecības līdzšinējās tendences un pievērsties interpretācijas akcentu pārvirzei, viņa daiļradi pārskatot starpkultūru un starptautiskajā mērogā. Tieši šis raksts arī uzskatāms par jauna pavērsiena konceptuālo pamatu Blaumaņa pētniecībā. Tā turpinājums – LU Literatūras, folkloras un mākslas institūta, Daugavpils Universitātes un Ķelnes Universitātes Vācu valodas un literatūras institūta rīkotais simpozījs “Rūdolfs Blaumanis un vācu literatūra” 2017. gada 6.–7. aprīlī Daugavpilī, kas notika latviešu un vācu valodā. Uz simpozijā nolasīto referātu pamata izstrādāts šajā recenzijā aplūkojamais zinātnisko rakstu krājums, kas starptautiskā līmenī kvalitatīvi un daudzpusīgi rezumējis paveikto akcentu pārvirzē, pozicionējot Blaumaņa daiļradi starpkultūru un starptautiskajā kontekstā.

Krājuma “Rūdolfs Blaumanis (1863–1908). Latviešu modernisms un vācvalodīgā literatūra” transkulturalā pieeja rosina pārvērtēt jautājumus, kas pēdējā laikā aktualizējas arvien vairāk arī latviskā kultūrtelpā, – kas ir nacionālā literatūra un kādos kontekstos tā pētāma? Tā rosina domāt par plašāku un atvērtāku nacionalitātes interpretāciju, par

nepieciešamību literatūras pētniecībā aplūkot arī politisko un sociālo procesu nozīmi.

Tieši šāda veida pārdomas krājuma sastādītāji un redaktori izvērsuši grāmatas priekšvārdā, pieminot tādus Centrāleiropas transkulturalitātes rakstniekus kā Ungārijas autori Terēzi Moru (*Terézia Mora*), kura raksta vācu valodā, vai Latvijā vairāk zināmo rumāņu-vācu autori Hertu Milleri (*Herta Müller*), arī Kārli Emīlu Francosu (*Karl Emil Franzos*), kura daiļradi ietekmējusi ne tikai ebrejiskā izcelsme, bet arī ukraiņu, poļu, vācu valodas un kultūras vide. Ar šiem un vēl citiem piemēriem ievada autori pierāda, ka jau kādu laiku ir novērojams vācu valodā rakstītās literatūras kanona pārskatīšanas process, kuru iezīmē jau iepriekš pieteiktā decentralizācijas tendence. Latviskajai kultūrvidē, ko pētnieki ieradūši skatīt savu kultūru etnocentrisma pozīcijā un virzienā no nosacīti mazākā uz lielāko, šī perspektīva ir vitāli nozīmīga, jo parāda atvērtību nacionālās piederības izpratnē, centrbēdzes procesus un integrējoša skatījuma nepieciešamību. Atzīstot transkulturalisma pieejas nozīmi vācu valodā rakstītās literatūras pētniecībā, krājuma sastādītāji līdzās Blaumanim pieminējuši arī citus 19. un 20. gadsimta mijas latviešu rakstniekus, kuru daiļradi potenciāli varētu aplūkot vācu kultūras kontekstā, – Jāni Poruku, Raini un Aspaziju.

Jāpiemin, ka arī pirms šāda – viena rakstnieka daiļradē fokusēta – transkulturala pētnieciska materiāla izstrādes vācu un latviešu literatūrzinātnē ir bijuši veicami visai apjomīgi priekšdarbi.

Latviskajā kultūrvidē transkulturalisma konceptuālā pieeja vācu-latviešu vai vācbaltu-latviešu kultūras un literatūras kontaktu meklējumos pazīstama no iepriekšējiem pētījumiem. Pirmkārt, te jāpiemin LU

LFMI pētnieces Māras Grudules raksti, jo īpaši nodaļa “Vācbaltiešu literatūra (1890–1939)” grāmatā “Vācu literatūra un Latvija 1890–1945” (Grudule 2005), kā arī citi šīs kolektīvās monogrāfijas raksti, kas veltīti gan vācu kultūras un sabiedrības raksturojumam 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta pirmajā pusē, gan arī vācu literatūras receprijai Latvijā (Daukste-Silasproģe 2005), ietverot precīzu un plašu bibliogrāfijas rādītāju par nozīmīgākajiem vācu literatūras tulkojumiem, vācu drāmu uz latviešu teātru skatuvēm un rakstiem par vācu autoriem vai to sacerējumiem. Arī no vācu literatūrzinātnes skatpunkta raugoties, ir svarīgs iepriekš izdarītais. 2014. gadā ar Rolfa Filmaņa komentāriem Vācijā tika izdota Blaumaņa novele “Nāves ēnā” (Blaumanis 2014), bet 2017. gadā apgādā *Aisthesis Verlag* – Blaumaņa vācu valodā rakstīto stāstu un paša autora vācu valodā tulkoto prozas sacerējumu (no kuriem divi ir pirmpublicējumi) krājums Rolfa Filmaņa un Benedikta Kalnača sakārtojumā (Blaumanis 2017), kas papildināts ar plašiem komentāriem par katra stāsta publikācijām vācu un latviešu valodā, tapšanas vēsturi un rakstiem par šiem darbiem un to interpretāciju vācu prozas kontekstā. Vācu kultūrtelpā šie izdevumi izraisījuši rezonansi un interesi par Latvijas rakstniecību un kultūru, par ko varam pārliecināties apgāda vietnē iekļautajā informācijā.¹

Līdz ar to varam secināt, ka gan latviskajā, gan vāciskajā kultūrtelpā pētījuma “Rūdolfs Blaumanis (1863–1908). Latviešu modernisms un vācvalodīgā literatūra” parādīšanās ir pamatota, iesakņota un konceptuāli jau nostabilizēta.

Tiešāk pievērsoties krājuma saturam,

1 Sk.: <http://www.aisthesis.de/>
Blaumanis-Rudolfs-Frost-im-Fruehling.

vispirms jāpiemin tā kopējā struktūra, kas Blaumaņa daiļradi ļauj izgaismot no dažādiem skatpunktiem. Rakstu izlase sakārtota četrās nodaļās: vispirms uzmanība pievērsta Blaumaņa darbu kultūrvēsturiskajam kontekstam, otrajā nodaļā iekļauti raksti, kas analizē rakstnieka mijattieksmes ar baltisko vidi, trešajā nodaļā uzmanība veltīta Blaumaņa un modernā laikmeta attieksmēm, bet ceturtajā daļā – Blaumaņa teksta interpretācijai kinomākslā. Grāmatas noslēgumā vārds dots pašam autoram – iekļauts fragments no lugas “Skroderdienas Silmačos” (tulkojājs Stefans Keslers (*Stephan Kessler*)).

Viens no svarīgākajiem rakstu krājuma fokusiem ir Blaumaņa daiļrades kultūrvēsturiskais un literatūrvēsturiskais konteksts. Šo krājuma daļu veido divu vācu literatūrpētnieku – Rolfa Filmaņa un Ģertrūdes Ceplas-Kaufmanes – un divu latviešu pētnieku – Benedikta Kalnača un Līvijas Volkovas – raksti. Trīs no tiem vairāk veltīti Blaumaņa darbu salīdzinošam izvērtējumam vācu valodā rakstītās literatūras (Vācijas, Austrijas, Šveices teritorijā) kontekstā, kas saista Blaumaņa daiļradi gan ar apgaismības, gan 19. gadsimta beigu tradicionālās literatūras, gan arī ar 20. gadsimta mijas modernisma parādībām. Līvijas Volkovas nodaļa par Blaumaņa radošās izaugsmes un daiļrades saiknēm ar Johanu Volfgangu fon Gēti (*Johann Wolfgang von Goethe*) vāciskajai kultūrvidei ir jaunums, bet latviešu literatūrzinātnē tā ir zināma, jo ietverta autore grāmatā “Blaumaņa zelts”. Šīs nodaļas iekļaušana krājumā ir īpaši būtiska, jo tā demonstrē jaunā pētnieciskā skatpunkta sakņojumu un sasaucas ar iepriekš aizsāktu. Savukārt Rolfa Filmaņa pētījumā apkopotas atsevišķas iepriekšējās publikācijās ietvertās atziņas, bet izvērsti arī jauni vērojumi Blaumaņa un apgaismības klasiķu Johana Volfganga fon Gētes un Frīdriha Šillera (*Friedrich Schiller*),

reālisma autoru Gotfrīda Kellera (*Gottfried Keller*) un Pētera Rozegera (*Peter Rosegger*), neoromantisma, simbolisma un naturālisma kontekstā un Gerharta Hauptmaņa (*Gerhart Hauptmann*) darbu salīdzinājumā. Tieši šāds skatījums – Blaumanis līdzās citiem Eiropas vācvalodīgās literatūras pārstāvjiem – veido nozīmīgu paplašinājumu vācu literatūras izpratnē. Vienlaikus šie salīdzinājumi argumentēti parāda Blaumaņa erudīciju Eiropas literārajos procesos, viņa daiļrades līdzvērtību Eiropas rakstnieku devumam, arī estētisko un formālo meklējumu daudzveidību, kas palīdz apzināt Blaumani kā rakstnieku, kurš atrodas divējādā robežsituācijā: starp tradīciju un modernismu, uz divu kultūru robežas.

Transkultūrālo un salīdzinošo skatījumu plašā izvērsumā turpina Ģertrūde Cepla-Kaufmane (Diseldorfas Universitāte) rakstā “Teksts un konteksts. Meklējot rakstnieku Rūdolfu Blaumani transnacionālā laiktelpā”. Īpaša uzmanība tajā pievērsta vācu valodā rakstītās skices “Pavasara skurbums” (sarakstīta vācu valodā ar nosaukumu *Frühlingsrausch*) un stāsta “Salna pavasari” analīzei paralēlēs ar neoromantisma, simbolisma un naturālisma virzienu izpaušmēm Blaumaņa laikabiedru, Nobela prēmijas laureātu Gerharta Hauptmaņa un Arno Holca (*Arno Holz*) darbos. Tāpat arī meklētas Blaumaņa darbu saiknes ar t. s. dzimtenes literatūru (*Heimatliteratur*). To labākai izpratnei pētniece aicina atgriezties pie nacisma un antisemitisma vēsturē diskutablā austriešu izcelsmes literatūrvēsturnieka Jozefa Nadlera (*Josef Nadler*) idejām, atgādinot, ka viņa agrīnajā darbības posmā izstrādātie literatūras vēstures pamatprincipi – etniskās un ainaviskās struktūras izpēte, kas sasaucas ar naturālisma teorētiku “vides, rases, momenta” principiem, – joprojām var būt produktīvi izmantojami

literatūras vēstures posmu pētniecībā. Kopumā Ģertrūdei Ceplai-Kaufmanei uzskatāmi izdevies parādīt Blaumaņa daiļrades kontekstuālās pētniecības iespēju plašumu.

Šajā nodaļā iekļautais Benedikta Kalnača raksts papildina iepriekš aplūkoto, nosacīti ārējo skatījumu, kurā dominē Blaumaņa un Eiropas rakstniecības salīdzinājums ar viņa darbības vērtējumu “no iekšpuses” – 19. un 20. gadsimta mijas Latvijas kultūras un literatūras vēstures kopainā, izgaismojot rakstnieka atrašanās vācu, vācbaltiešu un latviešu kultūras krustpunktā –, kā arī viņa nozīmi latviešu rakstniecības kvalitatīvo pārmaiņu procesā. Šie attiecību aspekti parādīti, balstoties Blaumaņa biogrāfijā: saikni ar vācisko vidi raksturo Blaumaņa bērnības un jaunības pieredze, izglītošanās, personiskie kontakti ar Arnoldu Zunti (*Arnold Sunte*) un Viktoru fon Andrejanovu (*Victor von Andrejanoff*), darbība vācbaltiešu periodiskajos izdevumos un, protams, vācu valodā rakstītie darbi, savukārt attiecības ar latviešu rakstniecību saistītas ar Rīgas Latviešu biedrības aprindām un darbību latviešu periodiskajos izdevumos. Blaumaņa saikne ar sava laika latviešu rakstniekiem atklāta paaudžu aspektā, tādējādi vācu lasītāju iepazīstinot ar tādiem latviešu klasiķiem kā Aspazija, Augusts Deglavs, Andrievs Niedra, Jānis Poruks, Rainis, Kārlis Skalbe u. c., parādot latviešu literatūras virzību gadsimtu mijā. Vācu literatūrzinātnes telpā šis raksts piedāvā sakārtotu un pamatīgu uzziņas materiālu par Blaumaņa kā rakstnieka attīstības ceļu divu kultūru krustpunktā un akcentē to, ka šāds robežstāvoklis no rakstnieka pieprasa sarežģītu izšķiršanos par labu kādai no šīm kultūrtelpām.

Krājuma otrās nodaļas “Blaumanis un baltiskā vide” rakstos turpināta Baltijas daudz kultūru vides pētniecība, akcentējot vāciskās

un latviskās kultūras attiecību jautājumu un izmantojot ietilpīgo “stikla sienas” metaforu. Vācbaltiešu un latviešu kultūras vienlaicīgās līdzāspastāvēšanas un sociālās nošķirtības, pievilksnās un atgrūšanās, savstarpēja mulsma fenomenu pirmais trāpīgi raksturojis Andrievs Niedra stāstā “Sikspārnis” (1905), vēlāk – Zigfrīds Fēgezaks (*Siegfried von Vegesack*) triloģijā “Baltiešu traģēdija” (*Die Baltische Tragödie*, 1935). To, ka šis divu kultūru koeksistences jautājums 21. gadsimtā nonācis latviskās kultūrvides uzmanības lokā, pierāda Fēgezaka darba uzvedums “Baltiešu gredzens” Viestura Kairiša režijā uz Nacionālā teātra skatuves 2019. gadā. Šis vācbaltiešu rakstnieks latviešu lasītājiem pazīstams jau no Māras Grudules iepriekšējiem pētījumiem, bet šajā krājumā ievietotajā rakstā “Blaumanis un vācbaltiešu kultūra” autore divu kultūru līdzāspastāvēšanu raksturo caur Blaumaņa radošās darbības prizmu. Māra Grudule pievērsusies dažādiem Blaumaņa un vācbaltiešu kultūras attiecību aspektiem – rakstnieka skološanās gaitām vācu skolās, darbībai vācbaltiešu periodikā, viņa lugu uzvedumiem uz Rīgas vācu teātru skatuvēm un rezonansei vācbaltiešu periodiskajos izdevumos, attiecībām ar vācbaltiešu rakstnieku Viktoru fon Andrejanovu. Šis pētījums sniedz izsmelšu informāciju par Blaumaņa iekļaušanos vācbaltiešu kultūras dzīvē, iepazīstina ar rakstiem par Blaumaņa darbiem vācbaltiešu periodiskajos izdevumos, kopumā sniedzot patiesi vērienīgu priekšstatu par Baltijas vācu presi no 19. gadsimta beigām līdz pat 20. gadsimta vidum, kad Otrā pasaules kara notikumu iespaidā vācbaltiešu kultūras izpausmes Latvijā vairs nebija aktuālas. Būtiesiski, ka autore pievērsusi lielu uzmanību arī tām atsauksmēm par Blaumaņa lugu uzvedumiem un darbu publikācijām, kas Latvijas periodiskajos izdevumos vācu valodā tapušas pēc rakstnieka nāves, tādējādi izvērtējot ne tikai Blaumaņa

darbu recepcijas vēsturi, bet arī iezīmējot vācu kultūras attīstības ceļu Baltijā dažādos 20. gadsimta vēstures periodos.

Mākslas vēsturnieces Kristiānas Ābeles rakstā vācbaltiešu kultūras pētniecība Latvijas teritorijā turpināta – viņa detalizēti aplūkojusi Blaumaņa laika mākslas dzīvi, izejot ārpus etnocentriskās latviešu mākslas vēstures pozīcijas. Autore uzmanības fokusā ir latviešu mākslas straujais attīstības process 19. un 20. gadsimta mijā nosacīti vienotajā Baltijas kultūras un informatīvajā telpā, kas jau iepriekš ticis aplūkots vairākās autore publikācijās (sk., piemēram, Abele 2004, Ābele 2010, Ābele 2013). Šajā rakstā ir izveidots pilnīgs priekšstats par Rīgu kā rošīgu modernās mākslas vidi un dažādu kultūru sastapšanās vietu. Daudzie periodisko izdevumu piemēri parāda nenoliedzamo vācbaltiešu publicistu un mākslas kritiķu nozīmi latviešu mākslas attīstībā un arī neizbēgamās pretrunas šajā recepcijas procesā, akcentē Blaumaņa attiecības ar mākslinieku aprindām, saraksti ar mākslinieku Jani Rozentālu. Ar šā pētījuma palīdzību autore atklāj daudzu nezināmu vai maz zināmu vācbaltiešu izcelsmes publicistu aktīvo darbību Baltijā un Pēterburgā un viņu lomu izcilāko latviešu mākslinieku, piemēram, Vilhelma Purviša, darbībā, kas starptautiskajai auditorijai pazīstams pēc izstādes “Nepieradinātās dvēseles. Simbolisms Baltijas valstīs” Orsē muzejā Parīzē 2018. gadā.

Vācbaltiešu un latviešu attiecību tēmas turpinājums jau citā perspektīvā izvrsts Paula Daijas rakstā “Vācbaltiešu tēli Rūdolfa Blaumaņa darbos”. Arī šim rakstam ir paša autora veidots iepriekšējais balsts (Daija 2017), kas palīdzējis precīzi raksturot sociāli politiskos spriedzes iemeslus starp tautībām un caur šo attiecību prizmu parādīt feodālisma un modernitātes paradigmu nomaiņu. Savukārt secinājumi par vācbaltiešu

tēliem Blaumaņa darbos pamatoti rūpīgā teksta analizē un sasaistīti ar citu pētnieku vērojumiem. Rakstnieka un dramaturga darbos vācbaltiešu tēlu ir salīdzinoši maz, tie parasti veido nosacītu darbības fonu, nereti funkcionē kā viena no konfliktā iesaistītajām pusēm, tie nav stereotipiski veidoti, bet pat konfliktu risinājumā netiek psiholoģiski dziļi atklāti. Šie secinājumi palīdz uzrādīt Blaumaņa izvēlēto tēlu veidošanas stratēģiju, ņemot vērā to, ka viņa darbi aktīvi dzīvojuši abās “stikla sienas” pusēs: no vienas puses, viņš tiecās atklāt latviskās dzīves ikdienu un vācbaltiešu uztveri, no otras puses, viņš orientējies arī uz vācbaltiešu auditoriju. Pauls Daija pievērsies ne tikai spilgtākajiem Blaumaņa darbiem, kas nereti izmantoti latviešu un vācbaltiešu attiecību izgaismojumam – novelei “Andriksons” un lugai “Ugunī” –, bet arī citiem Blaumaņa stāstiem, publikācijām laikraksta *Düna-Zeitung* latviešu pielikumā un satīriskajiem dzejoļiem, no kuriem daudzi nav pārdzīvojuši sava laika robežas, tomēr ir svarīgi tāpēc, ka atklāj rakstnieka attieksmi pret vācbaltiešu konservatīvajām aprindām un nosacīto nostāšanos “latviešu pusē”. Arī šī raksta noslēgumā iezīmēts Blaumaņa darbu pētnieciskās perspektīvas turpinājums – šajā gadījumā, postkoloniālisma virzienā –, lai vēl precīzāk atklātu koloniālās ambivalences (vienlaicīgās tuvības un atgrūšanās) fenomenu un dekolonizācijas procesus.

Krājuma trešā nodaļa veltīta vienam no jautājumiem, kura dziļāka izpēte Blaumaņa darbu pētniecības pavērsienā ir īpaši aktuāla, – modernitātes laikmeta izpausmēm rakstnieka un dramaturga daiļradē. Pirmā nodaļa, kurā aplūkotas Blaumaņa darbu tipoloģiskās saiknes ar Rietumeiropas vācvalodīgās literatūras pārstāvjiem un dažādiem gadsimta mijas virzieniem – naturālisms, neoromantisms, jūgendstils, simbolisms –, kalpo kā spēcīgs pamats

šā jautājuma izvērsumam. Lai arī vairāki Blaumaņa darbu jaunākās pētniecības piemēri ievirzīti modernisma paradigmā, Ievas Kalniņa rakstā Blaumanis pozicionēts kā spilgts reālisma mākslas pārstāvis, kurš savās lugās pamatā pievērsies lauku sētas ikdienas dzīves attēlojumam, bet tajā pašā laikā precīzi uztvēris un reģistrējis laikmetu pārejas zīmes. Aptverot apjomīgu lugu klāstu, Ieva Kalniņa izsekojusi Blaumaņa estētiskās izteiksmes meklējumiem, lai parādītu laikmeta sociālās dzīves straujās pārmaiņas, stresu, jaunās reālības, vecā un jaunā domāšanas veida antagonismu. Šis raksts bagātina krājumu ar precīzu un niansētu uzmanības pievērsumu Blaumaņa lugu laiktelpas veidojumam un dažādu detaļu izmantojumam, piemēram, šaujamo ierociņu lielajam īpatsvaram, akcentējot to nozīmi modernā laikmeta radīto sociālo un psiholoģisko konfliktu atklāsmē.

Heinrihs Kaulens (Marburgas Filipa universitāte) rakstā “Kārtība, robežu šķērsošana un ekonomiskā vara Rūdolda Blaumaņa stāstos” turpina iepriekš aizsākto laikmeta pārmaiņu tēmu, pievērsot uzmanību dažādu priekšstatu un robežu pārkāpšanai Blaumaņa darbos. Viņš novatoriski interpretē 19. gadsimta beigu sociāli politiskajai kultūrai raksturīgo tradīciju un sociālās prakses modeļu maiņu: senās latviešu zemnieka dzīves kārtības pārvērtēšanu lauku dzīves modernizācijas iespaidā, ētikas principu pārkāpumus jauno *homo oeconomicus* ideālu ietekmē, racionālo un saimniecisko apsvērumu prioritātes pārvērtēšanu kaislību un vēlmju iespaidā. Raksta autors šo robežu pārkāpšanu apskatījis ne tik daudz literāra darba konflikta vai katastrofas veidojuma aspektā, bet gan plašākā reliģiskā vispārinājumā kā cīņu starp labo un ļauno, sirdsapziņu un sātānisko kārdinājumu vai filozofiskā paplašinājumā – Frīdriha Nīčes (*Friedrich Nietzsche*) ideju kontekstā vai arī psihoanalītiskā ievirzē,

izmantojot Zigmunda Freida (*Sigmund Freud*) atziņas par bezapziņas impulsu nozīmi. Arī šis analītiskais pētījums palīdz Blaumaņa darbus iekļaut plašākā Eiropas reālisma literatūras tematikas un tās estētisko risinājumu kontekstā, kas ir viens no šī krājuma pamatmērķiem. Latviešu lasītājam tas parāda svaiga skatījuma iespēju, runājot par labi zināmajiem ētiskajiem konfliktiem Blaumaņa darbos.

Viens no būtiskiem sociālās vēstures aspektiem ir sievietes stāvokļa raksturojums, un Blaumanis šā jautājuma izziņai sniedz bagātīgu materiālu. Feministiskajam aspektam uzmanību pievērsusi Eva Eglāja-Kristone, kura savā rakstā turpinājusi grāmatā “*Fin de Siècle* literārā kultūra Latvijā” aizsākto sievietes sociālo tipu pētniecību literatūrā un kultūrā (Eglāja-Kristone 2017). Pētījumā “Atraitnes tēls Blaumaņa darbos” turpināta dažādu marginalizētu sieviešu tipu izziņa patriarhālās kārtības pasaulē un šā laikmeta literatūrā. Atraitnība Blaumaņa daiļradē skatīta atsevišķās paralēlēs ar 19. gadsimta vācu literatūru, nonākot pie secinājumiem par atraitnes stāvokli gan kā brīvāku salīdzinājumā ar precētas sievietes atkarīgo situāciju, gan arī savā ziņā par vairāk apdraudētu un pakļautu dažādiem aizspriedumiem. Būtisks pienesums šajā rakstā ir tas, ka autore ne tikai analizē spilgtākos atraitnes tēlus Blaumaņa daiļradē, tostarp arī Raudupieti, bet izvērs plašu šā tēla interpretāciju, aplūkojot atraitni gan kā arhetipisku tēlu, gan arī kā sociālu tipu dažādos kultūras vēstures posmos un literārās izpausmēs un atgādinot, ka Blaumaņa darbos rodama atraitnes sociālais tips arī 21. gadsimtā var būt pētījuma objekts nacionālās un kultūras atmiņas kontekstā.

Šo nodaļu noslēdz Ivara Orehova raksts par atmosfēras veidojumu Blaumaņa īsprozas

sacerējums un dzeja un tā aplūkojuma iespējam modernisma kontekstā. Savā rakstā viņš iedziļinājies divos Blaumaņa stāstos, kuri rakstīti vācu valodā, – “Atkalatrastā. Ziemassvētku skice” (*Wiedergefunden. Weihnachtsskizze*) un Rīgas pilsētas attēlojumā “Pavasara skurbums” (*Frühlingsrausch*), kā arī vairākos dzejas piemēros. Arī viņa veiktais apliecina to, ka Blaumaņa dažādu gadu dzeja un agrīnā īsproza vācu valodā spēj iekļauties vācu valodas modernajā literatūrā.

Krājumu noslēdz pētījums, kas veido atsevišķu nodaļu “Recepcija un mediji”. Tas ir Marijas Vestes (Linšēpingas Universitāte) raksts “Rūdolfis, Edgars un Kristīne. Par grāmatas transformāciju filmā”. Autore pievērsusies noveles “Purva bridējs” un lugas “Uguni” interpretācijai filmā “Purva bridējs” (1966), kas kļuva par vienu no Latvijā veiksmīgākajiem Blaumaņa darbu ekrānizējumiem. Šis pētījums iepriecina ar plašu filmas tapšanas vēstures izklāstu Padomju Savienības kino mākslas, Rīgas kinostudijas un režisora Leonīda Leimaņa darbības kontekstā, literārā pamata izmantojuma, padomju ideoloģijas uzslāņojuma centienu un filmas veidotāju māksliniecisko mērķu sadures raksturojumu. Latviešu kino zinātajam interesanta ir nodaļa, kas veltīta tēliem un Ulda Pūciša, Vijas Artmanes u. c. veidotajām izcilajām aktieriskajām interpretācijām, kā arī sadaļa, kas aicina izvērtēt filmas recepcijas principus, ņemot vērā atšķirīgās kultūras

situācijas sociāli politisko un ideoloģisko faktoru ietekmē. Šis raksts labi atklāj atsevišķu senāku kultūras faktu dzīvotspējas potenciālu citā laikā un interpretācijas izraisītās nozīmju pārbīdes.

Nenoliedzami, šī nodaļa būtu pilnīgāka, ja tajā būtu iekļauts vēl kāds Blaumaņa darbu interpretācijām – teātrī, kino – veltīts raksts, kas ļautu ieraudzīt plašāku rakstnieka un dramaturga darbu recepcijas kopainu.

Kopumā krājums “Rūdolfis Blaumanis (1863–1908). Latviešu modernisms un vācvalodīgā literatūra” iepriecina ne tikai tādēļ, ka tas ir pirmais latviešu rakstniekam veltītais zinātnisku rakstu krājums ārpus Latvijas un ir izdots citā valodā, bet arī tāpēc, ka tā kopējais veidols ir konceptuāli pārdomāts un pilda precīzi izvirzītus zinātniskus mērķus. Krājumā iekļautie raksti ir balstīti rūpīgā avotu un kontekstuālā materiāla izpētē, ir precīzi argumentēti un pārdomāti, un šis darbs ir nozīmīgs un auglīgs starptautiskas zinātniskās sadarbības apliecinājums. Tie pierāda jaunatklāsmes un svaiga skatījuma iespējas klasikas pētniecībā un piesaka decentralizācijas un etnocentrisma pārvarēšanas tendences literatūras un kultūras pētniecībā. Šīs tendences turpinājuma iespējas ir plašas, tāpēc jācer, ka akcentu pārvirzes piemērs Blaumaņa pētniecībā būs iedvesmojošs arī citu latviešu literatūras pārstāvju daiļrades pārskatīšanā.

- Abele, Kristiana (2004). Der heimatliche Vorfrühling: Zu Naturauffassung und Heimatvorstellungen in der bildenden Kunst Lettlands um 1900. Varpio, Yrjö, Zadencka, Maria (Hsbg.). *Literatur und nationale Identität IV. Landschaft und Territorium: Zur Literatur, Kunst und Geschichte des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts im Ostseeraum: Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen (= Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmensis, Bd. 25.* Stockholm: Historisches Institut der Universität Stockholm, S. 125–150.
- Ābele, Kristiāna (2010). Acoustic Associations in the Visual Arts. The Latvian Experience at the Turn of the 20th Century. Rasa Andriusytė-Žukienė (ed.). *Meno idēju migrācija XX a. pradžioje: M. K. Čiurlionio ir amžininkų kūryba (= Acta Academiae Artium Vilnensis.* Vol. 59. Vilnius: Vilniaus dailės akadēmijas leidykla, pp. 39–60.
- Ābele, Kristiāna (2013). Mākslinieks un viņa alter ego Rūdolfa Blaumaņa novele "Baltais". Kultūrvēsturiskais konteksts un psiholoģiskie aspekti. Kalniņa, Ieva (sast.). *Rūdolfs Blaumanis: teksts un konteksts.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 59.–75. lpp.
- Blaumanis, Rūdolfs (1993–2000). *Kopoti raksti.* 1.–8. sēj. Sast. Ieva Kalniņa. Rīga: Jumava.
- Blaumanis, Rūdolfs (2014). *Im Schatten des Todes.* Hrsg. von Rolf Füllmann. Berlin: hochroth.
- Blaumanis, Rūdolfs (2017). *Frost im Frühling.* Die deutschsprachigen Erzählungen. Hrsg. von Benedikts Kalnačs und Rolf Füllmann. Bielefeld: Aisthesis Verlag.
- Daija, Pauls (2017). Latvieši un vācbaltieši 19. un 20. gadsimta mijas literārajā kultūrā. Kalnačs, Benedikts, Daija, Pauls, Eglāja-Kristsons, Eva, Vērdiņš, Kārlis. *Fin de Siècle literārā kultūra Latvijā.* Rīga: LU LFMI, 99.–201. lpp.
- Daukste-Silasproģe, Inguna (2005). Vācu literatūra Latvijā – periodikā un grāmatās (1890–1918). Kalnačs, Benedikts, Daukste-Silasproģe, Inguna, Grudule, Māra, Gūtmane, Zanda, Vērdiņa, Jana. *Vācu literatūra un Latvijā. 1890–1945.* Rīga: Zinātne, 556.–627. lpp.
- Eglāja-Kristsons, Eva (2017). Sievišķības konstruēšanas sociālie un kultūras aspekti 19. un 20. gadsimta mijas latviešu literatūrā. Kalnačs, Benedikts, Daija, Pauls, Eglāja-Kristsons, Eva, Vērdiņš, Kārlis. *Fin de Siècle literārā kultūra Latvijā.* Rīga: LU LFMI, 201.–319. lpp.
- Grudule, Māra (2005). Vācbaltiešu literatūra (1890–1939). Kalnačs, Benedikts, Daukste-Silasproģe, Inguna, Grudule, Māra, Gūtmane, Zanda, Vērdiņa, Jana. *Vācu literatūra un Latvijā. 1890–1945.* Rīga: Zinātne, 411.–556. lpp.
- Joachimsthaler, Jürgen (2011). *Text-Ränder. Die kulturelle Vielfalt in Mitteleuropa als Darstellungsproblem deutscher Literatur.* Heidelberg: Universitätsverlag Winter GmbH.
- Kalnačs, Benedikts (2012). The Blaumanis Moment: National Literature Enters the Stage of Art. Talvet, Jüri (ed.). *Interlitteraria,* Vol. 17, pp. 314–326.
- Kalnačs, Benedikts (2017). Nācijas kartēšana un kultūras atmiņa 19. un 20. gadsimta mijas latviešu literatūrā. Kalnačs, Benedikts, Daija, Pauls, Eglāja-Kristsons, Eva, Vērdiņš, Kārlis. *Fin de Siècle literārā kultūra Latvijā.* Rīga: LU LFMI, 2017, 17.–99. lpp.
- Kalnačs, Benedikts (2018a). Rūdolfs Blaumanis (1863–1908) starp vācu un latviešu kultūru. Lāms, Edgars (sast.). *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā.* Rakstu krājums, Nr. 23. Liepāja: LiepA, 107.–119. lpp.
- Kalnačs, Benedikts (2018b). Rūdolfs Blaumanis (1863–1908) zwischen lettischer und deutscher Kultur. *Deutsch-Baltisches Jahrbuch,* Bd. 66, S. 148–160.
- Kalnačs, Benedikts, Filmanis, Rolfs (2016). Rūdolfs Blaumanis nacionālās literatūras un modernitātes kontekstā 19. un 20. gadsimta mijā. *Lettonica,* Nr. 34, 7.–17. lpp.
- Kalniņa, Ieva (sast.) (2013). *Rūdolfs Blaumanis: teksts un konteksts.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Krauze, Marciana (2013). Ģeniāls, bet līdz galam neizprasts. *Latvijas Avīze,* 08.01.
- Priedīte, Aija (1993). Rudolfs Blaumanis. *Baltica. Die Vierteljahresschrift für Baltische Kultur,* Heft 2/Juni, S. 2–18.
- Volkova, Līvija (2008). *Blaumaņa zelts. Rakstnieks savā laikā, darbos un cilvēkos.* Rīga: Karogs.
- Ziedonis, Arvids (1979). *A study of Rūdolfs Blaumanis.* Hamburg: Helmut Buske Verlag.

Starpeiropieši

Fellerer, Jan, Pyrah, Robert, Turda, Marius (eds.) (2019). *Identities In-Between in East-Central Europe*. London, New York: Routledge. 306 p.

Ar grāmatu, kuras nosaukumu latviski varētu tulkot kā “Starpidentitātes Austrumu un Centrālajā Eiropā”, dažādu valstu, atšķirīgu teorētiski metodoloģisko ieviržu un vairāku humanitāro un sociālo disciplīnu pētnieki atdod godu tādām Eiropas sociālajām un etniskajām grupām, kuras parasti nav minētas pat rūpīgākajās minoritāšu uzskaitēs. Tās lielākoties vispār netiek respektētas kā nodalītas grupas, tāpēc tām piederīgo cilvēku vajadzības un kultūru savdabību aizmirst un nivelē. Izdevums piedāvā lasītāja uzmanībai kā faktus (un likteņus), tā formas un likumsakarības, kādēļ mūsdienu diskursā neiekļautais paliek ārpus sociālās atmiņas. Tas arī ir galvenais iemesls, kādēļ šī grāmata ir nozīmīga un vērtīga.

Pētnieku uzmanības centrā nonākušas sociālas un kultūras parādības, kuras radušās noteiktos vēsturiskajos pavērsienos valstu, reģionu, reliģiju, valodu, tautību un kultūru sadures punktos un ļauj, pakāpeniski izpētot šīs parādības, saskatīt konkrētas sabiedrības grupas, pat ja tās nav ilglaicīgas vai pastāvīgas. Bieži vien ir runa par sadzīviskām un ikdienišķām parādībām, kas šķiet pārāk triviālas, lai tiktu uzskatītas par pētniecības objektu. Ar tām saistītās grupas var būt konstitūtas dažādi – gan balstoties uz tās locekļu piederības sajūtu, gan citiem pasvītrojot atšķirības. Dažas šādas grupas var atklāties tikai sarežģītā un smalkā pētnieku skatījumā vai attiecīgās grupas pārstāvju aktīvās attiecībās ar citām (lielākām un mazākām) grupām. Turklāt starp šādām grupām var arī nebūt tiešas strukturālas līdzības, drīzāk tā ir ģimeniska. Lai līdzības konceptualizētu un aprakstītu, jāatsakās no dažādajām, pārsvarā tā vai citādi binārās opozīcijās balstītajām sistēmām, kas, nevajadzīgi pretnostatot, iesaista stereotipus un ideoloģiskus uzslāņojumus, vēsturi un politiku. Rakstu krājumā “Starpidentitātes Austrumu un Centrālajā

Ilva Skulte

Eiropā” meklēts arī jauns terminoloģisks risinājums visai šai strukturālajai daudzveidībai, kurai mājas ir tieši mūsu konceptuālajā un ģeogrāfiskajā joslā, kas tikai salīdzinoši nesēn, pēc pusgadsimta dzīves aiz “dzelzs priekšskara”, atkal pievienojusies Eiropai. Grāmatas fokusā ir Centrālā un Austrumeiropa (lieku reizi var pārliecināties arī par šī institucionāli trivializētā apzīmējuma izplūdušo dabu) kā reģions, kurā valstu robežas 20. gadsimta gaitā radušās un mainījušās bieži, atbilstoši mainoties arī priekšstatiem par nācijām un teritorijām, kādos šīs nācijas dzīvo un piesaka tiesības (dažkārt ekskluzīvas) uz savu dzīves telpu.

Nav jāeskatās kartē, lai saprastu grāmatas objekta sarežģītumu, tāpat kā neizbēgamo strupceļu, atsevišķo valstu pētniekiem aprakstot šo objektu ierastos leģitīmos diskursa un teorētiskos modeļus. Tieši tādēļ meklēta jauna teorētiska pieeja, cits atskaites punkts un cita sistēma, kas liek paskatīties uz šo Eiropas daļu citādi – par pamatu izmantojot subkultūras jēdzienu. Šis jēdziens, ko 20. gadsimta vidū, attiecinot uz jauniešu alternatīvajām grupām (kustībām, kultūrām) – tāpat pavisam citā kontekstā –, izstrādāja britu kultūras studiju skolas pārstāvji (kanonisks darbs šeit ir Dika Hebdidža (*Dick Hebdige*) “Subkultūra: stila nozīme” (*Subculture: The Meaning of Style*, 1979), izrādījies izdevumā aplūkoto grupu plūstošajiem kritērijiem atbilstošs un patiešām produktīvs. Subkultūras koncepta veidotāji precīzi parādījuši, ka gan etimoloģijā ietvertā nozīme (latīņu *sub* nozīmē ‘zem’, ‘apakš’), gan arī kultūras studijās attīstītais šādu (apakš)kultūru raksturojums, (piemēram, nefiksētība, kustība, plūsma ar semiotisku atšķirību no pamatplūsmas, nereti pat ideoloģiska pretošanās, orientētība uz savu noslēgtu zīmju, simbolu un rituālu sistēmu un piesaisti vietai) var tikt mobilizēts, veidojot

jaunu nozīmi novecojušajam terminam. Lai gan, manuprāt, pastāv zināmas risks, ka abas šī termina nozīmes – kultūras studiju un šajā projektā radītā – varētu sajaukties, radot pārpratumus.

Kā izdevuma ievadā atklāj sastādītāji, grāmatā ir starptautiskas pētnieku komandas darba auglis, kas no 2012. līdz 2017. gadam realizējusi projektu “Subkultūras kā integratīvs spēks Austrumu un Centrālajā Eiropā no 1990. gada līdz mūsdienām” (*Sub-cultures as Integratives Force in East-Central Europe, 1900 – present*). Sagādīšanās vai likumsakarības dēļ tas ir laiks, kad valodu, kultūru, identitāšu un reģiona robežu jautājumi arvien izteiktāk sevi pieteica arī politiskajā dienaskārtībā. Krimas aneksija, karš Ukrainā, *Brexit*, Katalonijas un Skotijas neatkarības referendums, migrācijas krīze un populistu politiskie panākumi arī daudzās Centrālās un Austrumeiropas valstīs – visi šie nesēnās vēstures notikumi atklāj politiskās ģeogrāfijas daudzslāņaino sarežģītību, par kuras vēsturiskajām saknēm projekta pētnieku darbi sniedz izsmeljošu un uzskatāmu liecību. Krājumu aizsāk Senendrūsas Universitātes (Skotija) pētnieka Tomaša Kamusellas (*Tomasz Kamusella*) kritika par pastāvošo nacionālo pētījumu diskursu rakstā “Nacionālo pētījumu maldīšanās” (*The Fallacy of National Studies*). Viņš pamatoti norāda, ka no savas nācijas perspektīvas vien nevar pamanīt argumentus, kas liktu adekvāti izvērtēt mazākumgrupu citādību un tiesības uz pārstāvniecību un vēsturi. Bet tieši tā veidotas nācijvalstu zinātniskās institūcijas. Ir tikai loģiski, ka postsociālisma valstīs, veidojot nacionālās zinātniskās institūcijas un zinātnes politiku, neērtās grupas tika vienkārši izslēgtas un aizmirstas.

Citos rakstos pētnieki runā jau par konkrētām subkultūrām, tomēr jāatzīmē, ka

meklējuši arī savus atšķirīgus ceļus konceptuālajā plānā. Lasīt pētījumu ir saistoši un interesanti. Tikpat interesanti ir arī iepazīties ar aprakstītajām subkulturām. Lai arī teikts, ka interesējošais periods ir tieši pagājušais gadsimts, kopumā laika robežas (nemas nerunājot par sociālajām, politiskajām vai ģeogrāfiskajām robežām, kas gadsimta gaitā Centrālajā un Austrumeiropā mainījušās vairākkārt) svarīgas bijušas tikai nosacīti. Rumāņu antropologa Steliu Lambru (*Steliu Lambru*) raksta tematika ietiecas dziļi viņa aprakstīto aromāņu – tagadējās Maķedonijas teritorijā kādreiz dzīvojošo grieķu – ortodoksālās rumāņu baznīcas kopienu vēsturē. Ar Rumānijas un rumāņu vēsturi, teritoriju un rumāņu kultūru tā vai citādi saistīti vairāki raksti krājuma sākumdaļā. Leksēmas “hibrīds”, “plūstošs” (*liquid*) raksturo pētnieku pieeju savam objektam. Žužas Bokoras (*Zsuzsa Bokor*) rakstā par starpkaru perioda ungāru sieviešu kustībām Transilvānijā ieskicēta dubultās minoritātes identitātes veidošanās. Literatūrzinātniece Oana Soara (*Oana Soar*) raksta par Bukarestes ebreju zudušo pasauli. Džeimss Koranji (*James Koranyi*) atskatās uz Aukstā kara beigu diskusiju par vācu kopienas dažādajām lomām nacisma laikā Rumānijā. Ļoti interesantai subkulturāi uzmanību pievērsis amerikāņu vēsturnieks R. Kriss Deiviss (*R. Chris Davis*). Moldāvu “čango” (*csango*) ir rumāniski un/vai ungāriski runājošie Moldovas katoļi. Neskaidrības par šīs kopienas etniskajām saknēm savulaik rosinājušas ne tikai intensīvu etnogrāfisko izpēti, bet arī domstarpības starp Ungāriju un Rumāniju. Pēc autora domām, subkultūras koncepts atļauj šajā piemērā saskatīt būtisko – kā čango konsolidējās kā kopiena, no vienas puses, mijiedarbojoties ar kaimiņu etniskajām un reliģiskajām grupām, no otras, ciešot no politiskās varas un dominējošās etniskās kopienas nicinājuma. Daži turpmākie raksti konceptualizē

subkultūru, nekoncentrējoties ne uz nacionālo, ne reliģisko pazīmi. Precīzāk, autori parāda, kā dialektiski veidojas šādas subkultūras. Tas notiek ciešā mijiedarbībā starp dažādām grupām. Nacionālajai idejai pretstata citu ideju – kosmopolītisko, sociālās grupas vai šķiras, ideoloģijas, (sub)kultūras vai hibrīdas identitātes. Savā ziņā šādi tiek meklēta izeja uz universālu domāšanas un kultūras modeļi, taču pētnieku piemēri, kas balstās rūpīgā dokumentu, dzīvesstāstu un arhīvu materiālu izpētē, pierāda, ka, no 20. gadsimta pieredzes skatoties, robežpārkāpjošo sociālo ideālu realizācija drīzāk iestieg ideoloģiskās cīņas purvā un neprognozējamā sociāli politiskā savtīgumā, kā to skaidri atklāj varbūt visšaurāk analizētā robežsituācijas izpēte – Aleksandra Dovženko (*Oleksandr Dovzhenko*) svārstīšanās starp “sāpīgo” ukraiņu un padomju laiku varoņa diskursu, ko ukraiņu literatūrzinātniece Olha Poļukoviča (*Olha Poliukhovich*) savā darbā izpētījusi, analizējot izcilā ukraiņu režisora dienasgrāmatas.

Tā vai citādi vairāki raksti krājumā saistīti ar kādreiz varenās Lietuvas-Polijas valsts atstāto mantojumu. Divi turpmāk aplūkoti raksti izaicina ierasto skatījumu uz nacionālajiem jautājumiem – ne tikai no satura viedokļa, bet arī teorētiski metodoloģiskajā pieejā. Saimona Lūisa (*Simon Lewis*) raksts stāsta par atsevišķu bijušās lielvalsts iedzīvotāju slāņu nevēlēšanos (vai nespēju) iekļauties jaunajā nacionāli orientētajā un sadalītajā sistēmā – tie izvēlas kosmopolītismu. Autors bieži atsaucas uz rutēņiem jeb rusīņiem, kas ir vēsturisks apzīmējums reģiona austrumslāviem (ko tagad uzskata par ukraiņu daļu), un tas ir vēl viens piemērs aplūkoto fenomenu sarežģītībai un savdabīgumam. Otrs raksts, kas arī aplūko pieredzes, bez kurām 20. gadsimta vēstures pārskats nebūtu pilnīgs, ir sociologa Viktora Marzeca (*Wiktor Marzec*)

pētījums par internacionālās strādnieku cīņas kustību Krievijas Polijas daļā, ko viņš realizējis tieši biogrāfiskā perspektīvā.

Divi noslēdzošie raksti grāmatā veltīti vēl vienas vēsturisko peripetiju sadalītas tautas liktenim un (paš)identifikācijai. Frīzi dzīvo Vācijas (ziemeļ un austrumfrīzi) un Nīderlandes (rietumfrīzi) ziemeļos un, pateicoties ģeogrāfiskajiem apstākļiem un administratīvajam iedalījumam, veido veselas trīs atšķirīgas kopienas. Atšķirībā no daudzām citām tautām 19. gadsimta Eiropā, frīzi nav noformulējuši savas nacionālas valsts prasības. Temmo Bosses (*Temmo Bosse*) rakstā var iepazīties ar šīs tautas, it īpaši austrumfrīzu, vēsturi, bet Nilss Langers (*Nils Langer*) apraksta Vācijas frīzu pašu skatījuma veidošanos uz savu piederību kādai noteiktai grupai apstākļos pēc Pirmā pasaules kara, kad Vācija zaudēja daudzas savas teritorijas. Šis laiks nāciju un valstu definēšanas ziņā Austrumu un Centrālajā Eiropā bija īpaši zīmīgs. Daudzas tautas ieguva neatkarīgas nacionālas valsts tiesības, bet citas – jauno robežu kontekstā – tika gan šķirtas, gan vienotas, nereti bez pašu to pārstāvju atbalsta. Īpatnējs ir Mēmeles teritorijas liktenis, kas 1921.–1923. gadā nonāca Lietuvas teritorijā. Par to Vasīlija Safronova (*Vasilijus Safronovas*) rakstā.

Lielāku uzmanību šeit jāvelta latviešu autoru kopdarbam – Benedikta Kalnača un Paula Daijas pētījumam par diviem īpatnējiem 19./20. gadsimta mijas Latvijas sociālā spektra slāņiem – mazvāciešiem (*“Small” Germans*) un pusvāciešiem (*“Half” Germans*). Autori veiksmīgi izmantojuši subkultūru konceptu šo relatīvi nestabilo un atvērto grupu raksturojumam. Balstoties periodikas, literatūras un arhīvu materiālos, sniegts ieskats gan abu subkultūru izcelsmes apstākļos un iemeslos, gan arī dažādajās izpausmēs sava laika sociālajā

dzīvē. Izdevies parādīt, kā top un salīdzinoši ātri izzūd šādas grupas, kas daļēji raksturo etniski un reliģiski (tātad uz tradīciju balstīti faktori), bet daļēji atbalsta sociāli un ekonomiski faktori (kaut kas katrā laikā aktuāls un mainīgs). Tā kā autori piemin arī kopumā negatīvo atspoguļojumu, ko abas grupas (lai arī atšķirīgā veidā un argumentācijā) iegūst sava laika publiskajā telpā, šo procesu iespējams skatīt arī kā jau esošo tradicionālo grupu heterogenizāciju – mazvāciešu un pusvāciešu grupas top noliegumā, kā svešie savējo vidū. Šo ieguvumu dēļ noteikti bija vērts izvēlēties tik netipiskus pētījuma objektus. Atsevišķi šīm grupām (atšķirībā no latgaliēšiem, lībiešiem, vācbaltiešiem, Baltijas krieviem, ebrejiem, čigāniem, vecticībniekiem u. c. potenciāliem subkultūras apraksta kandidātiem Latvijas teritorijā) uzmanība patiešām pievērsta maz, lai arī mūsu klasiskās literatūras avoti liecina par to svarīgo nozīmi sava laika sociumā. Lasot abu autoru rakstu un mēģinot atbildēt uz jautājumiem, kas saistās ar citām Latvijas minoritātēm, rodas vēlme paplašināt un paturpināt oriģinālo skatījumu, lai padziļināti analizētu citus, manuprāt, svarīgus aspektus.

Pirmkārt, saistībā ar krājuma teorētiski ideoloģisko uzstādījumu no nacionāla skatījuma ierobežojumiem būtu maksimāli jāizvairās. Tomēr, lai arī pētījums orientējas uz Baltijas provincēm, piemēri pamatā nāk no Latvijas. To, saprotams, var izskaidrot, zinot mūsu humanitāro zinātņu institucionālos uzstādījumus, taču tieši šajā projektā būtu bijis interesanti no tiem izvairīties. Kā paši autori parāda, 20. gadsimta sākuma Baltijas provinču pilsoņu priekšstatos pasaule jau ir ievērojami plašāka, tādēļ vismaz daļēji šādu subkultūru veidošanās jāskata saistībā ar globālā mērogā notikušiem procesiem – industrializācijas, modernizācijas, šķiriskās

struktūras izmaiņu (pusvācieši kā bagāti/izglītoti latvieši) un ekonomiski balstītas migrācijas kontekstā (mazvācieši ir cita viņa iecelotāji), kas kā tēmas prasītu atsevišķu izvērsumu. Lai arī šīm parādībām reģionā ir sava specifika, tomēr tā noteikti attiecas uz plašāku teritoriju nekā šodienas Latvija (un neattiecas, piemēram, uz Vitebskas guberņā ietilpstošo Latgali).

Tādēļ, otrkārt, iemesls pārrobežu fokusa veidošanai varētu būt subkultūru konfesionālās piederības raksturojums. Kopienas pašapziņas veidošanās procesā baznīcai kā vienam no sabiedriskās dzīves un publiskās komunikācijas aģentiem ir ļoti svarīga loma. Līdzīgi ir ar medijiem, kultūras iestādēm un publisko komunikāciju kopumā. Starpcitu, komunikācijā un kultūrā priekšstati un aizspriedumi par savas un citu kultūru atšķirībām lielā mērā veidojas valodiski, tādēļ mēs parasti skatāmies no latviešu valodā runājošo apgabalu robežu viedokļa. Savukārt, kad pētījuma centrā ir citas šeit runātās valodas un dažādas konfesijas, iespējams, jāparāda citas robežas arī ģeogrāfiski. Valoda, reliģija, publiskais diskursus ir protokola daļas, kas satur kopā grupas tikpat spēcīgi kā robežas, tieši tāpēc arī būtu vērts skatīt, piemēram, mazvāciešus kā (nearistokrātisko vācvalodīgo luterāņu) subkultūru gan Latvijā specifiski, gan arī plašākā reģionā – Baltijā, Polijā, Krievijas un Ukrainas Eiropas daļā u. tml. –, respektējot vietējo kontekstu radītās atšķirības.

Trešais interesantais faktors, kura ietekmi būtu vērts pētīt dziļāk, ir tieši saistīts ar valodu, kultūru un pretošanos vai pretstāvēšanu (subkultūru raksturojuma būtisks elements). Abi autori Latvijas literatūrzinātnes vidē pazīstami kā postkoloniālās perspektīvas izmantotāji, tādēļ tas būtu tikai skatījuma loģisks turpinājums. Runa ir par Krievijas impērijas radītajiem apstākļiem visām mazākumtautībām – reakcija uz rusifikācijas politiku šādu subkultūru gadījumā ir vēl viens interesants jautājuma aspekts, ko krājuma konceptuālais uzstādījums ļautu niansēti izpētīt. Tādējādi jāsecina, ka Kalnača un Daijas raksts, “darbinot” izdevuma redaktoru piedāvāto modeli, ieskicē jaunas mūsu kultūras vēstures tēmas un skatījuma iespējas, kas kopumā labi iekļaujas abu literatūrzinātnieku pēdējos gados izvērsto teorētiski metodoloģisko eksperimentu sarakstā. Šī grāmata lieliski parāda, ka tieši nacionālās perspektīvas pārvarēšana, to nezaudējot pavisam, t. i., sava veida postnacionāla perspektīva, ļauj dziļāk saprast mūsu reģiona etnisko jautājumu sarežģītību. Tas rada iespējas, izprotot dziļāk, risināt aktuālās problēmas un dziedināt traumas, kas mūsdienu sabiedrībā eksistē pārsvarā latenti, tomēr vienmēr draudot ar iespēju izlauzties atklātos konfliktos vai kļūt par ieroci prasmīga manipulatora vai provokatora rokās. Krājumā kopumā tas izdevies lieliski, tādēļ patikami, ka latviešu autoru inovatīvais darbs ar piemēriem no mūsu vēstures ir daļa no šīs perspektīvas.

Pakļautie nespēj klusēt

Gūtmane, Zanda (2019). *Totalitārisma traumu izpaušmes Baltijas prozā*. Rīga: Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts. 591 lpp.

Fikcionāli vai dokumentāli teksti ir būtisks atmiņu kopīgošanas veids. Baltijas – Latvijas, Lietuvas un Igaunijas – proza daudzveidīgi rezonē par totalitārisma nospiedumiem kolektīvajās un autobiogrāfiskajās atmiņās, rekonstruējot to atsevišķas šķautnes, kā arī fiksējot jaunus vai papildinošus akcentus vēstures un pagātnes izpratnē.

Lai arī ārpus Baltijas teritorijas Baltijas valstu un tautu viengabalaina uztvere un monolīts ģeopolitiskais marķējums ir izplatīta perspektīva un, uzturoties ārzemēs, latviešiem un lietuviešiem nereti jāsniedz skaidrojumi par to, ka Latvija un Lietuva ir dažādu valstu apzīmējumi un mēs nerunājam vienā valodā, mums, baltiešiem, arvien ir bijis svarīgāk konstruēt nevis kopīgo pieredzes un eksistences paradigmu, bet meklēt savu neatkarotamību citu Baltijas valstu vidū un plašākā Eiropas kultūras kontekstā.

Zandas Gūtmanes pētījums “Totalitārisma traumu izpaušmes Baltijas prozā” (2019) ir veidots kā fundamentāla paradigma Baltijas prozas naratīvu vēsturiskajai interpretācijai postkoloniālā diskursā. Tajā iezīmēti baltiešus vienojoši vispārinājumi par traumatisko totalitāro pieredzi, koloniālo varu un pakļauto tautu mijiedarbi. Tie izkristalizēti no detalizētas vēstures procesa un Baltijas rakstniecības piemēru analīzes totalitārās un posttotalitārās situācijās. Atkāpjoties senajā Baltijas cilšu vēsturē un iezīmējot Baltijas koloniālās vēstures līkločus no attālākiem laikiem līdz aizvadītajam gadsimtam, Gūtmane izveido grodu kultūrvēsturisko un sociālantropoloģisko pamatu 20. gadsimta totalitāro režīmu apskatam. Monogrāfija saslēdzas ar citām šajā virzienā izstrādātām publikācijām, kas piesaka postkoloniālā diskursa attiecināšanu uz postpadomju situāciju: 2006. gadā Violetas Kelertas (*Violeta Kelertas*) izstrādāto pētījumu *Baltic Postcolonialism* (“Baltijas

Maija Burima

postkoloniālisms”, 2006), Centrāleiropas un Austrumeiropas zinātnieku kolektīvo monogrāfiju *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures* (“Postkoloniālā Eiropa? Esejas par postkomunisma literatūrām un kultūrām”, 2015) un igauņu literatūrzinātnieces Epas Annus (*Epp Annus*) monogrāfiju *Soviet postcolonial Studies. A View from the Western Borderlands* (“Padomju postkoloniālās studijas. Skats no Rietumu robežteritorijām”, 2018). Latvijā Gūtmanes grāmata turpina iepriekšējos latviešu literatūrzinātnieku pētījumus par koloniālās situācijas ietekmi uz Baltijas rakstniecību: Benedikta Kalnača “Baltijas postkoloniālā drāma” (2011), Paula Daijas “Apgaismība un kultūrpārnese. Latviešu laicīgās literatūras tapšana” (2013) un citus.

Baltijas prozā totalitārisma konceptu izvērsums ar dažādām poētiskajām stratēģijām apliecina 20. gadsimta politisko katastrofu izraisīto atmiņu spriedzi. Tieši šī perspektīva nosaka vēsturiskas ievirzes uzstādījumus monogrāfijas mērķu definējumos: veidot “priekšstatu par vēstures klātesamību un izpratnes iespējām” (Gūtmane 2019: 16), atklāt “vēsturiskās atmiņas un kultūras traumas izpratnes formēšanās procesu un literatūras nozīmi tajā” (turpat, 15), “iedziļināties literatūras un vēstures kopsakaros” (turpat, 18), ko nosaka “vēsturiskās pieredzes pārvērtēšanas process postpadomju sabiedrībā” (turpat) un “pēckoloniālisma situācija” (turpat). Monogrāfiju caurauž dažādu atmiņu modulācijas. Pievērsties politizētajiem vēstures diskursiem, Gūtmane konceptualizē Baltijas kolektīvās atmiņas veidošanās procesu, kurā padomju laika “klusējošās atmiņas” (turpat, 531) tiek aizstātas ar citām atvērto atmiņu formām un veidiem. Apliecinot atmiņas koncepta daudznozīmīgo izmantojumu sociālajās zinātnēs, monogrāfijā aplūkota “komunikatīvā atmiņa” un “kultūras atmiņa”. Savukārt, reflektējot

par politizēto vēsturi, kas ir totalitārisma noteikto naratīvu impulss, monogrāfijas autore izmanto “vēsturiskās atmiņas” jēdzienu. Aleidas Asmanes (*Aleida Assmann*) jēdziena “politiskā atmiņa” atvasinājumu – “atmiņu politika” – Gūtmane attiecina uz kolektīvo un autobiogrāfisko atmiņu ideoloģiskiem kontekstiem un pievērš uzmanību to ietekmei uz kopienas pieredzes formēšanos. Iezīmētās atmiņas koncepta izpausmes izraisa vai provocē vēsture: tās revīzija, “balto plankumu” apspriešana un aizpildīšana, atmiņu konkurences cīņa un Baltijas kā postpadomju valstu citādība pārējo postpadomju teritoriju lokā.

Monogrāfijai ir veiksmīgi veidota struktūra. Tās arhitektonikas pamatā ir politiski determinēti Latvijas vēstures nogriežņi, kurus iekšēji segmentē totalitārisma vēsturiskie posmi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas sabiedrībā un kultūrā. Monogrāfijas pirmajā daļā iztīrīta Baltijas rakstniecības un vēstures paralēlā gaita līdz trauksmainajam 1939. gadam. Otrajā daļā Gūtmane pievēršas atcerēšanās prakšu īpatnībām Baltijas rakstnieku atmiņās par deportācijām un holokaustu. Savukārt trešā daļa sniedz fenomenoloģisku skatījumu uz totalitārisma – nacisma un staļinisma – traumu narāciju vēsturisko periodu griezumā, ilustrējot to ar piemēru analīzi un pievērsties aizkavēto atmiņu un pēcatmiņu fenomenam pēc Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas.

Pētījums “Totalitārisma traumu izpausmes Baltijas prozā” turpina LU Literatūras, folkloras un mākslas institūta zinātnisko sēriju “Salīdzināmā literatūra” (sērijas atbildīgais redaktors Benedikts Kalnačs), kas ir vērienīgākā glokālo (*glocal* – angļu val.) literatūras pētījumu monogrāfisko izdevumu kopa Latvijā.

Novitātes ziņā starp autores lielākajām veiksmēm minama monogrāfijā izmantotā multidisciplināritāte. Pētījuma nosaukumā

pieteiktās tematikas centrālo asi veido prozas naratīvi sinerģijā ar postkoloniālās kritikas pieeju, vēstures (totalitārisma) studijām, atmiņas un identitātes problemātiku sociālo zinātņu perspektīvā, kā arī psihoanalītisko pieeju, kas instrumentalizē traumu kā autores skatpunkta caurviju elementu.

Gūtmane ir atzīmējusi, ka viņas pētījums ir daudzu gadu darba rezultāts. Tajā pašā laikā tas nav traucējis autorei līdz pat grāmatas publicēšanas brīdīm modri turēt roku uz latviešu literatūras pulsa un iekļaut grāmatas struktūrā atsauces uz visjaunākajiem vēstures tematikas tekstiem, piemēram, romānu sēriju “Mēs. Latvija, XX gadsimts”, Māras Zālītes romāniem un to rezonansi literātu, vēsturnieku un plašākā lasītāju lokā.

Pētījuma tekstu korpusā galvenokārt iekļauti totalitārisma un posttotalitārisma perioda latviešu rakstnieku naratīvi un latviski tulkotie lietuviešu, igauņu un krievu autoru teksti. Monogrāfijā dominē politiskais diskurss, tāpēc tam pakārtotā literārā diskursa analīzei simetriski atlasīti visu triju Baltijas valstu autoru darbi vai ar tiem saistīti teksti, piemēram, Baltijas valstu teritorija padomju laikā ir šo darbu uzrakstīšanas vieta, tos vieno tematiskā tipoloģija. Analizētie teksti rezonē ar kādu vienojošu politisku notikumu vai procesu un publicēšanas laikā ieguvuši plašu oficiālu vai neformālu atbalsi sabiedrībā. Tomēr atklāts paliek jautājums, cik būtiski papildinājumi un korekcijas monogrāfijā reprezentētajā paradigmā veidotos, ja tiktu sinhronizēti arī latviski vai angļiski (arī vāciski, krieviski) netulkotie, bet ar monogrāfijas problemātiku saistītie igauņu un lietuviešu valodā tapušie teksti – kādas tipoloģiskas vai specifiskas iezīmes tas ieviestu Baltijas totalitārisma prozas kopainā? Iespējams, tieši tulkojumu neesamība un ierobežots tādu cilvēku skaits, kas pārvalda visas trīs Baltijas valstu valodas, ir viens no

iesmesliem, kādēļ nodaļā “Totalitārisma traumu interpretācija 21. gadsimta sākumā: aizkavētās atmiņas un pēcatmiņu fenomens” nav Igaunijas literatūras piemēru analīzes.

Monogrāfijā rūpīgi izlīdzsvarots diskutablu jēdzienu un konceptu izmantojums, izsvērti politisko norišu apzīmējumi. Gūtmane ieskicē postkoloniālo un postpadomju studiju atšķirības, pamato okupācijas un totalitārisma jēdzienu izmantojumu Baltijas politiskā konteksta raksturojumam. Minēto jēdzienu pārnese uz Baltijas situāciju novatorās kultūrkritiskās perspektīvās ir detalizēti iztirzāta igauņu literatūrzinātnieces Epas Annusa monogrāfija “Padomju postkoloniālās studijas. Skatījums no Rietumu robežām”. Pievēršoties postkoloniālo un postpadomju studiju atšķirībām, Annusa norāda uz padomju koloniālās impērijas dubultmorāli un deklarativismu, piesedzoties ar antiimperialisma lozungiem un iestāšanos pret koloniālisma izpausmēm binārajā “Rietumu-Austrumu” diskursā. Annusa izvirza jautājumu – vai moderna valsts var būt kolonizēta – un norāda uz nepieciešamību pārformulēt postkoloniālo studiju ietvarus Baltijas situācijā, kurā tika kolonizētas daudz attīstītākas valstis nekā kolonizētāja PSRS. Igaunijas, Latvijas un Lietuvas sovjetizācijas ietvarā tika pārrakstīta nacionālā pagātne, savukārt hegemoniskās “apgaismības” projekti nevarēja tikt pilnībā ieviesti, jo kolonistu spiedienu uz kultūras pakļaušanu amortizēja baltiešu apjauta par piederību savai nacionālajai identitātei. Annusa izvirza tēzi par pāreju no okupācijas uz koloniālismu, kā pagrieziena punktu norādot pagājušā gadsimta 50. gadus, kad pakāpeniski pārstāja darboties “okupācijas-pretestības shēma”, kas paredz pamatotas cērības uz nākotni bez okupācijas. Kolonizācija savukārt pieprasa lielāku iesaisti un sadarbību ar režīmu. Pēc inkorporācijas PSRS baltiešu vidū parādījās jaunas hibriditātes formas, jo

sovjetizēto teritoriju kultūra un vietējo iedzīvotāju identitāte adaptējās jaunajam režimam. Vērtību sistēma mainījās. Šī jaunā situācija var tikt nosaukta par inkorporēšanos padomju sistēmā. Visās jomās attiecību modeļi kļuva koloniāli (Annus 2018: 99).

Okupēto un pēcāk kolonizēto Baltijas valstu iedzīvotāju ekstrēmi traumatiskā pieredze un tās izziņāšana ir Gūtmanes monogrāfijas vadmotīvs. Trimdas kultūrtelpā pagājušā gadsimta 80. gados Gūtmanes pētīto periodu plaši aprakstījis Rolfs Ekmanis. Pētījumā *Latvian Literature under the Soviets: 1940–1975* (“Latviešu literatūra zem padomju varas: 1940–1975”, 1978) Ekmanis iztīrā politiskā terora ietekmi uz nacionālo literatūru un norāda, ka, ņemot vērā Latvijas militāro okupāciju un inkorporāciju Padomju Savienībā, “balto vēsture tika pārrakstīta, viņu dzeja pārveidēta un pat viņu atmiņas tika transformētas” (Ekmanis 1978: 44).

Vēstures un literatūras kopsakarību pārskati ar zinātnisku precizitāti izvērsti un ar cilvēcisku iejūtību raksturoti totalitārisma traumu literārās reprezentācijas piemēros, pakārtojot literāro analīzi vēsturiski noteiktiem nogriežņiem: pēc 1940. gada, līdz 1953. gadam, politiskā atkušņa laikā, Atmodas laikā un 21. gadsimtā. Autores uzmanības lokā ir Baltijas autoru pārciestās traumatiskās pieredzes iniciēti vēstījumi: holokausta noziegumu fiksējums Ābrama Suckevera (*Avraham Suckever*) atmiņu grāmatā “No Viļņas geto” (*Uoynler geto*, 1946), deportāciju pieredze aplūkota Daļas Grinkevičūtes (*Dalia Grinkevičiūtė*) atmiņās (*Lietuviai prie Laptevų jūros: Atsiminimai, miniatiūros, laiškai*, 1997) un Rūtas Upītes grāmatā “Vēl tā gribējās dzīvot”, nacisma koncentrācijas nometnes pieredze iedzīvināta Baļa Srogas (*Balys Sruoga*) memuāru grāmatā “Dievu mežs” (*Dievų miškas*, 1957).

Pētījuma inovatīvo toni nosaka psihoanalītiskais fokuss – indivīda pārdzīvotās traumas psiholoģiskie nospiedumi un tās atveidei izmantoto naratīvo funkciju interpretācijas Baltijas autoru tekstos salīdzināmā skatījumā ar citu padomju teritoriju traumatiskajiem vēstījumiem. Šajā kontekstā Gūtmanes monogrāfija turpina Mārtiņa Kaprāna un Vitas Zelčes redakcijā izdotās grāmatas “Pēdējais karš: atmiņa un traumas komunikācija” (2011) refleksiju par kultūras traumu Latvijas situācijā. Balstoties uz Kaprāna un Zelčes vērojumiem par to, ka atmiņa “[...] vienmēr ir laiktelpā dislocējama un noteiktas negatīvas sekas izraisošā, tādēļ kultūras traumas kontekstā parasti akcentē konkrētus traumatiskus notikumus vai sociālās pārmaiņas, kas radījušas *sociālās sāpes*” (Kaprāns, Zelče 2011: 22–23), Gūtmane atzīmē deportāciju literatūras reģionālās un transnacionālās rezonanses atšķirības: “Ar atmiņu literatūru deportāciju pieredze atkal kļuva par Baltijas kultūras atmiņas daļu, tā nostiprināja izpratni par izsūtīšanu kā par Baltijas kultūras traumu, taču tā neatstāja pietiekami nozīmīgu starptautisku iespaidu.” (Gūtmane 2019: 487) Vienlaikus, atsaucoties uz Dobiles Budrītes (*Dovile Budryte*) deportācijas vēstījumiem piedēvēto funkciju – nodrošināt traumas eksternalizāciju (pēc: turpat) – Gūtmane norāda uz kopīgiem psiholoģiskiem mehānismiem, kas projicējas traumas komunikācijā. Izvēršot Budrītes atziņās sakņoto Gūtmanes tēzi par traumas eksternalizāciju, kas deportāciju, holokaustu un citiem totalitārisma atspoguļojošiem atmiņu vēstījumiem ierobežo iespēju kļūt par “transnacionālas atmiņas daļu” (sk.: Gūtmane 2019), jāuzsver šo vēstījumu vispārcilvēciskās funkcijas, piemēram, terapeitiskā nozīme. Naratīva terapija iestājas par indivīda pašnoteikšanas situācijā, kad dominējošais naratīvs uz viņu iedarbojas destruktīvi un tā skar cilvēka iekšējās pārliecības izpratni, viņa iekšējos konfliktus un personības resursus to

pārvarēšanā, kā arī rīcības motivāciju gadu garumā (Dišlers 2018: 127). Gūtmanes monogrāfijā atainoto baltiešu deportācijas vēstījumu autori ar eksternalizācijas palīdzību analizē dominējošo (totalitāro) naratīvu, kas pakļāva, izstūma perifērijā vai iekļāva pārējos naratīvus, veidojot despotisku hierarhiju. Deportāciju vēstījumi ārpusē izceļ eksternalizācijas traumas. Šī pieeja bija pazīstama “jau Freida dzīļu psiholoģijā, kur eksternalizācija tiek raksturota kā no zemapziņas nākošs aizsardzības mehānisms – indivīds savus iekšējos raksturlielumus “projicē” uz ār pasaules objektiem, sevišķi uz citiem cilvēkiem” (turpat, 131). Šāds fokusa pārnēsums nepieciešams, lai nošķirtu cilvēka identitāti no problēmām, ar kurām viņš saskāries.

Trešās nodaļas piemēru analīze vērsta uz totalitārisma režīmu noziegumu – holokausta un deportāciju – reprezentāciju varas upuru ciešanu stāstos. Diskusijas par atmiņu saturu Latvijā tiek risinātas arī etnisko kopienu kontekstā. Gūtmanes pētījums uzsver atmiņu dažādības nepieciešamību un atmiņu satura līdzvērtības ideju. Vēstījumi par holokaustu izgaismo dzīvības trauslumu, ar konkrētiem piemēriem saasina jautājumus par indivīda izvēli vai nolemtību. Vienlaikus vērojama tendence homogenizēt divu zinātnisko prakšu – ebreju vēstures un holokausta studiju – laukus.¹

1 Grāmatā norādīts uz neatkarības atgūšanas laiku, kad “visās trijās Baltijas valstīs aktivizējās Baltijā dzīvojošo vēsturnieku darbība, piemēram, Latvijā Josifa Šteimana [...] darbi.” (Gūtmane 2019: 453). Vēsturnieks Josifs Šteimans (sastopama arī uzvārda atveide – Šteimanis) – monogrāfijā viņa uzvārda atveidē ieviesusies neprecizitāte, kas, iespējams, nav ļāvis identificēt visus šā zinātnieka pētījumus, – ir publicējis vairākas grāmatas par ebreju vēsturi un iesaistījies pētījumos par holokaustu Latgalē: “Latvijas ebreju vēsture” (1995), *History of Latvian Jews (East European Monographs Series*, Vol. 595, 2002), “Latgales ebreju vēstures historiogrāfija” (2000) u. c.

Gūtmanes pētījumā sniegtais holokausta pieredzes izvērtējums Baltijas prozā rezonē ar Elīnas Vasiļjevas 2018. gadā publicētajā monogrāfijā “*Ebreju teksts latviešu literatūrā*” pieteikto holokausta tēmas sasaisti ar sociālās atmiņas segmentiem. Vasiļjeva norāda: “No vienas puses, sabiedrībā pastāv viedoklis, ka par to [holokaustu] jāstāsta un tas jāpēta kā viens no Otrā pasaules kara notikumiem, šajā aspektā vēsturiskais fons ir noteicošais. No otras puses, Holokausts [liels burts ir Vasiļjevas konsekvence – *M. B.*] ir skatāms pasaules vēstures kontekstā, tas koncentrētā formā demonstrē cilvēka zemiskās izpausmes. Šajā ziņā Otrais pasaules karš ir tikai apstākļi, bet ebreju tautas vēstures traģiskākais posms saistīts ar gadsimtiem tapušo un pastāvējušo svešinieka tēlu. Ļoti svarīgs ir arī notikumu un to dalībnieku pozicionējums: vai Holokausts ir tikai ebreju tautas vai arī visas Latvijas valsts traģēdija [...]” (Turpat, 192) Vasiļjevas pieteiktais antropoloģiskais pretstāstījums Gūtmanes monogrāfijā ir aktualizēts, vairākkārt atsaucoties uz rakstnieka Grigorija Kanoviča (*Grigorij Kanovich*) daiļradi.

Literatūrzinātniece Ināra Kudrjavska 2016. gadā aizstāvētajā promocijas darbā “Lietuva G. Kanoviča prozā”, raksturojot Lietuvas ebreju apdzīvotās kultūrtelpas specifiku, pievēršas Kanoviča tēlotajai turīgo ebreju deportācijai un ar šo Kanoviča teksta liecību homogenizē abus Gūtmanes monogrāfijā nodalītos traumatiskos fenomenus viena etnosa traģiskajā liktenī.

Kanoviča romāna “Miestiņa romance” (*Mestechkovy romans*, 2013) analizē Kudrjavska izceļ holokausta literatūras būtisku elementu – līdzciltieku klusēšanu kā pasīvu iesaistīšanos ebreju iznīcināšanā. Kanovičs raksta, ka lielākā daļa lietuviešu izvēlējās nepamanīt to, ko darīja ar ebrejiem, jo, kā izteicies viens no “Miestiņa romance” varoņiem: “Ja kāds mestos tos glābt,

pats tiktu guldīts viņiem blakus.” (Citēts pēc: Kudrjavskā 2016: 37) Kanovičs raksta, ka starp vietējiem lietuviešiem mita ļaudis, “kas bija sasējušies ar tiem, kam sirdsapziņa nebija tīra”. Viņi un daudzi citi, piesavinoties nogalināto ebreju mantas, “tiek ievilkti traģiskajos notikumos, dodot pamatu domāt, ka šie notikumi nemaz nav traģiski” (turpat).

Gan Gūtmane, gan Vasiljeva savos pētījumos par holokausta tēmas atveidojuma pagrieziena punktu mūsdienu latviešu literatūrā nosauc Māra Bērziņa romānu “Svīna garša” (2015). Bērziņš metatekstuali uzjunda jautājumu par mazākumtautību iekļaušanos latviešu nācijas identitātes konstruktā, ietverot tajā saturisko šķautni, ko Aleida Asmane nosauc par “nožēlas vai atvainošanās politiku”². Traumatisks pieredzes pārvēršana un atvērta trauma var sekmēt iekļaujošas sabiedrības attīstību, jo tās veido kopīgu atmiņu. Piemērs tam ir Vācija, kuras koloniālās pagātnes ēnā līdz pat šim virmo debates par “lielo jautājumu” – cilvēku oficiālo attieksmi pret vainu. Tieši Vācijā visveiksmīgāk, lai arī ne bez daudziem kompromisiem, noticis lustrācijas process.

Trešajā nodaļā padomju totalitārisma tipoloģijas pamatojums ilustrēts, Baltijas literatūras analizē iekļaujot staļinisma represijas un deportāciju tematiku reprezentējošos Aleksandra Solžeņicina (*Aleksandr Solzhenitsyn*) tekstus “Viena diena Ivana Deņisoviča dzīvē” (*Odin den’ Ivana Denisoviča*, 1959) un “Gulaga arhipelāgs” (*Arhipelaag GULAG*, 1973). Gūtmanes sniegtā Solžeņicina darbu interpretācija

2 Asmanes Aleidas nesensais pētījums par Vācijas atmiņu politikas transformāciju saistībā ar holokausta atceres politiku 21. gadsimta sākumā – *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur* (“Jaunā nepatika pret atmiņas kultūru”, 2013).

precīzi sasauca ar publicēto tekstu uztveri viņa laikabiedru literatūrā atmiņās. Tulkotāja Lilianna Lungina atceras: “[...] šajā atkušņa stadijā jau bija diezgan daudz manuskriptu, ko bija sarakstījuši no ieslodzījuma atgriezušies cilvēki. Tomēr neviens no tiem pagaidām nebija radījis spēcīgu iespaidu, ja nu vienīgi fotogrāfisku. [...] Un tas, ka Solžeņicins par varoni bija izraudzījis vienkāršu cilvēku, ka varonis nav intelīģents, bet Ivans Deņisovičs Tvardovski³, protams, jo īpaši savaldzināja.” (Dormans 2012: 249–250)⁴ Lunginas pārdomās par Solžeņicina popularitāti izskan arī Gūtmanes grāmatā secinātais, ka Solžeņicina darbi pārsteidza un šokēja lasītāju ne tikai ar deportāciju atmakošanu, bet arī mākslinieciskā veidojuma ziņā. Solžeņicina garstāta “Viena diena Ivana Deņisoviča dzīvē” modernistiskais un subjektīvais vēstījums nepakļaujas sociālistiskā reālisma prasībām, “Šuhova sastaptie varoņi brīvi ienāk un iziet no vēstījuma, līdzīgi kā cilvēki mūsu ikdienas gaitās [...]” (Gūtmane 2019: 439).

Gan šī pētījuma, gan kopējā totalitārisma atmiņas komunikācijas kartējumā skaidri iezīmējas kolonizatoru un varmāku naratīva neesamība. Ko vēstītu tie, kas izsūtīja, veidoja nepamatoti arestēto un nogalināto cilvēku sarakstus, bija uzraugi nometnēs, pratināja, šāva, uzraudzīja, spīdzināja, uzturēja nometņu infrastruktūru? Viņu liecības papildinātu priekšstatu par totalitārisma sistēmas manipulācijām ar kolonizatoriem un kolonizētajiem. Kaut arī šādu tekstu iespēja līdz ar aizejošajām iesaistītajām paaudzēm

3 Aleksandrs Tvardovskis (*Aleksandr Tvardovskij*, 1910–1971) – žurnāla *Novij Mir* redaktors (1950–1957; 1958–1970).

4 Lilianna Lungina stāsta par savu dzīvi Oļega Dormana (*Oleg Dorman*) dokumentālajā filmā “Parindenis”. Vēlāk izdota arī grāmata (sk.: Dormans 2012).

izzūd, neliels solis šajā virzienā ir postkomunistisko sabiedrību lustrācijas process, kurā Latvija atrodas ceļa sākumā un joprojām nav notikusi ne juridiska, ne morāla okupācijas seku un kolaborācijas izvērtēšana. Tā ir daudznozīmīga situācija, jo, modelējot kopienas un piešķirot jēgu tam, kas ar mūsu sabiedrību ir noticis, totalitārisma traumu literārās narācijas var iegūt komemorācijas dimensiju un kļūt par sabiedrības rituālkomunikācijas un sociālās atmiņas elementiem. Savukārt noklusēti, rūpīgi slēpti “baltie plankumi” vai apjomīgas un definējumus izplūdušas “pelēkās zonas” – kolonizētāju un okupantu pašreprezentējošie naratīvi – var kļūt par resursu sabiedrības šķelšanai un atmiņu plaisām.

Grāmatas noslēgumā Gūtmane atturīgi vērtē nepieciešamību virzīties pa pagātnes iztiesāšanas ceļu un pieļauj, ka “pārāk detalizēta un dziļa pagātnes izmeklēšana un vainīgo meklēšana var arī nebūt produktīva un neveicināt attīstību, bet var ļaunumu izplatīt tālāk” (turpat, 534). Gūtmane aizgūst Maikla Rotberga (*Michael Rothberg*) “daudzvirzienu atmiņas” (*multidirectional memory*; Rothberg 2009) konceptu, ar ko raksturo atmiņu konkurenci sabiedrībā. Pievēršoties atmiņu dialogiskuma problemātikai, Deniss Hanovs ir uzsvēris, ka “dialogs par atmiņām nav iespējams bez ilgstošas sarunas par atmiņu dažādību, un šajā procesā jānodrošina atmiņu satura līdzvērtība, līdztiesība un tolerances gaisotne” (Hanovs bez g.), un šādā griezumā Gūtmanes veikums demonstrē, ka totalitāro varmāku atmiņu neesamība kavē totalitārisma diskursa simetrisku izpēti vēsturiskās patiesības noskaidrošanā un izlīguma iedibināšanā.

Gūtmanes monogrāfija ir būtisks pieensums latviešu literatūrzinātniskajā domā, jo iezīmē virkni perspektīvu turpmākai Baltijas

naratīvu detalizētai izpētei postkoloniālā diskursā. Recenzijas nosaukumā pārfrāzēju Gajatri Čakravorti-Spivakas (*Gayatri Chakravorty Spivak*) 1983. gadā sarakstītās un 1988. gadā publicētās kanoniskās postkoloniālisma studiju esejas “Vai pakļautie spēj runāt?” (*Can the Subaltern Speak?*) nosaukumu. Spivaka piedāvā skatījumu uz koloniālo subjektu kā Citādo. Konstruējot koloniālo paradigmu kolonizētās teritorijās, Spivaka izceļ vietējās elites mediatīvo funkciju, kas ir informanti tiem “pirmās pasaules intelektuāļiem”, kuri interesējas par Citādā balsi. Spivaka akcentē pretstatījumu “vietējā elite” – kolonizēto nāciju pašapziņas veidotāji un uzturētāji, no vienas puses, un, no otras puses, tautas “politika” – cilvēku atrašanās vienlaikus “ārpusē” (no viņiem nekas nav atkarīgs, viņi nepieņem lēmumus) un “iekšienē” (izdzīvošanas taktika un pielāgošanās apstākļiem, jaunu cīņas formu un mērķu noteikšanas ziņā). Tādējādi kolonizācijas apspiestais subjekts vienmēr ir heterogēns, tā analizē vienmēr pārklājas vairāki konteksti. Spivakas teorētiskā matrica skaidro gan PSRS Rakstnieku savienības un tās nodaļu funkcionēšanas un literatūras cirkulēšanas mehānismus, gan rezervēto attieksmi pret tiem, kuri atgriezušies no izsūtījuma vietām vai izdzīvojuši holokaustā. Gūtmanes monogrāfija uzrāda akūtu nepieciešamību turpināt iedziļināties šajos un daudzos citos jautājumos par triju Baltijas valstu poskolonialitāti: Baltiju kā PSRS robežtelpu, padomju modernitāti, padomju orientālismu un citām koloniālisma un dekolonizācijas strukturālajām un diskursīvajām nostādņēm un to projekciju rakstniecībā.

Jācer, ka ciešā kopsakarā ar mūzikas kontekstu taps arī Baltijas postkoloniālās dzejas pētījums, veidojot vienotu pārskatu par Baltijas valstu skarbās vēsturiskās pieredzes recepciju literatūrā.

- Annus, Epp (2018). *Soviet Postcolonial Studies. A View from the Western Borderlands*. London and New York: Routledge.
- Budryte, Dovile (2013). *Traveling Trauma: Lithuanian Transnational Memory after World War II*. Resende, Erica, Buryte, Dovile (eds.). *Memory and Trauma in International Relations: Theories, Cases and Debates*. Routledge.
- Čakravorti-Spivaka, Gajatri (2014). *Vai pakļautie spēj runāt?* Rīga: Mansards.
- Daija, Pauls (2013). *Apgaismība un kultūrpārnese. Latviešu laicīgās literatūras tapšana*. Rīga: LU LFMI.
- Dišlers, Guntis (2018). *Naratīva terapijas iespējas kariatīvā sociālā praksē*. *Dimensions of Caritative Social Work. Scientific Proceedings of Latvian Christian Academy*, Vol. 5. Rīga: Latvian Christian Academy, 126.–135. lpp. Pieejams: http://kra.lv/wp-content/uploads/2018/11/ZR5-2018-16_Di%C5%A1lers_126-135.pdf [sk. 31.05.2020.].
- Dormans, Oļegs (2012). *Parindenis*. Liliannas Lunginas dzīvesstāsts. Rīga: Jānis Roze.
- Ekmanis, Rolfs (1978). *Latvian Literature under the Soviets: 1940–1975*. Belmont: Nordland Publishing Company
- Gūtmane, Zanda (2019). *Totalitārisma traumu izpaušmes Baltijas prozā*. Rīga: LU LFMI.
- Hanovs, Deniss (bez g.). *Kolektīvās atmiņas Latvijā: piedot un piedalīties*. *Goethe Institut Lettland*. Pieejams: <https://www.goethe.de/ins/lv/lv/kul/sup/eri/ate/20777356.html> [sk. 31.05.2020.].
- Kalnačs, Benedikts (2011). *Baltijas poskoloniālā drāma*. Rīga: LU LFMI
- Kaprāns, Mārtiņš, Zelče, Vita (2011). *Identitāte, sociālā atmiņa un kultūras trauma*. Kaprāns, Mārtiņš, Zelče, Vita (red.). *Pēdējais karš: Atmiņa un traumas komunikācija*. Rīga: LU SZF SPPI, 12.–27. lpp.
- Kelertas, Violeta (ed.) (2006). *Baltic Postcolonialism: On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom and Moral Imagination in the Baltic*. Rodopi: Amsterdam and New York.
- Kudrjavska, Ināra (2016). *Lietuva G. Kanoviča prozā*. Promocijas darbs. Daugavpils: Daugavpils Universitāte.
- Pucherova, Dobrota, Gafrik, Robert (eds.) (2015). *Postcolonial Europe?: Essays on Post Communist Literatures and Cultures*. Amsterdam: Brill Rodopi.
- Rotgberg, Michael (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford Universitu Press.
- Vasiļjeva, Elīna (2018). *Ebreju teksts latviešu literatūrā*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saulē".

No Kurzemes bēgļa līdz Zviedrijas pavalstniekam

Daukste-Silasproģe, Inguna (2019). *Gaidot laivu. Latviešu rakstnieki bēgļu ceļos Zviedrijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts. 542 lpp.

Ieva Kalniņa

Kopš 2002. gada Ingunas Daukstes-Silasproģes pētījumu centrā ir latviešu literārā dzīve trimdā. Pirmā bija apjomīgā monogrāfija “Latviešu literārā dzīve un latviešu literatūra bēgļu gados Vācijā (1945–1950)”, pēc tam seko darbi par latviešu literāro dzīvi un literatūru ASV, Kanādā un Austrālijā. 2019. gadā izdots pētījums “Gaidot laivu. Latviešu rakstnieki bēgļu ceļos Zviedrijā”, kura centrā ir ceļš uz Gotlandi un Zviedriju, latviešu rakstnieku likteņi un darbi.

Vārdkopai “gaidot laivu” pētījumā ir gan tieša, gan metaforiska nozīme. Kurzemes cietskņī laivu gaidīja cilvēki, kas devās trimdā, bēgot no represīvās padomju varas atjaunošanas Latvijā, ar laivu (kuģi) bēgļi tika pārceļti no Gotlandes uz Zviedrijas sauszemi, ar laivu latvieši bēga no zviedru krastiem uz Angliju un ar kuģiem uz ASV un Kanādu, jo trimdīnieki baidījās no izdošanas PSRS un jauna kara. Metaforiskā nozīmē ir jāgaida laiva, kura aizvedīs uz jaunu – drošu – dzīvi.

Daukste-Silasproģe pētījumā izseko līdz latviešu literātiem un literārajai dzīvei no 1944. gada līdz 1953. gadam, tas ir, no bēgļu gaitu sākuma un nonākšanas Kurzemes jūrmalā līdz 1953. gadam, kad masveidā sākas Zviedrijas pavalstniecības piešķiršana un tiek zaudēts bēgļa statuss. Pētījumā autore balstās uz atmiņu, vēstuļu, laikrakstu, žurnālu un literāro darbu izpēti, tāpat darbā izmantoti arī latviešu un ārzemju vēsturnieku un antropologu apcerējumi. Daukstes-Silasproģes spēja apgūt milzīgu materiālu klāstu arhīvos, muzejos, bibliotēkās ir cienijama, monogrāfijā izmantotie daudzie citāti nav aprobežti iepriekšējos pētījumos, brīžam tie pārsteidz ar skaudri sāpīgo un precīzo situācijas raksturojumu (Veronikas Strēlertes, Friča Dziesmas, Skaidrītes Kaldupes u. c. teksti). Lai lasītājs labāk uztvertu notikumu secību un latviešu kultūras dzīves norises,

monogrāfijas pielikumā atrodama “Laika līnija”, kas iezīmē literāros notikumus, sākot ar ierašanos Gotlandē un Zviedrijā.

Pētījumā ievērots ģeogrāfiskais princips, izsekots, kur un kā pārvietojas latviešu literāti, ir pat īpašs pielikums “Zviedrijas vietvārdi”, kas saistīti ar bēgļu izvietošanu un dzīvošanu izklaidus zviedru zemes plašajā teritorijā. Taču jāatzīst, bieži vien noteikt cilvēku pārvietošanos ir sarežģīti. Kurzemē aizbraukšana notiek slepeni, Gotlandē bēgļi dažbrīd nesaprot, no kādas karantīnas nometnes viņus pārceļ uz nākamo, darbi Zviedrijā tiek strauji mainīti, apstākļos, kad jādama par izdzīvošanu, vietu fiksējumi nav svarīgi, turklāt galvenās literārajos tekstos un Daukstes-Silasproģes monogrāfijā ir bēgļu sajūtas. Latviešu rakstnieku darbos pamazām ienāk Zviedrijas ainavas, autore šos gadījumus citējusi, bet bieži dabas skaistums ir kontrastā ar atmiņām par dzimteni.

Monogrāfiju veido trīs daļas “Kurzeme”, “Gotlande” un “Zviedrija”, kas sadalītas sīkāk, raksturojot laiku, literāro dzīvi un konkrēto vietu attēlojumu literāros darbos, tā kā citāti visās daļās ir no literāriem darbiem, domas un atziņas mēdz atkārtoties, jo situācija ir tā pati. Bēgļa statusu cilvēks iegūst jau Kurzemē, jo lielākā cilvēku daļa, kas ceļas pāri jūrai, nāk no Rīgas, Vidzemes, Zemgales. Pārceļas arī kurzemnieki, bet literātu viņu vidū ir maz. Cilvēki ir atstājuši savas mājas, pajūgos ir sapakota iedzīve, citiem savukārt līdzi ir tikai tas, ko var paņemt pie rokas. Daļēji apgāde bēgļiem tiek nodrošināta, daļēji viņi to sedz paši. Protams, galvenais ir tikt laivā, kur ir maz vietas un bīstami. Latviešu literatūrā nav tēlots, kas notiek ar atstātajiem zirgiem, pajūgiem, mantām. Kas vēl nav tēlots latviešu literatūrā? Situācija, kad Zviedrija pēkšņi jāatstāj, jo šī valsts izrādās pārlieku draudzīga pret PSRS, tādēļ notiek bēgšana uz Angliju vai Kanādu.

Mūsdienās, kad bēgļu jautājums atkal Eiropā ir aktuāls, Daukstes-Silasproģes pētījums atklāj bēgļu pārdomas un sajūtas, nonākot kara neskartajā Zviedrijā. Zviedri bēgļus grib redzēt vien tajos darbos, kur ir mazas algas, kur pašiem nepatīk strādāt, bēgļi daudzām nelielām māsaimniecībām dod iespēju atļauties lētas kalpones, taču arī kara situācijā Zviedrijas sociālie dienesti un palīdzības organizācijas nevienu bēgļu nepaēdušu, nepāgērbtu un pilnīgi bez naudas neatstāj. Tā kā pētījuma centrā ir latviešu literāti un citi kultūras darbinieki, tā ir izglītota sabiedrība, kura, pārbraucot pāri jūrai, zaudē ne tikai savu dzimteni, bet arī sociālo statusu. Viņi kļūst par diskariem, arhīvnikiem un mežstrādniekiem. Šādā ziņā droši vien zvejniekiem, rūpnīcu strādniekiem vai kalpiem piemēroties jaunajai dzīvei bija vieglāk, taču šos cilvēkus latviešu literatūra nerāda. Pētījuma autore vairākkārt uzsver, ka atmiņas un literārajos tekstos redzams – zviedrus neinteresē bēgļu pagātne, zīmīga ir žāvēties izlikto nošu izmantošana krāsns iekuram. Ja bēglim nepatīk kāds vietējais ēdiens, viņš ir izlēpis, un ir situācijas, kur saimniece ir absolūti pārliecināta, ka bēglēm nav daudz jāēd un viņas noteikti zags. Bēgļiem ir jāklusē, bet tas viņiem netraucē meklēt labākas darba iespējas, latviešu rakstnieki to dara dzīvē, bet viņu radītie literārie tēli – tekstos.

Zviedrijā latviešu kultūras darbinieki veido trimdas izdevumus, dibina apgādus un biedrības, rīko literārus un zinātniskus vakarus, tie monogrāfijā fiksēti un aprakstīti. Tā kā Daukste-Silasproģe pētījusi arī Vācijas latviešu literatūras dzīvi, monogrāfijā ir salīdzinātas situācijas abās valstīs dažādos aspektos. Var tikai apbrīnot pirmā Latvijas Republikas laika cilvēku pārliecību par trimdas kultūras nepieciešamību – karš vēl nav beidzies, bet tiek rīkotas latviešu rakstnieku jubilejas un piemiņas vakari un Latviešu dienas Zviedrijā.

Par daudzveidīgajām aktivitātēm liecina monogrāfijas pielikumi: “Literāri sarīkojumi Zviedrijā (1944–1953)”, “Izdotās grāmatas”, “Sabiedriskās organizācijas, apgādi, izdevumi”.

Daukstes-Silasproģes stāstījums par notikumiem un literāro dzīvi ir mierīgs, harmonisks, visi strīdīgākie jautājumi (laivu pasākuma jēgas neviennozīmība, leģionāru izdošana u. c.) ir minēti, bet nav saasināti vai analizēti. Autore ir it kā atkāpusies malā, viņas attieksmi varam redzēt daudzo citātu atlasē un montāžai līdzīgajā stāstījumā. Ja, rakstot par vēstures notikumiem un literāro dzīvi, šāda pieeja attaisnojas, tad literāro tekstu analīzi un izvērtējumu varbūt nevajadzēja aizvietot

ar dažādu pētnieku un autoru pašu izteikumiem, tie ir precīzi, bet nevar aizvietot monogrāfijas autori un šodienas skatījumu.

Daukste-Silasproģe ir paveikusi lielu darbu – aprakstījusi un raksturojusi latviešu literatūras dzīvi Zviedrijā pirmajos pēckara gados. Ja 1936. gadā pa Visbiju staigāja smalks pāris – Arveds Švābe un Veronika Strēlerte, kura ceļojuma iespaidā uzrakstīja dzejoli “Rožu slepkava”, – tad deviņus gadus vēlāk, 1945. gada 8. maijā, viņa laivā vēro degošo Kurzemes krastu un nonāk Gotlandē kā bēgļe. Zviedrijā Veronika Strēlerte kļūst par trimdas rakstnieci. Daukste-Silasproģe bēgļu un trimdas situāciju atklāj ar literārās dzīves un literatūras palīdzību.

Autori / Authors

Ābele, Kristiāna – *Dr. art.*,
mākslas vēsturniece. Latvijas Mākslas
akadēmijas Mākslas vēstures institūts
kristiana.abele@lma.lv

Burima, Maija – *Dr. philol.*,
literatūrzinātniece. Daugavpils Universitāte
maija.burima@du.lv

Grudule, Māra – *Dr. philol.*,
literatūrzinātniece. Latvijas Universitātes
Literatūras, folkloras un mākslas institūts
mara.grudule@lulfmi.lv

Gūtmane, Zanda – *Dr. philol.*,
literatūrzinātniece. Liepājas Universitāte
zanda.gutmane@liepu.lv

Dāboliņš, Viktors – *Mg. art.*,
vēsturnieks. Latvijas Universitātes
Latvijas vēstures institūts
viktorsdabolins@gmail.com

Kalniņa, Ieva – *Dr. philol.*,
literatūrzinātniece. Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
ieva.kalnina@lu.lv

Laizāns, Mārtiņš – *Mg. philol.*,
literatūrzinātnieks. Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
martins.laizans@lu.lv

Pelše, Stella – *Dr. art.*,
mākslas vēsturniece. Latvijas Mākslas
akadēmijas Mākslas vēstures institūts
stella.pelše@lma.lv

Skulte, Ilva – *Dr. philol.*,
komunikācijas un mediju pētniece.
Rīgas Stradiņa universitātes
Komunikācijas fakultāte
ilva.skulte@rsu.lv

Valke, Simona Sofija – *Dr. philol.*,
literatūrzinātniece. Latvijas Universitātes
Literatūras, folkloras un mākslas institūts
simona.valke@lulfmi.lv

Ābele, Kristiāna – *Dr. art.*,
art historian. Institute of Art History
of The Art Academy of Latvia
kristiana.abele@lma.lv

Burima, Maija – *Dr. philol.*,
literary scholar. Daugavpils University
maija.burima@du.lv

Grudule, Māra – *Dr. philol.*,
literary scholar. Institute of Literature,
Folklore and Art of the University of Latvia
mara.grudule@lulfmi.lv

Gūtmane, Zanda – *Dr. philol.*,
literary scholar. Liepāja University
zanda.gutmane@liepu.lv

Dāboliņš, Viktors – *Mg. art.*,
historian. Institute of Latvian
History at the University of Latvia
viktorsdabolins@gmail.com

Kalniņa, Ieva – *Dr. philol.*,
literary scholar. The Faculty of
Humanities of the University of Latvia
ieva.kalnina@lu.lv

Laizāns, Mārtiņš – *Mg. philol.*,
literary scholar. The Faculty of
Humanities of the University of Latvia
martins.laizans@lu.lv

Pelše, Stella – *Dr. art.*,
art historian. Institute of Art History
of The Art Academy of Latvia
stella.pelše@lma.lv

Skulte, Ilva – *Dr. philol.*,
communication and media scholar.
Rīga Stradiņš University, Faculty of
Communication
ilva.skulte@rsu.lv

Valke, Simona Sofija – *Dr. philol.*,
literary scholar. Institute of Literature,
Folklore and Art of the University of Latvia
simona.valke@lulfmi.lv

LETONICA

Redakcijas adrese / Address of the editorial office:

Mūkusalas iela 3, Rīga, LV-1423, Latvija

Tālrunis / Phone: +371 67229017

Galvenais redaktors / Editor-in-chief

ARTIS OSTUPS

artis.ostups@lulfmi.lv

Numura redaktore / Issue editor

SIMONA SOFIJA VALKE

Redakcijas asistents / Assistant

IVARS ŠTEINBERGS

Dizains un makets / Design and layout

ARMANDS ZELČS

Literārie redaktori / Proofreaders

SIGITA KUŠNERE,

ANSOFĪLELONGA (*ANNE-SOPHIE LELONG*),

DŽEFRIJS GRĪNVALDS

Žurnāls izdots ar Valsts kultūrkapitāla fonda atbalstu

Iespiests SIA "Jelgavas tipogrāfija"

Zināšanu ģeogrāfija
un migrācija / Geography
and Migration of Knowledge

Leopolda fon Pecolda
Rīgas periods

Ipolita Tēna ideju
atbalsis Latvijā

Vācu muzikālo tradīciju
pārnese latviešu kultūrtelpā

La Bibliothèque des
ducs de Courlande et ses
ressources françaises

Kurzemes-Zemgales
hercogistes monētu
kolekcionāri

Basilus Plinius and
science in verse

41
2020

